FRYSKE AKADEMY
D 8
89 ert
Tel. 314 14

DE VRIJE FRIES

JAARBOEK UITGEGEVEN DOOR HET
FRIES GENOOTSCHAP VAN
GESCHIED-, OUDHEID-, EN
TAALKUNDE
EN DE FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: J. J. KALMA (voorz.), DR. G. BAKKER,
DRS. C. BOSCHMA, W. DOLK (secr.),
H. KINGMANS, JHR. DRS. M. J. VAN LENNEP,
K. SIKKEMA, DR. R. STEENSMA, DR. K. DE VRIES
REDACTIEADRES:
TURFMARKT 24 (FRIES MUSEUM) LEEUWARDEN

DRIEENVIJFTIGSTE DEEL - 1973

B.V. DE HANDELSDRUKKERIJ VAN 1874, LEEUWARDEN

Wumkes.nl

Nr. 433

Wumkes.nl

Inhoudsopgave

Drs. C. BOSCHMA, Toelichting bij de gereproduceerde tekeningen en schilderijen 6, 14, 32, 42, 52, 67
W. DOLK, Rondom het broodoproer 7
W. DOLK, Het broodoproer in Leeuwarden 15
Dr. G. BAKKER, It politike klimaet yn Fryslân yn de jierren 1840-'50 27
Dr. J. J. SPAHR VAN DER HOEK, Ekonomy yn 't ùnlân . . . 33
J. J. KALMA, De kerk en het broodoproer 43
F. DAM, Fansiden, mar wol oan 'e goede kant 53
S. J. VAN DER MOLEN, Ta in "Fryske Mythology" 57
G. ELZINGA, De opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland 68
G. VAN SLOOTEN-KAAN en Drs. T.P. STRAAT-OSINGA, 150 jaar mode en dracht (II) 81

PANORAMA VAN FRIESLAND IN 1972

A. J. Wijnsma, Statenbesluiten 97
K. Sikkema, Rekréaesje en milieu 98
H. Kingmans, Tentoonstellingen 101
Drs. S. Sybrandy, Tael- en letterkunde 102
G. Elzinga, Archeologie 104
Dr. R. Steensma, Monumentenzorg (kerkelijke gebouwen) . . 106
J. F. Stallinga, Monumentenzorg (burgerlijke gebouwen) . . 107
Dr. G. Bakker, Historie 108
J. J. Kalma, Kerkgeschiedenis 109
S. J. van der Molen, Volkskunde 110

JAARVERSLAGEN

FRIES GENOOTSCHAP, 144e verslag, over het jaar 1972 . . . 115
Staat van ontvangsten en uitgaven 1972 118
Nieuwe leden 119

STICHTING HET FRIES MUSEUM, Verslag over 1972 . . . 120
Fries Museum 121
Kerkmuseum Janum 133
Museum Fogelsangh state 133
Fries Munt- en Penningkabinet 133
Educatieve dienst 135
Archeologische afdeling 137
Lijst van aanwinsten 151
Aanwinsten Fries Munt- en Penningkabinet 1949-'72 156

Wumkes.nl

OMSLAGFOTO:

19de-eeuws stadsbeeld (detail van schilderstuk van C. Springer, zie pag. 122)

VERANTWOORDING DER FOTO'S

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, *'s-Gravenhage* 42

Rijksuniversiteit *Groningen*, Centrale fotodienst 70, 145, 146, 148

Fries Museum, *Leeuwarden*

6, 14, 32, 52, 67, 73, 75, 90, 91, 93, 94, 95, 124, 125, 126. 127, 128, 129, 132

idem, Archeologische afdeling 139, 141

Sj. Andringa, *Leeuwarden* 92, 94

F. C. D. Popken, *Leeuwarden* 122, 131

Wumkes.nl

In d'orkaan van Februarij werd gebluscht de Julijzon!
en daar rezen nieuwe tijden en een nieuw Euroop begon.

Is. da Costa, 1648 en 1848.

In april 1848, kort na de februari-revolutie in Frankrijk, was Da Costa er nog van overtuigd, dat de daar afgedwongen invoering van het algemeen kiesrecht zou leiden tot de overwinning der democratie in vrijwel geheel Europa en daarmede tot beeindiging der onrust. Inderdaad was in ons land — onder de indruk van de door die revolutie in gang gezette ontwikkeling — de koning "in 24 uren van conservatief liberaal" geworden; hij nam zelf het initiatief tot de lang verbeide grondwetswijziging. Op breder terrein en langere termijn bleken de gevolgen echter niet van zo ingrijpende betekenis. Wél verzwakte het absolutisme in Europa enigszins en nam de invloed van de burgerstand in enkele landen toe, doch het streven van de nationaliteiten naar zelfstandigheid en eenheid mislukte volkomen.

In de jaren dertig en veertig der vorige eeuw was het wel bijzonder roerig in Europa, en daarbuiten. Er vielen ook opstanden en oorlogen te melden uit Spanje, Portugal, Polen, Sardinië, Toskane, Hannover, Saksen, België, Engeland, Ierland, Zwitserland, Tripolis, Algiers, Bolivia, Texas, enz. De voorstanders van politieke vernieuwingen, voornamelijk liberalen en (utopische) socialisten uit de (hogere) burgerij, maakten graag gebruik van de onder "het volk" heersende onrust, die niet zozeer werd veroorzaakt door staatkundige bezwaren als wel door werkloosheid (ten gevolge van de nawerking van de opheffing der gilden en de beginnende "machinalisatie") en duurte der levensmiddelen (door zware heffingen en misoogsten).

De redactie van De Vrije Fries heeft zich afgevraagd, of en op welke wijze de invloed van het toen blijkbaar zo algemene "streven naar verandering" in Friesland doorwerkte. Enkele ter zake kundigen bleken bereid, de ontwikkelingen op hun vakgebied te schetsen: dr. G. Bakker (staatkundig-sociografisch), dr. J. J. Spahr van der Hoek (economisch), ds. J. J. Kalma (kerkelijk), F. Dam (literair), S. J. van der Molen (volkskundig), G. Elzinga (archeologisch); drs. C. Boschma leverde de toelichting bij enkele gereproduceerde werken van in dat tijdvak actieve beeldende kunstenaars. Dit — uiteraard zeer onvolledige — overzicht is "opgehangen" aan een verslag van het "broodoproer", een volksoploop in 1847 te Leeuwarden, en wordt voorafgegaan door een keuze uit courantenberichten van dat jaar. De tweede aflevering van het kostuumoverzicht past wel in dit kader.

D.

Wumkes.nl

Sjoerd Bonga Tonnenburg bij Leeuwarden 1846

'Tonnenburg 1846 staat genoteerd boven deze gekleurde schets aanwezig in de Stedelijke Kunstverzameling van Leeuwarden (D 308) De Oldehove doet ons zien, dat wij in de omgeving van Leeuwarden verkeren, maar weinigen zullen zich in dit beeld kunnen verplaatsen, wanneer zij zich ter hoogte van het tegenwoordige Valeriusplein bevinden, hetgeen toch de plaats is van de voormalige boerderij Tonnenburg

De tekenaar is Sjoerd Bonga, geboren te Dokkum in 1794 en overleden te Marssum in 1865 Hij is vooral bekend door zijn tekeningen van oude gebouwen, die dikwijls zeer uitgewerkt zijn Dat hij een bekwaam tekenaar is bewijst hij weer met deze schets die vlot op het papier gezet is en geen retouches vertoont

B

Wumkes.nl

Rondom het broodoproer

W. DOLK

Ter verwerving van enige achtergrondinformatie bij het hierna afgedrukte verslag van de volksoploop te Leeuwarden in 1847 kan het wellicht van nut zijn om (voornamelijk aan de hand van courantenberichten van dat jaar) een aantal facetten van het leven in Friesland in de veertiger jaren der vorige eeuw te belichten.

Tijdingen van staatkundige beroeringen in verschillende delen van Europa en daarbuiten trokken veler belangstelling, maar de samenleving werd toch het meest beïnvloed door de onder grote groepen der bevolking heersende armoede, vooral veroorzaakt door een reeks meer of minder mislukte oogsten.

Kerkelijke en particuliere instellingen bleken niet in staat om de grote nood in voldoende mate te lenigen en de regering zag zich, hoewel zij "de armzorg gaarne geheel aan de godsdienstige liefdadigheid (zou) overlaten", in 1847 genoodzaakt om een ontwerp van wet tot ondersteuning van behoeftigen aan de Tweede Kamer aan te bieden. Artikel 1 daarvan luidde: "Niemand heeft regt op onderstand, de behoeftige kan dien slechts vragen".

De plaatselijke overheden deden alle moeite om de valide inwoners aan het werk te houden, zowel in werkhuizen als op speciale objecten. De Raad van Leeuwarden vroeg en verkreeg van Z.M. toestemming om *f* 40.000,— tegen 4 % te lenen, teneinde de op de begroting voor 1847 geplaatste "publieke werken" (*f* 55.000,—) te kunnen financieren. Tot die werkobjecten behoorde de veel mankracht vergende vergraving der zuidelijke bastions van de stadsomwalling tot plantsoenen (naar ontwerp van L. P. Roodbaard). "Door deze werken wordt de arbeider aan brood geholpen en het genoegen der ingezetenen vergroot". Tevens kon (voor *f* 17.099,—) worden aanbesteed het "aanleggen en bevloeren (met gebakken klinkert) eener aarden baan van de stad tot de herberg de Bontekoe", lang 2407 el (= meter), breed 4½ el. Het grietenijbestuur van Leeuwarderadeel liet het verlengde van deze straatweg — langs Jelsum, Cornjum en Britsum, door Stiens, langs Finkum — tot Hijum nog in datzelfde jaar "begrinden". De Koning gaf vergunning om op deze weg tol te heffen (voor elk los paard of muilezel 2½ ct., voor elk los runderbeest of ezel 1 ct., voor elk kalf, schaap of varken ½ ct., enz.) en daartoe tolhuizen te bouwen "nabij de herberg Koudenburg ten zuiden van het dorp Stiens en nabij de boerenplaats Tonnenburg, ongeveer een uur afstands zuidelijk van de eerste".

De toen gebruikelijke tolheffing maakte het vervoer te land bijzonder kostbaar: het tarief voor transport "per as" van een vat boter van Sneek naar Harlingen bedroeg één gulden, terwijl voor vervoer van dat vat van Harlingen naar Londen slechts dertig cents werd berekend. Vier stoom-

Wumkes.nl

schepen hadden in enkele jaren de vloot boterschoeners en andere zeilschepen van de markt verdrongen. De exportcijfers van Harlingen in 1846 luidden (tussen haakjes die van 1844): 5904 runderen (3), 27.709 schapen, enz. (-), 140 varkens (-), 7.749.525 Ned. ponden (= kg.) boter (6.727.935), 56.050 mud haver (21.254), 2510 mud aardappelen (-), enz., vrijwel alles met bestemming Engeland en van steeds toenemend belang voor de Londense markt, waar in 1846 (onder meer) werden verhandeld 216.008 runderen, 1.588.483 schapen, enz. en 30.949 varkens. "Friesland is door de stoombooten op een' afstand eens etmaals bij Londen en hare twee millioenen inwoners gebragt. Het begint haar de dienst eener voorstad met boerderijen, weiden en moestuinen te bewijzen en er wekelijks twee maal zijne voortbrengselen van den veestapel af tot de minste vogels zijner weiden — te voren van luttel waarde — ter markt te brengen".

De landverhuizers reisden nog per zeilschip. De kosten van de (weinig comfortabele, gemiddeld vijftig dagen durende) overtocht Rotterdam-New York bedroegen *f* 56,— p.p. (kinderen *f* 46,—). In 1845 vertrok er één gezin (van zes personen, uit Smallingerland), "hetwelk, door luiheid in armoede gebragt, in Amerika hoopte te kunnen bestaan". Het volgend jaar waren er reeds 63 emigranten uit deze provincie, waarbij "als beweegreden tot vertrek wordt opgegeven: voor den een godsdienstige begrippen, voor een ander verwachtingen van beter te zullen kunnen bestaan, voor een derde hoop op arbeid, die hier ontbrak, voor enkelen ontevredenheid met de instellingen hier te lande". Van de 376 in 1847 naar Noord-Amerika vertrekkenden gaf meer dan de helft op, tot de "Christelijk Afgescheidenen" te behoren, een belangrijk deel was Hervormd en er waren ook enkele Rooms-Katholieken en Doopsgezinden. Ter vergelijking: van de 245.784 inwoners, die de provincie Friesland aanvang 1848 telde, werd 82,7 pct. tot de Nederduitsch Hervormden gerekend, 8,6 pct. was Roomsch Catholijk, 5,9 pct. Doopsgezind en slechts 1,8 pct. Christelijk Afgescheiden.

In de steden woonden toen 60.600 personen (waaronder 23.131 te Leeuwarden, ongerekend de bevolking van kazerne en gevangenis), in de grietenijen 182.130 en op de eilanden (Ameland en Schiermonnikoog) 3054. De onderlinge verbindingen waren verbeterd door de aanleg van straatwegen (1827-'29 Leeuwarden-Wolvega, 1830-'31 en '39-'40 Leeuwarden-Visvliet, 1840-'42 Leeuwarden-Harlingen, 1841-'46 Roordahuizum-Sneek-Lemmer). In 1846 kon daardoor bij voorbeeld aan E. van der Wal te Leeuwarden vergunning worden verleend "tot het aanleggen van eenen postwagendienst tusschen de Lemmer en Leeuwarden, over Sneek, om te rijden op de dagen, dat de stoomboot van Amsterdam op de Lemmer aankomt en vertrekt, met bepaling, dat de weg in vier uren en dertig minuten moet worden afgelegd". Op 1 januari 1848 konden in het kader van een landelijke verbetering der postroutes "de diensten der beide voetboden — die van Irnsum en Leeuwarden — bij het postkantoor te Sneek vervangen worden door eene postkar". Algemeen werd er geklaagd over de hoogte der binnenlandse posttarieven

Wumkes.nl

en gevraagd om invoering van een uniforme briefport, vóór verzending te voldoen door middel van een postzegel, als het sedert 1840 in Engeland gangbare "penny postage system" (hier te lande in 1852 ingevoerd). De regering maakte bezwaar om een concessie te verlenen tot "het aanleggen eener algemeene galvanische en telegraphische communicatie" vanuit Utrecht. De spoorwegverbinding Amsterdam-Rotterdam kwam 31 mei 1847 gereed (proces over "Laantje van Van der Gaag") en in Leeuwarden werden er opmetingen gedaan ter voorbereiding van een spoorweg (Engeland-)Harlingen-Leeuwarden-Groningen-Bremen. (De verbinding met Harlingen kwam eerst in 1863, die met Groningen in 1866 tot stand.)

Ondanks de slechting der Leeuwarder poorten en wallen voltrokken de veranderingen zich daar voornamelijk binnen de stadsgrachten, doch wel in zulk een tempo, dat na de in oktober 1845 gedrukte "Kleine wandeling om en door Leeuwarden door Oom Zwerver en deszelfs neef" (waarin Dirk Baarda de stadsontwikkeling gedurende de laatste decennia beschreef) er al in augustus 1847 een "Tweede kleine wandeling . . . " kon verschijnen. Daarin werd ook de "gazverlichting" bezongen, die er "het licht der reverbères" had vervangen. (Een verzoek om ook Groningen met "loopend gaz" te mogen verlichten werd afgewezen: dit werd voor een vesting uit krijgskundig oogpunt niet raadzaam geacht.)

Mogelijk als reactie op al die nieuwigheden en de nóg verder gaande toekomstplannen nam de belangstelling toe voor het verleden, vooral voor dat van eigen provincie en stad. In mei 1847 werd het Stamboek van den Frieschen adel en in november van dat jaar de Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden met de laatste aflevering gecompleteerd. (Archivarius- uitgever Wopke Eekhoff had zijn begroting op 500 intekenaars gebaseerd; hij kreeg er 900!) De Staten gaven hun archivaris Jacob van Leeuwen machtiging tot het doen drukken van 150 exemplaren van het Beneficiaalboek van Zevenwouden en er werd ijverig gewerkt aan het tekenen en drukken der kaarten voor de Nieuwe atlas van Vriesland.

De numismaat P. O. van der Chijs richtte via een courantenartikel een "uitnoodiging aan de bewoners van Vriesland en deszelfs omstreken, vooral aan landbouwers en aan hen, die oude gebouwen afbreken", om hem gevonden muntjes ter beschrijving op te sturen, de Groningse archivaris H. O. Feith riep op tot inzending van "in den grond en elders gevonden bijdragen" voor een te stichten Museum van Germaansche Oudheden. Daartegen rees verzet: het is "de bedoeling, dat het in iedere provincie gevondene in die provincie zelve bewaard blijve"; ten behoeve van het Friesch Genootschap zijn "reeds onderscheidene en belangrijke voorwerpen opgespoord. Wij hopen dus, dat ieder die in Friesland eenige merkwaardigheden, vooral bij het afgraven van terpen, in den grond mogt vinden, wel zoo goed zal willen zijn, deze aan het Friesch Genootschap te Leeuwarden in te zenden".

De in 1846 nieuwgekozen voorzitter van het Genootschap, Jacob van

Wumkes.nl

Leeuwen, blikte in zijn aanvaardingsrede terug op de activiteiten sedert de oprichting (1827) en schetste ook de toekomst:

"mogen onze pogingen . . . de uitkomst opleveren van met den werkzamen geest des tijds eenen gelijken gang te houden . . . Wij zullen evenwel niet begeeren door stoomkracht te worden voortgedreven, maar liever met den bedaarden en welberekenden tred des wijzen voetgangers vooruit te gaan, ten einde ons niet te beklagen, dat wij op den snelvliegenden togt te veel hebben vergeten, over het hoofd gezien, of achteloos verzuimd. Wij zouden immers, aan den eindpaal gekomen, telkens moeten terugkeeren, om op nieuw de reize aan te vangen. Maar het is een geluk te achten, dat de vlugge tijdgeest zelf aan de rigting der studiën, vooral in het geschiedkundige vak, eene schijnbaar rugwaartsche, doch in wezen vooruitstrevende, wending heeft gegeven. Zonder langer het gezag van den meester blindelings te willen volgen, zonder langer — al zijn het kundige en bekwame mannen — die te willen naschrijven, zonder zich steeds met het bestaande — het zij goed of gebrekkig — te vergenoegen, heeft het kloek verstand eigen onderzoek en oordeel ingesteld. Tot den oorsprong, de algemeene bron der historie is men teruggekeerd, en heeft men de fondamenten veler wetenschappen opgedolven. Duizenden van oorkonden, charters en aloude gedenkschriften, allerlei reeds vergeten of nooit gekende documenten zijn thans de voorwerpen en bouwstoffen, die tot uitvorsching der waarheid en tot oprigting der historische monumenten worden gebezigd. Dit is de weg, dien men heeft te bewandelen, en derwaarts mogen ook wij onze schreden rigten!"

Bij Koninklijk Besluit van 29 september 1846, no. 113, werd aan T. R. Dijkstra c.s. te Leeuwarden "vergunning en magtiging verleend tot het oprigten van een genootschap voor de beoefening der Vriesche taal en letterkunde, onder den naam van Selscip foar Frysce tael in scriften kinnisse". In deze kring (Ald Selskip, 1844), vooral gevormd door jongeren, die — met groter nadruk dan in het Fries Genootschap — wilden pogen "om de Friesche taal te verheffen en meer en meer in gebruik te brengen", kreeg bij voorbeeld ook de folklore al spoedig veel aandacht.

Naast deze bezorgdheid voor de ontwikkeling van het geestelijk milieu, bestond die er ook voor het materiële. Er is sprake van onderhandelingen tussen de betrokken mogendheden, "strekkende om te beletten, dat het geslacht der walvisschen niet (!) uitsterve". De gevaren, waaraan de onder de rook der spoortreinen wonenden zich bloot stelden, werden breed uitgemeten. De Provinciale Friesche Courant voerde een voortdurende campagne tegen het drankmisbruik, d.w.z. voor gebruik van bier in plaats van gedistilleerd. (Onder de ruim 23.000 Leeuwarders waren er 319 met een patent als kroeghouder, tapper en/of slijter!)

Op het terrein der sporten vallen te melden de traditionele draverijen, b.v. "voor paarden, van zessen klaar, om een zilveren theeketel à la Renaissance", kaats- en billardpartijen "om fraaije zilveren lepels", rijderijen "door manspersonen, tot prijs tien gouden Willems, tot premie drie" en zeilpartijen "om een prachtige bokaal van wege Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden". (Bij de zeilwedstrijd te Sneek op 18 augustus 1847 viel in de 3e klasse — jagten en booten van 6 tot 8 el — Eeltje Halbertsma van Grouw met de "Gysbert Japiks" net buiten de prijzen.) Op zee voor de Lemmer vond op 23 juni 1847 een "eerste proeve eener hardzeilpartij voor (zes) veer-

Wumkes.nl

schepen van 10-12 el lengte" plaats. "Dit volksvermaak, uitmuntend gedirigeerd, is tot volle genoegen van een talrijk opgekomen publiek afgeloopen". De verslaggever drong aan op jaarlijkse herhaling "om de lust van hetgeen in betrekking met het zeewezen staat op te wekken en aan te moedigen". In Leeuwarden werden er vergeefse pogingen gedaan om "eene inrigting voor gymnastische oefeningen voor jongelieden" tot stand te brengen. De Raad wees ook een verzoek van de hand tot vestiging van "een zwemschool en badinrigting" langs en in de stadsgracht.

De Groningse schoolopziener Th. van Swinderen publiceerde in 1847 een lofrede op het onderwijs in de Friese hoofdstad: "Het lager schoolwezen te Leeuwarden aan Groningen en aan de andere groote steden in Nederland ter navolging voorgesteld". In Leeuwarden heeft men "voor stadsrekening goede schoolvertrekken gebouwd, voor alle klassen van ingezetenen — zoo wel voor de armste als voor de rijkste — en die van al het noodige voorzien", waardoor de (door onderwijzers voor eigen rekening gedreven) "winkelscholen" er zijn verdwenen. (Het valt op, dat Harmen Sytstra juist groot bezwaar tegen de Leeuwarder "klassescholen" had.) Op plaatselijk onderwijsgebied valt verder te melden de omzetting in 1846 van de Latijnse school in een Stedelijk Gymnasium (sedert werd er ook onderricht gegeven in de "moderne talen") en de oprichting in het volgend jaar (aan de Tuinen) van een "bewaarschool voor kinderen uit den fatsoenlijken stand" door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De conrector gymnasii J. G. Ottema hield de openingstoespraak: "De gegoede stand heeft van de weldaad, die hij door het stichten van bewaarscholen aan anderen bewees, ook voor zijne eigene kinderen gebruik willen maken. Dit is eene daad geweest van welbegrepen eigenbelang en van zeer betamelijke en lofwaardige baatzucht".

Nadat de commissarissen der Stedelijke Muzijkschool in 1846 hadden geklaagd over de onderwijzer voor het instrumentale vak Petrus Wedemeijer, "die zich de belangen van dat onderwijs niet meer zoodanig aantrekt als te voren en zooals van hem billijkerwijze kan worden gevorderd", rapporteerden zij het jaar daarna aan de Leeuwarder Raad, "dat de toestand der school, wat het instrumentale gedeelte betreft, van dien aard is, dat dezelve in dien toestand niet langer kan blijven". De gehele school werd daarop per 1 juli 1847 gesloten, maar Ludwig Kufferath, onderwijzer in de toonkunst en tegenspeler van Wedemeijer, verkreeg in oktober toestemming tot het gratis gebruik van het schoollokaal boven de waag, van de stadspiano en van de muziek, "opdat hij het onderwijs in de zangkunst aldaar zal kunnen vervolgen".

De sluiting der school had ook invloed op het plaatselijke muziekleven door het vertrek der toonkunstenaars (de onderwijzer N. van Dijk b.v. werd onmiddellijk benoemd tot eerste hoboïst bij de Italiaanse Schouwburg te Amsterdam, Kufferath zelf vertrok in 1850 naar Gent); mede door verminderde publieke belangstelling moesten daarom in december 1847 de traditionele maandagconcerten worden afgeschaft. De Concertzaal van Van der

Wumkes.nl

Wielen was wél goed bezet, wanneer er kunstenaars van buiten Friesland optraden, meestal alleen van regionale vermaardheid, soms echter ook wereldberoemd, zoals de klaviervirtuoos Sigismund Thalberg, die er in februari 1847 het piano forte bespeelde, in afwisseling met het optreden van de tenor Willem Pasques de Chavonnes Vrught, Hof- en Kamerzanger des Konings. Tussen hun twee recitals in (Bellini: la Somnambule, Mozart: Titus en Don Juan, Meyerbeer: les Huguenots, Verhulst: Graaf Floris V op het slot te Muiden, Auber: la Muette de Portici, Beethoven: Adelaide) bezocht Thalberg de plaatselijke pianofabriek en verklaarde: "Ich habe die Instrumente des Herrn Schulze versucht und war in jeder Hinsicht befriedigt. Diese Klaviere vereinigen sehr viel Kraft mit grosser Gleichheit des Anschlags".

Ook veel belangstelling trokken de enkele malen per jaar gehouden concerten van de muziekvereniging Crescendo (o.l.v. Kufferath) en van het harmoniegezelschap Euphonia (een twintigtal leden daarvan vormde in 1847 een "Liedertafel", te leiden door hun kapelmeester Wedemeijer). De meer dan zeshonderd toehoorders bij Euphonia's concert in de Stadstuin op zondag 18 juli 1847 toonden de meeste waardering voor de uitvoering der Musikalische Feldmanöver van P. Streck. (Daar werd ook de witzijden banier uitgereikt, welke door Z.M. was toegezegd, toen het gezelschap hem in het voorafgaande jaar een muzikale hulde bracht.)

Het Leeuwarder toneelleven was op een dieptepunt geraakt. E.M. van Beem en L. B. van Sluys, vaste bespelers van de schouwburg aan het Ruiterskwartier, brachten er in het winterseizoen twee maal per week vaudevilles en melodrama's met titels als "Het bloemenmeisje uit de Elizesche velden", "De rijkdom der armen" en "De vrouw in de zaal en de man in de werkplaats". Steeds nadrukkelijker werd er geklaagd, dat "de hier werkzame toneellisten slechts met moeite in hunne behoeften kunnen voorzien" en aangedrongen op het nemen van abonnementen. De erven van de schouwburghouder Johannes Posthumus lieten de gebouwen tenslotte in het openbaar verkopen. Bij de finale veiling bleef een onbekende "vereeniging tot instandhouding van het toneel Archimedes" voor *f* 10.232,— eigenaar. Dit gezelschap was door de vrijmetselaarsloge "De Friesche Trouw" gevormd om een geschikte lokaliteit te verwerven voor haar bijeenkomsten. De schouwburg kon echter in exploitatie blijven en de voorstellingen werden in november 1847 (onder directie van Jan van der Linden) hervat met "het familie tafereel De groote wereld en Goedhartigheid, toneelspel in vier bedrijven van F. W. Ziegler". "Zoowel het personeel als het repertoire doen van deze aangename en leerzame uitspanning iets goeds verwachten".

Op 1 juni 1847 hadden "de leden van den Stedelijken Raad (van Leeuwarden) voor het eerst zitting genomen in de nieuwe raadzaal; deze is keurig bewerkt en versierd" en wel naar het ontwerp van de stadsarchitect Thomas Romein. Mede van diens hand was het bouwplan voor het Paleis van Justitie, waarvoor de werkzaamheden dat jaar werden aangevangen. "Het be-

Wumkes.nl

looft een kolossaal en indrukwekkend gebouw te zullen worden, dat de stad onzer inwoning en vooral het ruime plein, waar het wordt opgerigt, tot een wezenlijk sieraad worden zal". De door Th. Molkenboer – hier al bekend door de Leeuwarder "winkel van Sinkel", 1843-'45 – ontworpen (neo-gotische) St. Franciscuskerk te Bolsward kon in het verslagjaar worden ingewijd. Romein bood aan om gratis bestek en tekening te leveren voor de bouw van een kerk (en school) ten behoeve van de "duizend zielen, waarvan zeker 300 ongedoopten" op de Bergumerheide, waarvoor ds. U. W. Thoden van Velzen met succes geld inzamelde. "De armoede heeft geen moed, men moet haar zelf tegemoet komen. De toestand der menschen vordert hier een eigen kerkgebouw. Zullen armen en vergetenen gewonnen worden, het Evangelie moet hun nabij worden gebracht".

De voor 1847 voorziene, tweede "Tentoonstelling van voortbrengselen van kunst en nijverheid, door Friezen vervaardigd" – de eerste, in 1844, "verwierf veel bijval" – moest worden uitgesteld. Wel werd er (door de kunstschilder Jan Rijk Mattijssen) in de stadswaag een tentoonstelling (met verloting) georganiseerd van 218 "schilderijen van levende meesters". De Leeuwarder Kunstvereeniging kon 156 schilderstukken uit particulier bezit (waaronder vijftien van de Gouverneur) bijeenbrengen "in de behoorlijk verwarmde groote zaal van het stadhuis", waar de bezichtiging "voor slechts 25 cents ten behoeve der armen een streelend kunstgenot (zal) aanbieden".

Het is ondoenlijk, alle activiteiten op het gebied der armenzorg te noemen. Een keuze: "Een aantal aanzienlijke jonge dames (bracht) eene menigte handwerken en andere voorwerpen bijeen, teneinde daarvan eene loterij te vormen, waarvan de opbrengst bestemd is ter voorziening in de behoeften der arme huisgezinnen", de muzijkmeesters N. en P. Wedemeijer gaven een "concert ten voordeele der armen", de vereniging Tabitha reikte 375 hemden, 34 wollen rokken en 11 jakken uit, de Maatschappij van Moederlijke Weldadigheid verleende steun op ruime schaal. Ook in de provincie werden liefdadigheidsvoorstellingen gehouden: een concert door het Zanggezelschap te Beetsterzwaag (opbrengst *f* 109,45), een zangpartij te Dronrijp (ruim *f* 150,–), een vocaal en instrumentaal concert te Harlingen (*f* 167,–), een "dramatische voorstelling" te Joure (53,–), enz.

De populaire Gouverneur M. P. D. baron van Sytzama, wiens "anders krachtig physiek gestel" ondermijnd werd door een pijnlijke en langdurige ingewandstoornis, constateerde min of meer berustend, dat "het getal behoeftigen . . . bijna overal in deze provincie zeer sterk (is) toegenomen; er worden vele buitengewone maatregelen en voorzieningen vereischt om de behoeften eenigermate te vervullen, hetgeen tot groote kosten en uitgaven aanleiding geeft, zeer ten bezware van de gemeentekassen en van die der ingezetenen".

Ingrijpen in de economische ontwikkeling kon (en wilde) men nauwelijks: er viel slechts te hopen op een gunstige wending – gelukkig was die toen niet ver meer.

Wumkes.nl

Voornaamste bronnen
Leeuwarder Courant, 1847
Provinciale Friesche Courant, 1847
Verslag van den Gouverneur aan de Staten der provincie Vriesland 1845 48
Handelingen van den Stedelijken Raad van Leeuwarden, 1846 47
Verslag van den staat en de verrigtingen van het Friesch Genootschap 1845-48

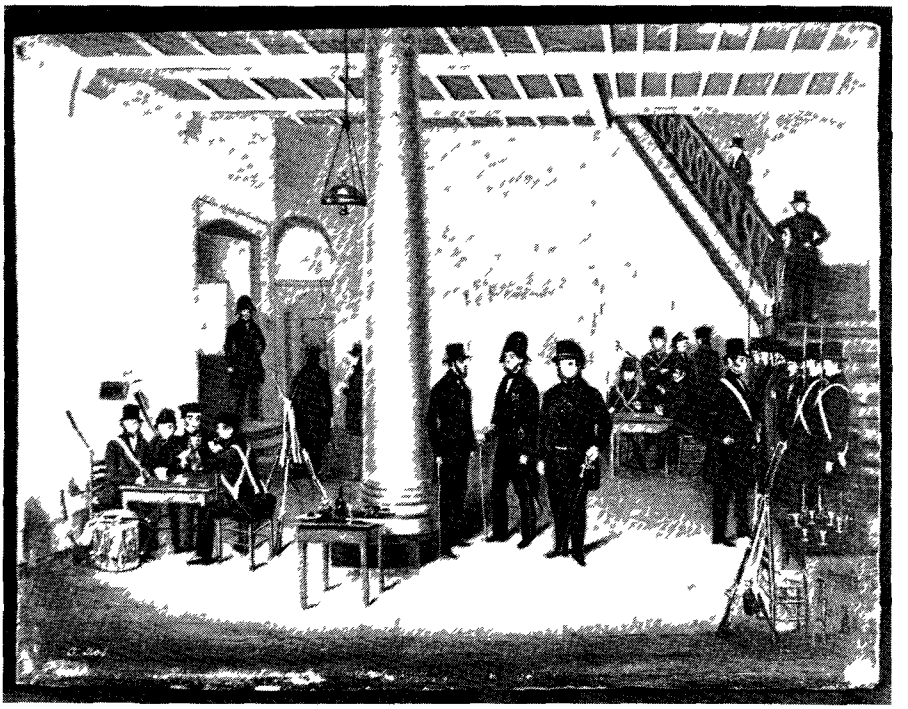

Feite Jans Bos, De vierschaar van het stadhuis te Bolsward tijdens het broodoproer van 1847

Dit in het Bolswarder stadhuis hangende schilderij is maar een klein paneeltje (24x31 cm), het is van de hand van een Bolswarder huisschilder en glazenmaker (1794-1851), die overigens als schilder onbekend is

De voorstelling geeft de samengeroepen burgerwacht bij gelegenheid van het brood oproer In het midden staan wethouder mr J Haitsma Mulier en commissaris van politie R Piekema, bij de pilaar politiedienaar Van Veen Secretaris SJ Braunius Oeberius staat op de trap terwijl de klerk Eger die bestijgt

De ernst van de situatie valt slechts waar te nemen bij de groep burgerwachters die rechts in het gelid staan en gemspecteerd worden, de overigen roken lange pijpen en zitten te kaarten, terwijl op een tafeltje rechts de glaasjes klaar staan

Het schilderstukje is dan ook interessanter vanwege de huiselijke wijze, waarop de situatie tegemoet getreden wordt, dan vanwege zijn artistieke kwaliteiten

B

Wumkes.nl

Het broodoproer in Leeuwarden

W. DOLK

"Van overal om ons heen, van verre en nabij, klinken ons oproerkreten tegemoet. In Frankrijk, in België en in Duitschland waren geweld en plundering door de steden en over het platteland rond. Overal maken de rampzaligen zich zelven nog meer rampzalig door eigen schuld, wanneer zij — door enkele boosdoenders opgezet — roekeloos de voorraden plunderen en vernielen, die hen nog langen tijd hadden kunnen voeden. Maar waar is tot heden binnen de grenzen van Nederland de rust ook maar een oogenblik verstoord geworden!"

Aldus een zelfverzekerde scribent in de Leeuwarder Courant van 21 mei 1847, toen er, tengevolge van twee opeenvolgende misoogsten, een buitengewoon lange winter, overstroming van laaggelegen gronden én een muizenplaag, door het minder welgestelde deel der bevolking van West-Europa werkelijk honger werd geleden.

De aardappelziekte maakte hét volksvoedsel onbereikbaar voor de massa: op de Leeuwarder vrijdagmarkt van 16 april steeg de aardappelprijs tot *f* 3,60 per mud, daarna kwam er voor medio juli geen notering tot stand. De roggeprijs was van januari tot half mei opgelopen van *f* 300,— tot *f* 472,50 per last. De door b. en w. van Leeuwarden vastgestelde (maximum) prijs voor een roggebrood van 5 kg. steeg in die maanden van 65 tot 93 cent, die voor een "fijne bolle" van 4 ons van 16½ tot 21 cent. De broodzetting schommelde in normale jaren in die maanden rond 40 cent voor rogge- en 14 cent voor tarwebrood.

Na de bij Wet van 30 mei doorgevoerde verlaging der invoerrechten op granen achtte de regering het wenselijk "dat, bij de tegenwoordige duurte der levensbehoeften, onverwijld in het belang der arbeidzame ingezetenen worde overgegaan tot de afschaffing van den accijns op het gemaal der rogge". Het wetsontwerp van 4 juni voorzag in vervanging van de opbrengst (voor 1848 geschat op *f* 1.500.000,—) door een heffing van 25 opcenten op de accijns op gedistilleerd, "als zijnde geen voorwerp van behoefte", 25 opcenten op de accijns op de wijn, "als grootendeels een voorwerp van weelde", en 20 opcenten op de belasting op het personeel.

In Leeuwarden werd er, naast de reeds bestaande gemeentelijke onderstand aan behoeftigen (die winter *f* 7894,87 vergend), met steun der gegoede ingezetenen (*f* 7182,75) gedurende de moeilijkste weken uitdeling gedaan van "een gezond en krachtig voedsel", te weten 67.000 porties (voor 1460 gezinnen) "warme spijs".

8 juni was — door het teruglopen van de roggeprijs tot circa *f* 400,— per last — de roggebroodzetting gezakt tot 81 cent. Evenwel konden door tegenwind in de Oostzee de graanschepen niet op tijd binnenlopen, waar-

Wumkes.nl

door de gemiddelde roggeprijs op de vrijdagmarkt van 18 juni steeg tot *f* 502,50 per last. Op 22 juni moest dientengevolge — na het luiden van de "broodklok", Nieuwe toren, dinsdagmiddag 12 uur — van de stadhuispui bekend worden gemaakt, dat de zetting was verhoogd tot 98 cent, dus ongeveer 2½ maal de normale prijs.

Op 24 juni kregen toeschouwers op de kade te Harlingen de indruk, dat de eerste ter markt gekomen vroege aardappelen naar Engeland werden verladen. Dit wekte de hongerige menigte uit haar lethargie: de betrokken stoomboot werd met stenen bekogeld, de woning van de burgemeester bestormd en sommige kooplieden levensmiddelen afgeperst. Op het bericht van dit gebeuren werden ook in andere steden bakkers-, grutters- en kruidenierswinkels geplunderd: in Franeker, Dokkum, Bolsward, Makkum en Workum, tot in Groningen, Zwolle en Deventer toe. Echter niet te Sneek, waar de stedelijke overheid tijdig de broodzetting verlaagde tot 60 cent!

Ook in Leeuwarden hadden de Harlinger ongeregeldheden gevolgen. Het hier afgedrukte verslag "Het broodoproer van den 25 juni 1847, door een ooggetuige beschreven" is van de hand van Fonger de Haan, die met zijn broeder Wytse een tabakshandel en -kerverij dreef onder de firma Frederik de Haan. De toen 52-jarige schrijver woonde met zijn gezin Nieuweburen K 200, thans 113 (gebouw Irene), zijn ongehuwde broeder met hun moeder bij het bedrijf, Voorstreek K 2 en 3, thans 81 en 79.

Fonger was van 1839-'43 lid van de stedelijke raad geweest en had, zoals uit het verslag kon worden opgemaakt, geen hoge dunk van dat college bewaard. De door hem evenmin gewaardeerde burgemeester Van Boelens was toch een flink man, die b.v. tijdens deze ongeregeldheden 's nachts zonder begeleiding de activiteiten der rustbewaarders controleerde (hij nam bij de invoering der Gemeentewet in 1851 ontslag uit bezwaar tegen de grotere volksinvloed). De Raad vergaderde reeds op zaterdag, ter goedkeuring van de onmiddellijk door b. en w. getroffen maatregelen; 's maandags besloot hij (met twee stemmen tegen) om een adres aan de Koning te zenden met het verzoek om de uitvoer van aardappelen te verbieden of te beperken, zodra de prijs daarvan gestegen was tot *f* 2,50 per mud.

Het stuk (negen beschreven pagina's, 33.8 x 20.8 cm.) is omstreeks 1932 onder no. C 25 a opgenomen in de Leeuwarder Stedelijke Bibliotheek. De tekst is ongewijzigd weergegeven, zij het dan met nieuwe interpunctie en verbetering van enkele kennelijke verschrijvingen. Evenmin is er commentaar toegevoegd: aan de uit dit verslag blijkende opvattingen van een gezeten burger, een typische 19e eeuwer, mogen geen hedendaagse maatstaven worden aangelegd. De onverholen weergegeven kijk op de aan De Haan — ondanks de nadrukkelijke betuiging van het tegendeel — in wezen vreemd gebleven andere bevolkingsgroepen maakt zijn verhaal vooral als tijdsbeeld interessant.

Wumkes.nl

Het broodoproer van den 25 juni 1847, door een ooggetuige beschreven

Op vrijdag den 25 junij 1847 's morgens 7 uren, na gewoonte het huis verlatende, vernam ik direct dat er een oproer te Harlingen de vorige dag had plaats gegrepen ten gevolge der duurte van de levensmiddelen en het drukke vervoer per stoomboot op London van boter, vee en aardappelen.

Deze tijding in eene zeer korte tijd onder het gemeen verspreid, deed veelen vooruitzien en vrezen, dat die geweldadigheden hier ter stede zoude navolging vinden, vooral ook omdat het juist weekmarkt was en men sints eenige dagen wel konde bemerken de grote ontevredenheid van het gemeen. Evenwel was ik zelf minder gelovig en bevreesd, altijd denkende dat het wijze bestuur zorg gedragen had, dat zoo iets hier niet konde plaats hebben en dat het gemeen door het militair guarnisoen genoegzaam in bedwang konde gehouden worden, vooral bij de aanwezigheid der gevangenis, waarin meer dan 800 mannen zich bevinden.

Tot bewijs van mijne gerustheid en vertrouwen kan ik aanvoeren, dat de marktdag voor mij als koopman een druk aanzien had en veele goederen moesten verzonden worden. Tot plaatsing der klaargemaakte en tot verzending gereede pakken hebben wij altijd de gewoonte, zulks te doen op schragen voor het winkelhuis op de stoep, en bij veele drukte voorlangs de beide huizen. Maar bij regenachtig weer is het gebruik om die goederen te bergen (tot zoo lang als de verzending met het vertrek der schepen moet plaats hebben) in het voorhuis van het pakhuis, letter K no. 2. Juist die vrijdag was het gedurende de voordemiddag voornamelijk zeer buiig, zoodat de goederen in gemeld voorhuis gebracht werden.

Omstreeks 10 uren 's voordemiddags komt er eene geweldige bui en ik zag een 25 of 30-tal gemeene kerels met klompen en witte kielen met dito broeken zich voor den regen beschutten onder de boomen, die voor het pakhuis staan. Nogthans dit duurde kort want het regende geweldig en ten gevolge daarvan stapt één dier snaken de straat over en stapt door de openstaande deur van het pakhuis in huis om eene schuilplaats voor den regen, en werd daarin ogenblikkelijk gevolgd door 15 à 20 zijner collega's. Dit alles zag ik gebeuren door het vengster van het kantoor, evenwel zonder ergdenkend te worden en dus zonder vrees, iets dat ik mij zelf niet begrijpen kan maar altijd wil toegeschreven hebben aan mijn onverwrikbaar vertrouwen op het guarnizoen en de onmogelijkheid, dat men oproer zoude kunnen en durven stigten. Genoeg: ik ging uit het kantoor in het voorhuis van het pakhuis, en de eerste dien ik zag was een zielverkoper of een koopman in remplacanten, die ik een maand vroeger uit mijn huis (letter K no. 200) gejaagd had toen hij geld vorderde en ik niet geven wilde voor een nummerwisselaar, die ik voor mijn zoon Yde als aangeloot nodig had en die afgekeurd was geworden.

Bonne mine a mauvais jeu was noodzakelijk, iets dat mij volgens zeggen van anderen veeltijds wel gelukken wil, en dientengevolge ging ik (ook zonder erg voor de gevolgen) in hun midden en aldaar zijnde viel de vol-

Wumkes.nl

gende korte zamenspraak voor, nadat ik een 3 à 4 tal knechten van mij op de uitkomst zag staan:

Ik en Wijtze: "Wel vreeslijk wat regent het! Jelui hebt wel gelijk hier in het pakhuis te komen, hier blijf je tenminste droog". N.N.: "Dat is niemendal, hadden wij maar wat te vreten". Wijtze: "Ja, dat is bedond . . . , jelui moet allemaal duur eten eten evenals ik. Maar heb je geen werk, of schoft jelui als metzelaars aan het Paleis van Justitie, door de regen?" N.N.: "Werk hebben we niet en eten nog minder, maar zeg ereis, wordt de tabak, coffij en thee ook duurder?" Wijtze: "Ben je mal, ik geloof eerder, dat het goedkoper zal worden".

Onder dusdanige nietsbetekenende woordwisselingen, die hoogstens 10 minuten duurden, verliep de tijd toen een kerel, die met 5 à 6 anderen onder de bomen was blijven schuilen en de buij wat over was, met een forsche stem riep "Kameraden voorwaarts" en aanstonds verliet de bende bedaard het pakhuis en ging verder, nalatende op eene morsige wijze de overblijfzels en spuwen van pruimtabak op de grond, die wij terstond lieten wegruimen. En min of meer wij eenigzints erg begonnen te krijgen.

De marktdag liep voor mij tot 2 uren na gewoonte af, toen ik als altijd naar huis ging te eten, en, na het middagmaal mij in de voorkamer begevende van het achterhuis, hoorde ik eene der buuren genaamd Janke V . . . vrolijk in de handen klappende uitroepen "Zie zoo, de boel is aan de gang, zóó moet het gaan, als wij goedkoop eten zullen krijgen". Vreemd ophorende ijlde ik naar de voordeur op de Nieuwburen en zag daar tot mijne grote verwondering veel gewoel op straat en vernam van mijne verschrikte buren, dat men bij de heer J. Rerink grutter de glazen had ingeslagen en thans bezig was bij den heer P. Koumans Smeding op het Dockummerend en dat zulks vroeger ook had plaats gehad bij Jentje Wijbrandi bij de Brol.

Zonder tijd te verliezen ging ik naar het huis mijner moeder vrezende dat ons hetzelfde lot te wachten stond, doch wij vertoonden een rustig gedrag en lieten de voordeur open en sloten niet (zooals velen) de blinden en alles liep voor ons zeer rustig af. Inmiddels waren er reeds talrijke patrouilles militairen op de been en toen eerst ging de alarmtrom door de stad tot oproeping der schutters en de policie was mede op de been.

Het graauw, zich aan de huizen van J. Wijbrandi, Rerink en Smeding hebbende bezig gehouden, ging nu bij de bakker Meindersma, eischte brood, dat hun gegeven werd. Voorts bij Henneman en Loyinga, die beide zich haastten eene grote hoeveelheid rijst, gort en bonen aan de bende uit te delen om te voorkomen, dat er geweld zoude gepleegd worden. Voorts werd geen bakker, kruidenier, grutter noch koekbakker gespaard, die men alle de eetwaren afperste en bij wie men bij onwil (of bij sommigen zonder onwil) de glazen ingooide. Om hiervan een paar voorbeelden te noemen zij vermeld, dat bij Wigersma in het Naauw een kerel een pak met 60 koeken die verzonden moesten worden, op zijn schouder nam en de deur uitdroeg en 2 pijpemanden met koek gevuld ondergingen hetzelfde lot. Bij Geestman

Wumkes.nl

op de Tuinen vloog het gemeen als woestelingen achter de toonbank, alwaar men letterlijk alles wegroofde, zoodat er geen trommel, bak, compottes of zelfs de koperen schalen overbleef: niets, niets werd gespaard. Een wijf liep het voorschoot vol duimkes de deur uit, een ander met de trommel, waarop het woord uleveltjes te lezen stond, een ander met annijsjes (muisjes) of compottes met zuikere bonen als anderzints en meerdere zodanige schandtoneelen hadden hier en elders plaats.

Onverklaarbaar is het dat de militaire magt noch de policie zich hiertegen niet met geweld verzette: integendeel heb ik zelf gezien, dat bij Henneman, alwaar soldaten op de stoep stonden om het volk uit het huis te keren, dat die soldaten de petten, potten, zakken, enz. van het graauw aannamen en ter vulling met gort of rijst overgaven in huis en daarna weder terug gaven. Ditzelfde is gebeurd met de policiedieners bij Bokma de Boer bij de Langepijp, alwaar het geschied is, dat een kerel, niet tevreden met zijne portie, hetzelve terug gaf, waarop die policiedienaar de pet weder naar binnen gaf, zeggende "die man moet nog wat hebben" en hieraan werd ogenblikkelijk voldaan.

Omstreeks 4 uren ging ik eens door de stad om een en ander van nabij te zien en zag eene menigte huizen geheel gesloten en veele met gebrokene ruiten en zamenscholingen en geweldplegingen in menigte. Ettelijke sterke wachten vond ik hier en daar, zooals voor het huis van P. K. Smeding 20 man en een 30 soldaten op de Brol, alwaar het gespuis vrij brutaal en in groot aantal was.

De heer Gouverneur, die 's morgens bij het berigt van oproer te Harlingen naar die stad vertrokken was en tijding ontvangen had van hetgeen hier ter stede plaats vond, was inmiddels teruggekeerd en begaf zich dadelijk naar de Brol, plaatste zich op de stoep voor het huis van Jentje Wijbrandi en trachtte het volk door woorden te bewegen om uitelkander te gaan en met het plunderen der goede ingezetenen, aan wien het zóóveel verpligt was, uit te scheiden. Maar toen dit niet hielp, plaatste Zijn Exellentie zich aan het hoofd der militaire magt en gaf order aan den kapitein der militairen, geweld met geweld te keer te gaan. Die kapitein, niets vuriger verlangende, commandeert met de kolven der geweren de menigte uiteen te drijven, maar dit mislukte; daarna liet hij met geveld geweer op het volk inlopen en ook dit mislukkende, commandeert hij: halt — verdig — leg aan — uitroepende wil jelui weg of niet? en toen hier slechts gejoel op volgde — vuur — en hierop stoof de menigte uiteen en na dien tijd werd het plunderen en de woede minder.

Door dit schot werden verscheidene (één dodelijk) gekwetst, een burgerman (Deutscher genaamd) verloor zijn oor en door een kogel, die in het huis van den zilversmid Mentz vloog, verloor deze een bakkebaard. Ofschoon nog zeer zorgelijk, begon het oproer toen een minder aanzien van woede te vertonen. De schutterij was in de wapenen gekomen en, met de militairen versterkt, was dus de gewapende magt aanzienelijk talrijker.

Wumkes.nl

Overal zag men schildwachten en patrouilles, vereenigingen van volk en eene woelende menigte.

De Nieuwe toren werd geluid en eene publicatie van Burgemeester en Wethouderen afgelezen en rond getrommeld, dat het verboden was, bij meerder dan 5 personen vereenigd op straat te zijn en dat de wederspannigen met geweld zouden uiteen gedreven worden. Aan deze order is volstrekt geen hand gehouden en deed daardoor de allernadeligste indruk omdat het vrees te kennen gaf, zoodat de zamenscholingen tegen de late avond weder menigvuldiger werden en men de glazen insloeg bij sommige ingezetenen als Ritske Smeding, Klaas T. Wijbrandi en anderen. Evenwel ging de nacht rustiger voorbij dan men zich had durven voorstellen en het volk, vernomen hebbende dat er nog scherpe patronen in de stad waren, was omzigtiger. Een viertal arrestatien hadden er plaats en tot 3 uren 's morgens hoorde men nog veel rumoer, gejouw en gezang op straat doch daarna werd alles stil.

De aanleidende oorzaak tot dit alles was niet alleen de duurte der levensmiddelen, maar vooral dat de prijs van het brood 's maandags tevoren van belang was opgeslagen niettegenstaande men zich met prijsverlaging had gevleid. De mare van het gebeurde in Harlingen maakte alle gemoederen tot gisting. En toen 3 Engelsche kooplieden op de koemarkt veele koeyen opkochten, ondervonden dezen eenige (maar weinige) beleedigingen, waarop zij de markt verlieten en zich begaven naar het huis van Jentje Wijbrandi, grutter, die door het gepeupel niet alleen, maar ook door veele fatsoenelijke ingezetenen — ofschoon om verschillende redenen — weinig bemind is. Aldaar binnengetreden zijnde, werden in een ogenblik de glazen ingesmeten, niet alleen om de aanwezigheid dier Engelschen maar vooral omdat Wijbrandi bekend is als uitvoerder naar Engeland van vee, groenten en eetwaren, alsmede door de algemeene klagte van de slegte grutterswaren, dien hij gedurende deze winter en voorjaar met woekerwinst heeft verkocht. Onder de naam van handelaars in vee en eetwaren naar Engeland behoorden ook P. Koumans Smeding, Wijbrandi op het Vliet en Nollius van der Meulen aldaar, welke laatste uit voorzigtigheid en grote angst en vrees met vrouw en kinderen ogenblikkelijk de vlucht naar de molen op het Vliet genomen had, latende huis en al aan de bedienden over. Ritske Smeding, een rentenier, ondervond ook het insmijten der glazen, denkelijk omdat hij president is van de commissie over het Stadsspin- of werkhuis. Op het Vliet is evenwel niets buitensporigs voorgevallen, dat zeer te verwonderen is.

Gelukkig, zeer gelukkig is het te noemen, dat de heer Gouverneur onverwacht zoo spoedig van Harlingen terug is gekomen en door krasse middelen een einde maakte aan de plunderingen, die zonder Zijn Exellentie onder het zwak en lijdzaam bestuur der stedelijke regering wie weet welk rampzalig einde zoude hebben genomen. Grote vrees bestond er voor de rust der gevangenen in het tuchthuis, alwaar nagenoeg 800 boeven zijn opgesloten. Maar na de ontvangene tijding 's morgens 6½ uren van Harlingen was

Wumkes.nl

de Raad over het tuchthuis reeds om 8 uren vergaderd, de wacht met 60 man versterkt, en om 10 uren de meest gevreesden in boeyen en zodanige wijze maatregelen genomen, dat men ten dien opzigte weinig vrees behoefde te hebben. Eere zij dit bestuur toegebracht.

Opmerkelijk en de aandacht waardig is het, dat ook hier mijn eigen gevoelen hier zoo sterk door de waarheid is bevestigd geworden: een gevoelen, dat bij weinigen geloofd wordt, die minder dan ik de arme klasse van nabij, bij ondervinding van jaren heb leren kennen, namelijk dat de grootste weldaden, die men aan de armen in het algemeen bewijst, niet zonder dank maar helaas met de grootste ondank wordt beloont. Getuige hiervan de beledigingen, de heer P. Koumans Smeding reeds terstond bij het begin des oproers aangedaan ofschoon hij bekend is als een der milddadigste ingezetenen dezer stad en nooit ophoud de milde hand te openen bij de geringste aanvraag bij alle gelegendheden, terwijl zijne vrouw bekend staat veel werk te maken om de lijdende menschheid te hulp te komen bij den winter of ziekten of kraamerijen enz., en juist onder de belhamers zag men veel van zijne en hare beweldadigden. Getuige hiervan de bakker Fransen bij de Amelandspijp, die zedert lang en reeds van voor den winter wekelijks twee malen uitdeeling had van boterhammen, bestaande uit roggenbrood, boter en wittebrood en wel aan nagenoeg 50 personen, terwijl hij onder de plundergasten menig boterhamontvanger heeft opgemerkt.

Saturdag den 26 junij 1847. 's Nachts iemand bij mij tot adsistentie in huis genomen hebbende, met goede en vermeerderde sluiting van voor- en achterhuis, viel er bij iedere rondgang in de tuin hoegenaamd niets voor; wel hoorden wij het gejuich en gezang in de voornacht, ja, somtijds hoorden wij door het ingoyen van een ruit het gerinkel van glas, maar alles bleef bij ons stil.

's Morgens half 7 ure, de man zullende de deur openen om naar huis te gaan, hoorde ik praten en voetstappen (op klompen) op straat en, altijd dodelijke stilte in acht neemende, zag ik door het sleutelgat der voordeur dat er veel canalje, alle mannen, voor mijn huis verzameld waren, ten getale van 17. Niets was natuurlijker dan dat ik stilte beval en, door de reten der geslotene blinden van de voorkamer ziende, zag ik één hunner die wittebrood bij repen van volle broden afsnijdende, die onder zijne kameraden uitdeelde. Voorwaar een treurig gezicht, indachtig zijnde aan de beweegredenen, die tot het oproer hadden aanleiding gegeven, want elke beet was gretig! Die troep trok na 10 minuten oponthoud rustig verder en waarhenen zij zich begaf is mij onbekend. Genoeg is het evenwel, dat alles rustig bleef en ik 's morgens 9 ure na gewoonte uitging aan mijn werk.

Weldra werd vernomen, dat gedurende de voordemiddag aanvallen gebeurd waren op de huizen van de juffer Reneman op de Tuinen en Buma op de Waeze, niet om eetwaren gelijk de vorige dag maar om geld! (Een bewijs, hoedanig de brutaliteit was groter geworden want de honger was gestild, onder welk dekmantel het oproer was aangevangen geworden.) In

Wumkes.nl

hoeverre hieraan is voldaan geworden, is mij onbekend gebleven.

Laat het voldoende zijn om op te tekenen, dat op de saturdag geene de minste plundering of eischen van eetwaren plaats vond, alles liep rustig op dien dag af. Het kwaad was ogenschijnelijk voorbij en zoo zelfs, dat ik met mijne vrouw de stad heb doorgewandeld, van de Hoekster- tot de Vrouwenpoort en Grote Kerkstraat enz. om de restes der plundering in ogenschouw te neemen, en niets heb gezien dan gebroken glasruiten, geslotene huizen, een paar piketten van 20 à 30 man op de Brol en bij ons aan de Hoeksterpoort, maar geen volk.

Die verfoeilijke publicatie van Burgemeester en Wethouderen om geen 5 personen bij elkander te dulden en die zooveel kwaad heeft gedaan, werd veranderd in de besluiten, dat 1° na 10 uren geen 2 personen bij elkander zouden geduld worden, en na 10 uren moest ieder (zonder noodzakelijkheid) binnen 's huis zijn, 2° de tapperijen om 9 uren gesloten en 3° werden opgeroepen de fatsoenelijke ingezetenen om de wapenen tot handhaving der algemeene rust op te neemen.

Deze maatregelen bevielen mij uitermaten, mits men hieraan krachtig gevolg gaf, en ik voor mij geloof, dat de Gouverneur hiertoe krachtig heeft medegewerkt. Genoeg is het, dat ieder fatsoenelijk inwoonder (onder anderen ik en mijn zoon Zijtze, die met geweer, patroontasch en koppel gewapend naar huis marscheerden, ik langs de Vischmarkt, alwaar veel, mij uitjouwend volk vergaderd was) en deze maatregel (die 24 uren vroeger moest genomen zijn geworden) deed de moed van het canalje geheel verdwijnen. Want ieder zag zijn weldoender, zijn heer of de man, aan wie hij zijn dagelijks brood voor zich, vrouw en kinderen verschuldigd was, met wapenen in de hand en dit bragt meenig liefhebber tot inkeer.

De dag van saturdag liep vervolgens, en ook de volgende dagen, niet alleen stil, maar buitengewoon stil af en ik schrijf zulks alleen toe aan dat 1° de fatsoenlijke burgerij was gewapend en betrok in ieder wijk de wacht afzonderlijk,en dit wordt gecontinueerd; 2° het canalje weet, dat ieder fatsoenelijk man binnen 's huis gewapend is en krachtige resistencie verwachten moet; 3° de menigvuldige patrouilles door de stad na 10 ure. De ratelwagt was in 2, ja 3 dubbeld getalle op de been, reeds om 9 uren. De rustbewaarderswacht, reikhalsende na arrestatien, deed hiertoe mede haar best. Voeg hier nog bij de patrouilles der schutterij en militairen met 20, 30, 40, 50 man, elkander onophoudelijk kruisende en ontmoetende, een ieder opbrengende die niet wilde gehoorzamen, en men zal zich een denkbeeld kunnen vormen van de stilte, die 's nachts op straat plaats vond. Geen muis verroerde zich want de vrees zat er dubbeld, ja 3 dubbeld in, niettegenstaande ik een gesprek heb afgeluisterd (valsch genoeg) waarbij ik hoorde de woorden "voortaan is alles betaald", merkwaardige uitdrukking!

Het algemeen, het publiek werd gerust gesteld, dat er morgen (zondag) dragonders verwacht werden uit Deventer, waartoe de Gouverneur aanschrijving had gedaan (maar men wiste wel beter, men wiste wel, dat zulks

Wumkes.nl

zoo spoedig niet konde plaats hebben), toen was het maandag (men wist wel beter), toen was het dinsdag (maar men wist wel beter, maar het lieve volkje behoefde het niet te weten want hierdoor hield men het in het onzekere maar altijd in vrees).

De uitkomst heeft geleerd, dat de heer Gouverneur zeer wijze maatregelen heeft genomen en alleen aan hem zij de ere, dat het vervl . . . oproer een einde heeft genomen. Maar was het stedelijk bestuur, met eene goede en geen erg denkende burgemeester aan het hoofd, zonder hoger bestuur (de Gouverneur) aan het roer gebleven, waarachtig en zoo waar als ik leef, ik verklaar, dat de gevolgen niet te overzien waren geweest.

Om 10 uren trok Zijtse op de wacht, gelijk ieder in zijn wijk want wijkverdediging was de leus en niemand wilde buiten zijn buurte of wijk gaan, en het gevolg is geweest, dat er geen het minste rumoer of andersints heeft plaats gehad noch zich heeft opgedaan, buiten hetgeen ik noodzakelijk vind, als van aanbelang hier mede te deelen.

De nacht tusschen zondag en maandag liep doodstil af, ook die van maandag op dingsdag, van dinsdag op woensdag eveneens ten einde. Maar het canalje (hoezeer ik het ook als Christen betreur) zal eindelijk ondervonden hebben, dat het op de ingestelde wijze het niet naar zijn zin kan krijgen. Men ziet het woeden, tieren, uitjouwen, glazen insmijten, etc., etc., waarachtig het is (naar mijn idee) de manier niet. Want had men één, ik zeg één welsprekend redenaar uit hun midden verkoren en die gerugsteund door een aantal anderen (gelijk te Sneek), wezentlijk de stad had voor dat rampzalig gespuis niet blootgesteld geweest. En was eenmaal de hoofdstad (Leeuwarden) geplunderd, wie kan dan berekenen de gevolgen. Gelukkig, bovenal gelukkig de inwoonders van Leeuwarden, dat de heer Gouverneur van Harlingen zoo spoedig is teruggekomen en perk en paal heeft gesteld aan de onheilen, die Leeuwarden door het canalje boven het hoofd hing.

's Woensdagsmorgens kwamen hier een vijftigtal dragonders binnen en 's donderdags een dito getal.

Naschrift: Onder de koddige voorvallen, destijds hebbende plaats gehad, verdienen de navolgenden niet vergeten te worden.

In eene der nachten arresteert eene patrouille 2 personen bij elkaar (iets dat streed tegen de stedelijke bepaling) en zij werden opgebragt naar de hoofdwacht. De eene, vrij brutaal, moest blijven, den ander werd ontslagen. Een kwartier daarna kwam eene patrouille met de ontslagene terug. Weder ontslagen zijnde, kwam eene derde patrouille met dezelfde persoon. Weder ontslagen eene vierde, geheel van het Vliet, waar die persoon woonde, en toen kreeg men door al dat heen en weder wandelen medelijden en men bragt hem door een gewapend man naar zijne wooning op het Vliet. (Een bewijs, hoedanig de patrouilles menigvuldig waren en zich kruisten.)

In den avond van vrijdag den 25 junij, toen alles in rep en roer was, wordt er om half elf ure gescheld bij den ouden heer Drielsma, een rijke jood in de Kleine Kerkstraat. De meid gaat naar de voordeur en roept "wie

Wumkes.nl

is daar?". Het antwoord is "doe maar open". Zij opent werkelijk de deur en ziet, een 5 à 6 tal kerels (schuim der natie) staat voor de deur. De meid: "Wat moet jelui hebben, zoo laat in de nacht?", antwoord: "Geld om brood te kopen". De meid gaat, met israelitische schrik binnen en brengt de boodschap over aan de van angst trillende oude heer Drielsma. Deze zoekt in zijne zakken en geeft de meid 4 guldens, zeggende "geef hun dat en zeg, dat ze weg gaan". De meid doet, hetgeen aan haar bevolen is maar het canalje zegt: "Vier guldens van een zóó rijk man, neen, zoo laten wij ons niet afwijzen en dus, er moeten nog vier guldens bij, de gift moet verdubbeld worden". De meid loopt ontsteld naar binnen en brengt de boodschap over en de oude heer Drielsma, ontsteld of geene guldens meer hebbende, geeft de meid 2 zeeuwen (ieder *f* 2.60) en zegt "geef hun dat en zeg, dat ze nu moeten weggaan". De meid evenwel (goed rekenmeesteres) zegt aan het canalje "daar heb ik nog 2 zeeuwen, heb je ook 24 stuivers terug?", antwoord: "Jawel, die zullen we je morgenvroeg bezorgen". (Tot heden is aan die belofte nog niet voldaan geworden.)

Tot zover de optekeningen van Fonger de Haan, dezelfde, die thans nog vrijwel uitsluitend bekendheid geniet als numismaat. Toch is zijn bestuurlijke carrière ook de moeite van het vermelden waard. Hij werd als 19-jarige, in 1813, benoemd tot collecterend voogd in Hoekster espel (-'17), in 1819 tot voogd van de Stads Armenkamer (-'22), in 1829 tot lid van een commissie tot extra bedeling der behoeftigen, in 1834 tot voogd van het Nieuwe Stadsweeshuis (-'39), in 1839 tot lid van de Raad (-'43), in 1842 tot lid van de plaatselijke schoolcommissie (-'46), in 1848 tot notabele der Hervormde gemeente (-'69) en in 1850 tot lid van Provinciale Staten. Hij had in dat laatste college zitting tot 1865 en trad veelvuldig op als suppletoir lid van Gedeputeerde Staten. Als weesvoogd schreef hij in 1836 een "Lied voor de weezen, opgevoed wordende in het N.S.W. . . ." (Sted. Bibl., in A 1313).

Al spoedig na de beschreven gebeurtenissen vielen de lang verbeide graanschepen binnen en zakten de roggeprijzen, gevolgd door de broodzetting: 29 juni 91 ct., 10 juli 67 ct., 24 juli 57 ct., 10 augustus 54 ct., tot november/december 48 ct. "Als tijdelijken maatregel ter tegemoetkoming bij oogenblikkelijke duurte kan de afschaffing van den accijns op het gemaal der rogge thans niet meer in aanmerking komen" besliste 28 juli de Tweede Kamer en verwierp het daartoe strekkende wetsontwerp.

Het corps rustbewaarders (in aantal toegenomen tot 460 manschappen, waarvan per nacht twaalf afdelingen van tien man dienst deden) werd 5 juli door de Raad met behoud van uitrusting naar huis gezonden en 2 december definitief ontbonden.

Voor nadere bijzonderheden kan worden verwezen naar een overzicht van het tussen 24 en 30 juni in Friesland voorgevallene in de Provinciale Friesche Courant van 1 juli 1847, no. 52, en naar de bijdrage "Het broodoproer in Friesland" van een oud-rustbewaarder (Arie Duparc), als feuilleton verschenen in de Leeuwarder Courant van 12, 13, 14 en 16 april 1900.

Wumkes.nl

Tot slot volgen hier nog enige personalia, waaronder de adressen in 1847, van de in dit verslag genoemde stadgenoten

Mr Jan Hendrik *van Boelens*, geb Lesumbrok bij Bremen 16 mei 1792, administrateur van 's Rijks schatkist, burgemeester van Leeuwarden 1840-'51, lid Prov Staten, Bij de lange pijp D 154 = Nieuwestad 134, † Leeuwarden 14 dec 1865 Vgl Ned Patr 12, p 60, N N Biogr Wdb 10, k 83

Schelte *Bokma de Boer*, geb Leeuwarden 21 oct 1818, koopman en winkelier in koloniale waren, Achter de Waag G 14 = Nieuwestad 117, † Veenwouden 17 dec 1873 Vgl Geneal Jb 1970, p 55

Mr Wybo Bernhardus *Buma*, geb Leeuwarden 7 maart 1807, griffier van Baarderadeel, lid 2e Kamer en Prov Staten, Weaze D 40 = 18, † Weidum, Bornia state 8 april 1848 Vgl Ned Patr 50, p 114, N N Biogr Wdb 4, k 346

Benjamin Arons *Drielsma*, geb Hasselt 1768, effectenhandelaar, Kleine Kerkstraat F 62 = 2, † Leeuwarden 1 jan 1848

Willem *Frantzen*, geb Oldemarkt 20 nov 1784, bakker, Voorstreek A 91 = 60, † Leeuwarden 23 sept 1858

Petrus *Geestman* geb Groningen 18 juni 1812, koek- en banketbakker, Tuinen A 250 = 11 † Leeuwarden 15 oct 1892

Fonger de Haan, geb Leeuwarden 1 nov 1794, koopman in tabak, Nieuweburen K 200 = 113, † Leeuwarden 19 dec 1871 zoon van Frederik de Haan, koopman, en Aaltje van der Meulen, huwde Leeuwarden 16 dec 1817 Elisabeth Sybouts
In memoriam in Leeuw Crt van 22 dec 1871, no 153

Wytse *de Haan*, geb Leeuwarden 3 juni 1804, koopman in tabak, 1823 collecterend voogd in Minnema cspel, 1840 diaken Hervormde gemeente, schilder, voornamelijk van portret en genrestukken (leerling van W B van der Kooi en O de Boer), Voorstreek K 3 = 79, † Leeuwarden 1 jan 1848 In memoriam in Leeuw Crt van 4 jan 1848, no 1

Zytse Sybouts *de Haan*, geb Leeuwarden 5 oct 1824, 1855 notaris, † Leeuwarden 25 maart 1892, zoon van Fonger de Haan en Elisabeth Sybouts

Yde *de Haan*, geb Leeuwarden 27 dec 1828, koopman, † Leeuwarden 3 dec 1868, zoon van Fonger de Haan en Elisabeth Sybouts

Benjamin *Henneman*, geb Leeuwarden 29 maart 1818, koopman en kruidenier, Voorstreek A 60 = 90, † Leeuwarden 21 jan 1879

Reinder Frederik *Lojenga* (K B 7 maart 1861, no 48 Kutsch Lojenga), geb Leeuwarden 15 nov 1811, koopman in steenkolen, slijpstenen en ijzerwaren, Noordvliet M 3 = 5, † Leeuwarden 26 jan 1878 Vgl Geneal Jb 1962, p 29

Alexander *Mentz*, geb Leeuwarden 15 jan 1795, koopman goud- en zilversmid, Kelders H 35 = 9, † 's Graveland 29 jan 1862

Nollius *van der Meulen*, geb Leeuwarden 28 sept 1806, huidekoper en zeehandelaar, Noordvliet M 6 = 11, † Leeuwarden 30 sept 1870

Jan *Reerink*, geb Lochem 21 maart 1776, grutter, ouderling Hervormde gemeente, Voorstreek A 70 = 78, † Leeuwarden 20 febr 1852

Margaretha Petronella *Reneman* geb Leeuwarden 15 mei 1805, zonder beroep, Tuinen B 73 = 14 † Leeuwarden 9 juli 1862

Pieter *Koumans Smeding*, geb Leeuwarden 15 nov 1791, zeehandelaar, agent Ned Handels Mij, lid Prov Staten, Dokkumerend K 176 = Voorstreek 99, † Leeuwarden 6 maart 1854

Ritske *Smeding*, geb Leeuwarden 29 jan 1804, rentenier, Tweebaksmarkt B 51 = 36, † Leeuwarden 24 febr 1885

Maurits Pico Diederik baron *van Sytzama*, geb 's-Gravenhage 2 juni 1789, Staatsraad i b d, Gouverneur van Friesland, Gouverneursplein H 2 = 44, † Leeuwarden 15 juli 1848 Vgl Ned Adelsb 1952 p 257, N N Biogr Wdb 9, k 1103
In memoriam in Prov Friesche Crt van 13 aug 1848, no 66

Tjaard *Wigersma*, geb Leeuwarden 9 febr 1798, koekbakker, Naauw D 54 = 12, † Leeuwarden 12 maart 1871

Heero *Wijbrandi*, geb Leeuwarden 30 jan 1802, koopman en lijmfabrikant, Noord-

Wumkes.nl

vliet M 50 = 111, † Leeuwarden 20 mei 1875. Vgl. Geneal. Jb. 1951, p. 24.

Jentje *Wijbrandi*, geb. Leeuwarden 28 juli 1793, koopman en meelfabrikant, Over de Kelders C 19 = 2, † Leeuwarden 3 aug. 1880. Vgl. Geneal. Jb. 1951, p. 19.

Klaas *Tigler Wijbrandi*, geb. Leeuwarden 25 maart 1809, koopman en olieslager, Voorstreek K 17 = 55, † Leeuwarden 27 jan. 1888. Vgl. Geneal. Jb. 1951, p. 26.

Wumkes.nl

It politike klimaet yn Fryslân yn de jierren 1840-'50

G. BAKKER

De ekonomyske ûntjowing yn Nederlân nei 1795 bitsjutte foar de frij brede middenklasse yn de net-agraryske sektor in skerpe efterútgong. Mei de boer en de fan it boerebidriuw ôfhinklike ambachts- en winkelman koe it foarlopich oant 1810 noch wol hinnebruije. It hast folslein weifallen fan de hannel oer sé en de hjirmei gearhingjende slopte op de hellingen, by de taleveringsbidriuwen, yn de havens en it saneamde multipliereffekt hjirfan hie foar dy middenklasse greate gefolgen [1]).

Dizze bifolkingslaech wurdt wol yndield yn in "higher middle", in "middle middle" en in "lower middle class". Binammen de twadde en tredde groep út dizze trijedieling binne yn de Frânske tiid bilune. Hoe great dizze efterútgong kwantitatyf krekt is, falt biswierlik to sizzen. Ek de efterútgong yn wolfeart kin men net goed yn sifers oanjaen. Mar as men wit, dat de bifolking yn hiel Fryslân sûnder de eilannen tusken 1796 en 1815 tanimt mei hast 10 %, wylst de 11 stêdden yn itselde tiidrek tanimme mei krap 3 %, dan mei men oannimme, dat ien fan de oarsaken hjirfan is it net meikomme kinnen fan de middenklasse, better sein it forearmjen. Yn party stèdden, Hylpen, Drylts, Warkum, Starum en Harns rint it tal ynwenners sels efterút [2]).

En dôch hie dizze middenklasse him yn 1795 sa massael presintearre as in "nije klasse" op it politike fjild, dy 't fol fan de hege idealen fan foarútgong en forljóchting fan it minskdom, klear stie om de jaechlinen fan it regear op alle nivo's yn hannen to nimmen. Hwat wie it nou, dat de machthawwers fan 1795 makke ta in nije klasse?

Yn it foarste plak de omstannichheit dat nou neist leden fan de Grifformearde Tsjerke ek Dissinters diel útmakken fan it regear. Dan is dèr it feit, dat hja hast allegear "homines novi" wiene yn de polityk en sosiael ôfkomstich út de twadde laech yn de Republyk, t.w. dy fan de intellektuelen (binammen de dûmny's), de keaplju, de lytse yndustriëlen en de wolfarrende ambachtsman. Dizze laech hie yn de Patriottetiid al tige bisocht de reginten fan harren kessens to reagjen, mar by eintsjebislút wie dat doe (1787) mislearre. Net minder wichtich wie, mei men rekkenje, dat by de nije machthawwers sterk it bisef libbe, dat hja net allinne it meast "verlichte deel der natie" foarmen, mar ek — bûten de dûmny's dan — it ekonomysk meast aktive en wolfarrende part fan it folk en sadwaende by útstek geskikt om de forantwurdlikheit foar it gehiel to dragen. Der wie by dizze laech klassebisef en klassesolidariteit nei ûnderen en nei boppen.

Yn de Bataefske Republyk, mar noch mear yn de tiid tusken 1806 en 1813 ûntstiet yn Nederlân de moderne steat mei syn burokrasy en it binne de leden fan de nije klasse, dy't op de buro's komme to sitten. Mar njonken

Wumkes.nl

harren komme nei 1801 ek wer de leden fan de âlde regintefamyljes to sitten; de adel fan it plattelân en it patrisiaet út de stêdden.

Lykop mei dizze ûntwikkeling gie in oare en wol de "ûntdemokratisearring" fan it bistjûr en it toloargean fan de idéalen fan 1795. It stimrjocht hie hwat langer hwat minder to bitsjutten en waerd, as it sa ris útkaem, ek mar troch in hiel lyts bytsje minsken útoefene. De fortsjinwurdigjende kolleezjes waerden hwat langer hwat mear fasades. In ynstruksje foar de maires yn 1811 seit, dat de nije rieden – mei bineamde leden! – "ten hoogste zelden, en slechts enkele malen in het jaar" gearkomme meije.

It binne yn 1813/'15 en ek dêrnei yn haedsaek leden fan de âlde klasse dy't it regearingsapparaet foarmje. Dizze âlde klasse krige binammen op it plattelân mear ynfloed. It reglemint fan 1814, dat it stimrjocht op it plattelân regelt (oant 1826) jowt oan eltse *f* 30,– grounlèsten ien stim. Manlju meije stimme foar harren froulju; âlden foar harren bern. Skriftlike folmacht is tastien en foar froulju de iennichtste manier om to stimmen.

Fan de nije klasse sitte ek noch wol guon yn it apparaet, mar troch it 18 jier en 10 moanne duorjende ûntdemokratisearringsproses binne hja geastlik korrumpearre, ha it kontakt mei harren efterban forlern en binne wurden ta iverige en yntegere mar neutrale amtners, dy't wol in soad forwachtsje fan goed bistjûr en rjochtspraek foar it lok fan de minske, mar dan ûnder de wjukken fan Willem I. De nije klasse as sadanich hie tige to lijen hawn fan de ekonomyske eroazje yn de Frânske tiid en wol neat leaver as, nou't de sé wer iepen is, wer opnij bigjinne mei hannel en séfeart as foar 1795. Foar hiel hwat fan har wie de achttjin jier duorjende efterútgong lykwols to lang om yn to tarren en dy libben yn stille of iepentlike earmoed. Foarlopich wie der by de klasse as gehiel mear forlet fan herstel fan hannel en bidriuw as fan in fornijing op it politike flak. "Alle de aanzienlijken" kamen wer yn it regear. De nije klasse fan 1795, mar nou sterk yn tal en yn wolfeart efterútgien, wie wer de twadde laech lyk as foar 1795, hwat nei 1813 tonearsten ek sa bleau.

Hjir kaem noch by, dat ekonomysk sjoen de tiid fan 1810 oant 1850 in tiid fan stagnaesje wie net allinne foar hannel, ambacht en it bytsje yndustry mar nou ek foar de boer. Fryslân – en fierders hiele Nederlân – bliuwt stykjen yn it iere hannelskapitalisme, wylst yn de lannen om ús hinne, Ingelân, België, Frankryk en westlik Dútslân, de yndustrialisaesje op gong is of komt yn dizze jierren [3]), mei as gefolgen in sterke groei fan de middenklasse en tagelyk it ûntstean fan in yndustryproletariaet. Dy brede middenklasse stelt syn politike easken binammen yn de jierren fjirtich en ek yn it yndustryproletariaet komt it ta polityk tinken en easkjen, hwat yn de revolúsje yn 1848 yn de steaten om ús hinne dúdlik to sjen is. Yn ús lân is de ûntwikkeling oars. It wurdt der mei de middenklasse yn it tiidrek 1813 oant 1848 net better op. De gedachten binne, dat de "higher middle class" him foar in great part rintenierjendewei noch sahwat hanthavenje kin, mar dat "middle middle" en "lower middle class" oanhâldend swier to lijen ha. Sawol yn wol-

Wumkes.nl

feart as yn oantal gean de beide lèste groepen fierder efterút.

Fan in proletariaet as in biwuste klasse is alhiel gjin sprake. Dizze groep bistiet allinne as de "behoeftigen", de "armen", sa't hja yn dizze tiid allegear neamd wurde, de earmlêstigen sawol as de arbeiders dy't wurk ha. It forskil is faek ek net mear as heechút twa ierpels deis.

Lit ús nou ris sjen, hwat der oan politike aksje yn de jierren fjirtich yn Fryslân útkomt. Tonearsten liket it, oft de Steaten fan Fryslân foarop rinne wolle mei harren winsk foar foroaring fan de grounwet. Mr. Schelte baron van Heemstra, steatenlid, tsjinnet op 2 july 1844 by de Steaten it foarstel yn om oan Willem II in adres to rjochtsjen dèr't de kening yn frege wurde sil om in fiergeande foroaring fan de grounwet [4]). It forsyk wurdt yn hannen steld fan in kommisje út de Steaten, dèr't bihalven Van Heemstra ek noch yn komme G. F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, mr. J. H. van Boelens, mr. A. Stinstra, mr. H. W. de Blocq van Scheltinga en mr. S. van Welderen baron Rengers. Op 18 july is de kommisje klear mei it wurk en bringt rapport út. Dit rapport is wol nijsgjirrich. It wol neat minder as in "algeheele herziening" yn tsjinstelling ta de "partiële herziening" fan 1840. En nimmen minder as Thorbecke wurdt oanhelle om oan to toanen, dat de Steaten it rjocht ha om soks fan de kening to freegjen [5]).

It foarstel wurdt mei 11 stimmen tsjin oannommen. Tagelyk forsykje de Steaten oan de kommisje om ek foar de redaksje fan it adres to soargjen.

Op de 24ste july komt it adres sels oan de oarder. De grounwet fan 1815 wie miskien foar dy tiid foldwaende, stiet yn de tekst, "doch de groote staatsman (Van Hogendorp), wiens gezag, in het opstel van de Wetten, van veel, zoo niet van den meesten invloed geweest is, heeft niet geschroomd later te erkennen, dat vele van de daarin voorkomende bepalingen met den intusschen veranderden geest des tijds en de belangen des volks minder overeen te brengen waren . . .". De foroaring fan 1840 wie allinne in foroaring fan inkele artikels ôfsùnderlik mar hie wèze moatten neffens "een vast beginsel". Hwat der komme moat is "vereenvoudiging van bestuur, vermindering van uitgaven en, daardoor, een vermindering van belastingen" [6]). Mei 32 stimmen foar en 11 tsjin wurdt bisletten it adres nei de kening to stjûren.

Liberaler kin it hast net, soe men sizze. Van Heemstra wurdt dyselde simmers troch de Steaten ta lid fan de Twadde Keamer keazen en hy heart yn desimber fan 1844 ta de forneamde "negen-mannen", dy't ûnder lieding fan Thorbecke yn de Twadde Keamer in foarstel ta foroaring fan de grounwet yntsjinje, dat, sa't men wit, troch de Keamer net yn bihanneling nommen is.

As der yn de Steaten sa'n opposysje wie, hoe lei it dan dèrbûten, sil men freegje. Wol, der is wjeraksel tsjin de bisteande politike sitewaesje. De "Provinciale Friesche Courant" bringt nije út Frankryk ôfkomstige idéen ûnder syn lèzers, mar docht dat wol hoeden en mijen en altyd mei in slach om de earmtakke. Fierders komt, forspraet oer de provinsje, in tal minsken

Wumkes.nl

op foar herfoarming fan de steat. It binne suver hast allegear leden fan de "higher middle class", lyk as Brunger, Van Blom en Klaasesz, notarissen, Evertsz en J. van der Veen, advokaten. Wassenaar, Van Peyma en Hommema heare ta it deftige boerelaech, ek al koe Van Peyma him ekonomysk net hanthavenje [7]). In ds. R. Posthumus moat ek ta dizze "class" rekkene wurde.

Mar allegear binne hja boargers, dy't de ûngeregeldheden yn de simmer fan 1847 yn party plakken yn Fryslân skerp foroardielje. Eltse boarger, seit de Provinciale Friesche Courant, moat de "ongeregeldheden eener verblinde menigte verfoeijen, en de meesten (de rebellen) van zwarte ondankbaarheid beschuldigen" [8]). Diene tsjerke en oerheit net alles om de ellinde ûnder it arbeidersfolk to forsachtsjen? Hwannear't oeral yn de provinsje de rèst werom is, karakterisearret deselde krante de tastân as "zeer gunstig, overal heerscht orde" [9]). Opfettingen yn Hollân fan in jier letter, krekt as soene der efter de reboelje ek politike bidoelingen sitten ha, stroke net mei de wurklikheit. Nearne út de birjochten oer de ûngeregeldheden blykt soks en ek gjin wûnder; de ûnderste klasse yn de maetskippij wie hjir noch net ta polityk tinken kommen.

Yn 1848 brekt ek yn Fryslân in forheftige politike diskusje los oer in nije grounwet. Us liberalen binne ûnder mear foar rjochtstreekse forkiezingen — it merkteken fan it wiere liberalisme — om hjirtroch de macht to bringen oan de "kern des volks, de gezeten en nijvere burgerstand" [10]). In great tal brosjueres forskynt. De Provinciale Friesche Courant jowt wiidweidich en mei ôfgriis ynformaesje oer hoe't yn Frankryk en Dútslân de omkear troch geweld ta stân komt, hwat fansels op de stiifkoppigens fan de regearingen smiten wurdt; it is to hoopjen, dat wy yn Nederlân net sokke toanielen krije en dat it hjir yn rèstich oerliz ta wize bisluten en herfoarmingen komme sil [11]). Dizze liberale krante makket foar Nederlân de folgjende politike yndieling:

> "de partij der stelselmatige liberalen",
> "de partij van het behoud",
> "de kerkelijke partij" en
> "de partij, indien het eene partij is, die noch behoudend noch stelselmatig liberaal is, en vooralsnog tot geene vastheid van beginselen is gekomen" [12]).

Ta de lèste streaming mei men Van Heemstra en syn meistimmers yn de Steaten yn 1844 rekkenje, dy't as doel hiene in hwat goedkeaper bistjûr en mear selsstannichheit foar provinsje, stêdden en gritenijen. Politike ministeriële forantwurdlikheit heart hjir somtiden ek by, hwant dat koe de reginten in part fan de macht fan foar 1795 werom jaen. Van Heemstra heart nei 1848 ta de "gematigd" konservative rjochting fan Van Hall en is dan ek gjin meistanner mear fan Thorbecke as yn 1844, mar in tsjinstanner.

De "echte" liberalen, dy't as winsken ha in goedkeaper en ienfâldiger bistjûr, rjochtstreekse forkiezingen [13]), de grytmannen fuort en politike ynfloed foar de "gezeten en nijveren burgerstand", ha har doel yn 1848 birikt.

Wumkes.nl

De "higher middle class" is tofreden.

Dat dizze laech tofreden is, blykt ek út de ôfebjende politike striidberens by de forkiezingen fan 1853. Allinne yn it distrikt Dokkum wurdt in liberael mei "vaste beginselen" keazen; fierders komme út Fryslân allinne fortsjinwurdigers fan de "partij van het behoud" of fan de "partij . . . die noch behoudend noch stelselmatig liberaal is".

De lagen hjirûnder, de "middle middle" en de "lower middle class" en ek de arbeiders foarmje noch net lagen, hwerbinnen it ta geregeld en min ofte mear kanalisearre polityk tinken kommen is. Hja spilen yn 1848 dan ek net mei yn Nederlân. Dizze lagen komme sosiael en polityk earst om-en-de-by of nei 1870 oan bod [14]).

Nei 1850 is it yn Fryslân tonearsten stil op it politike mèd.

Noaten

1) I. J. Brugmans, Paardenkracht en mensenmacht, 's-Gravenhage 1969, p. 22-66.
2) J. A. Faber, Drie eeuwen Friesland, 2 dln., A. A. G. Bijdragen, Wageningen 1972, II, p. 414-415.
3) Brugmans, p. 66 e.f.
4) Notulen der Vergadering van de Staten van Friesland 1844 (yn Provinsiael Archyf) p. 98-99.
5) Idem, p. 185-187.
6) Idem, p. 226-227.
7) Geschiedenis van Friesland, onder redactie van J. J. Kalma e.a., Drachten 1968, hjirút: Dr. Y. N. Ypma, *De weg naar democratie*, p. 427-492.
8) Provinciale Friesche Courant (tonei P.F.C.), 1847 nr. 52, d.d. 1 july.
9) P.F.C., 1847 nr. 53, d.d. 4 july.
10) P.F.C., 1848 nr. 54, d.d. 2 july.
11) Typysk ek it ofgriis fan it arbeidersoproer to Parys yn juny 1848, P.F.C. 1848 nr. 54, d.d. 2 july.
12) P.F.C., 1848 nr. 105, d.d. 28 desimber.
13) G. W. Vreede, De regtstreeksche verkiezing tot de Nationale Vertegenwoordiging bestreden, Amsterdam 1848; J. W. Tromp, Het stelsel van regtstreeksche verkiezing voor de Nationale Vertegenwoordiging bestreden, Leeuwarden 1848; A. F. Jongstra, Regtstreeksche verkiezing ook voor de Nationale Vertegenwoordiging verdedigd, Heerenveen 1848; J. van der Veen, De regtstreeksche verkiezing tot de Nationale Vertegenwoordiging verdedigd, Leeuwarden 1848.
14) Foar fierdere ynformaesje tige wichtich: M. J. F. Robijns, Radicalen in Nederland, Leiden 1967.

Wumkes.nl

Douwe Hansma Het stadhuis te Dokkum, plm 1830

De tekening, die Douwe Hansma maakte van de voorgevel van het Dokkumer stadhuis, is niet de mooiste afbeelding van dit gebouw, die zich in het Prentenkabinet van het Fries Museum bevindt het is een wat stijve, maar wel karakteristieke 19de eeuwse tekening waarop zich bijzonder weinig afspeelt, een statisch gebeuren in een sul stadje

Bij de tekening staat aangetekend "het stadhuis te Dockum voor de verbouwing d w z die van 1834, die een belangrijke verandering van de gevel met zich meebracht De zwierige topgevel uit het eind der 16de eeuw werd toen namelijk vervangen door een driehoekig fronton met als bekroning een houten beeld van Justitia Het bordes kwam te vervallen De ingangspartij met dorische zuilen bleef wel behouden maar het balkonnetje kreeg een veel strakkere vorm De gevel als geheel werd eigenlijk omgewerkt tot een neo-classicistische vormgeving terwijl voor die tijd de verschillende bouwperioden nog min of meer aan het gebouw af te lezen waren

Hansma (1812-1891) was Dokkumer van geboorte Zijn eerste opleiding kreeg hij van de Dokkumer schilder Gosling Posthumus en van Willem Bartel van der Kooi te Leeuwarden Later studeerde hij aan de Akademie te Amsterdam De tweede helft van zijn leven woonde en werkte hij te Sneek Vooral portretten en interieurs met figuren zijn van hem bekend

B

Wumkes.nl

Ekonomy yn 't ûnlân

J. J. SPAHR VAN DER HOEK

Sint Jut en omkriten

Wy hoege by de ekonomyske situaesje fan Fryslân yn de fjirtiger jierren fan de foarige ieu net heech op to sjen. Sa'n 230 oant 245.000 "zielen" moasten hjir bisykje de holle boppe wetter to hâlden en dat woe lang net elke siel likegoed slagje.

De earmoed fan de tritiger jierren boaze nei 1840 noch oan. Tsjerken, doarpen, stêdden en gritenijen steane nei formogen noed foar de earmen – mar dat formogen wie blykber biheind. De earmen dy't it meast opfalle wurde op kosten fan de gritenijen en fan de provinsje nei de gestichten fan de "Maatschappij van Weldadigheid" en nei Feanhuzen stjûrd: de bidlers en slim forsutere bern – mar fansels net mear as in pear út de hiele massa, dy't yn de knipe siet. Foar inkelde plakken moast de provinsje finansieel byspringe as in "hoofdelijke omslag" ûnfoldwaende wie, en wol foar it Amelân en de Skoatterlânske doarpen Sint-Jansgea en Rotsterhaule.

Yn de tritiger jierren wie it noch sa, dat ek Aldehaske op dy manier stipe wurde moast, mar dat doarp koe it letter hwat better rèdde, meidat it stadichwei boppe de kwealike gefolgen fan de feanterij útkomme koe – ek al mei trochdat in part fan de forearme arbeiders dêrre yn de feanterijen fan Opsterlân oanslach foun (en op 'en dûr ek dêr wer earmoed).

Op it Amelân siet de saek lang al foar 't krús meidat it boerebidriuw dêr to lyts wie – ek gjin kant út koe sûnder sédyk – en de walfiskfeart (dèr't yn de 18de ieu de eilanners nochal oan fortsjinne hiene) mar op biheinde skael mear bioefene waerd. Barend Visser en Soannen to Harns lieten elk jier noch twa walfiskskippen útsile, de "Spitsbergen" en de "Dirkje Adema", mar de útkomsten wiene tige wikseljend en hast nea om fan to roppen. De sawn Amelanner kustfiskersskipkes smieten ek it measte net op – al bleau der altiten wol "zeebanket" foar de eigen bifolking fan oer – en de Ballumer boeren krigen yn 1845 noch in swiere klap, doe't de mieddykjes it by stoarmwaer bijoegen, "ten gevolge waarvan de hooilanden of mieden door zeewater zijn overstroomd". In oplossing om mear eilanners oan in bistean to helpen hie west "de gemeenschappelijke buitenweiden" (de Grieën) mei in echte sédyk to bifeiligjen. De provinsje hat it der doe ek wol oer hawn, mar it is der earst nei 1900 fan komd . . .

Dit wiene nou in pear plakken yn de nederklits, mar it stie der yn Fryslân ek fierder net sa fornaem foar. Rounom dèr't heechfean groeven waerd wiene de heidedoarpen oan it opkommen en de lege feanterij liet net inkeld yn Sint-Jansgea en Aldehaske (resp. de earste en de twadde basis fan de "Gieterse" feanters) in to greate konsintraesje fan wurkleaze arbeiders nei

Wumkes.nl

en tofolle petgatten om buorkerij yntiids mooglik to meitsjen.

Fansels, der wie mear to rèdden as heukerjen op de Grie of feangraven en turfmeitsjen. Wy hawwe nammers fanâlds de lânbou, de "voor Vriesland hoogst belangrijke tak van bestaan en welvaart" en wy hiene doe al frijhwat "Fabrijken en Trafijken" – oant en mei in klonjefabrykje – mar dy boarnen fan woltier spuiten ek doe al net altiten like rynsk. Dy koene de forearming fan "de min gegoede klasse" net keare. Sels seach it der tinkt my nei út, dat dyselde klasse yn de fjirtiger jierren goed fan him ôfbite soe; inkeld al de ekonomyske omstannichheden dreaune it yn dy rjochting.

It is der net fan komd.

Wol waerd it yn 1844 nedich achte om "eenige militaire magt" nei Ter Idzerd en nei Aldegea (H.O.N.) to stjûren fanwegen "onrustige bewegingen onder de Veenarbeiders in de Veenderijen", in soarte fan bollejeijen, "ontstaan uit de begeerte om grootere dagloonen te verdienen" – om it mar ris goed fatsoenlik to sizzen. En yn juny 1847 hawwe der yn inkelde stèdden "meer of minder ernstige volks-oploopen" west, "waarbij verregaande ongeregeldheden en geweldenarijen, vergezeld met vernieling van goederen enz., zijn voorgevallen".

Gjin revolúsje en amper in spektakulair jier 1848. Der wie in "proletariaet", mar dat wie noch minmachtich en noch slim forspraet.

Om to witten hoe't it lân yn it ekonomyske der hinne lei destiids, soe forwiisd wurde kinne nei it libbene artikel fan T. van der Zee yn it tinkboek fan it Ald Selskip, dat de omstannichheden op in noflike manier etalearret. Ik soe net witte, hoe't ik dêr nijs oan taheakje kin. Ik sil lykwols bisykje om de saken op 'en nij op 'e rige to setten.

Aldskou

Fryslân mei doe op it stik fan de féfokkerij in moai ein foarlein hawwe op de rest fan Nederlân, yn forskate dingen wie der in efterstân, binammen yn forliking mei it Westen. Oan spoarwegen byg. wiene wy hjir noch lang net ta. Mei de strjitwegen like it der ek net sa bisûnder op. Net miene, dat it hjir allegearre karrespoaren wiene. De ryksstrjitwei fan Ljouwert nei Stienwyk wie al lang yn gebrûk – al is der earst yn 1839 in fèste brège yn sté fan in fear by Aldskou komd. De strjitwei nei Grins kaem yn 1840 klear en de forbiningen fan de haedstèd mei Snits, Harns en de Lemmer kamen yn de fjirtiger jierren boppe de steat fan púndyk út.

Der waerd ek noch slim tocht yn 18de-ieuske trant fan útfier oer de Lemmer – wylst Harns al jierren folle wichtiger haven wie. Yn de provinsiale forslaggen komt hieltiten de forbining fan Grins (via Ljouwert, dat wol) mei de Lemmer to praet, en de oansluting dèrre op 'e stomboat nei Amsterdam. Dy is om dy snuorje wolris útfallen en hy wie bytiden ek biheind ta it seizoen, mar yn deselde tiid koe in partikuliere "postwagendienst" fan Ljouwert op Harns net iens út. Yn feite bleau it farwetter yn-

Wumkes.nl

earsten haedsaek en dan wie Harns de neiste útfalspoarte foar Ljouwert, sawol nei Amsterdam as nei Londen, de greate ôfnimmer fan bûter, dy't yn de 18de ieu noch via Amsterdam bitsjinne waerd, mar sûnt de Frânske tiid al direkt út Harns wei.

Earst yn 1845 lykwols waerden twa konsesjes jown foar stomboattsjinsten fan Harns op Londen: ien oan de Harnzer keapman S. B. Moens en ien oan in Russyske maetskippij mei in kantoar yn Londen. De earste spoarlijn fan Fryslân – sa tùk wiene de mannen noch wol – soe dan ek dy fan Ljouwert op Harns wurde. Lang om let koe dèr in trein ride: earst yn 1863. Mar de forbining mei Hollân woech tradisioneel swier by it provinsiael bistjûr.

Der meije inkelde stomboaten fearn hawwe destiids, de "fabrijken" hjirre wiene dèr noch lang net oan ta. Der binne út de nije festigingen fan sokke bidriuwen oer de jierren 1836-1847 mar twa op to djipjen, dy't mei in stoommachine wurken. Der sille grif mear west hawwe, mar meast is lyk as fan àlds de wyn de driuwkrèft of it hast like âlde hynder, dat ek by de boer de tsjernmoune geande hold. Ek yn de neamde jierren stifte fabrykjes brûkten noch gauris hynders.

Hantearring

Likegoed wie it sa op 't each net in bytsje dat Fryslân to bieden hie op it stik fan "fabrijken en trafijken", de nei lytse yndustry útskaeijende en de pùr-ambachtlike bidriuwen. Yn in oersjoch fan 1842 sitte forskate doublueres, dy't ik mar sitte litten haw. Ien ùndernimming hie destiids gauris mear as ien bidriuwsrjochting – lyk as letter de fytsmakker ek kachelsmid en elektrisien wèze soe. Der wiene dan yn 1842 7.226 "fabrijken en trafijken", fordield (sahwat neffens de hjoeddeiske yndieling) lyk as folget:

		tal bidriuwen
1.	stien, kalk, ierdewurk (ynkl. in "suikervormbakker")	106
2.	drukkerij en boekbinerij (ynkl. twa segelsnijers)	51
3.	"chemische" bidriuwen (stisel, "ziederijen", parfum)	41
4.	hout- en reidbiwurking (ynkl. boarstels, biezems)	843
4a.	bouwerij (ynkl. skilders en 10 "verlakkerijen")	1568
5.	klean, blekerijen	593
6.	lear (fan bloaters o.e.m. skuonmakkers)	922
7.	metael (blikslagger o.e.m. "diamantzetterij")	667
7a.	skipshellingen (hout)	116
8.	papier en tou	50
9.	tekstyl	348
10.	feanterijen	225
11.	iten, drinken, snobberij en smokerij	1696

Dit binne allegearre "produsinten" yn de biheinde bitsjutting fan dat wurd: der wurdt hwat makke of biwurke – it binne gjin winkels sûnder mear lyk

Wumkes.nl

as in lapkesaek of ien yn "koloniale- en grutterswaren" mei of sûnder "tabaksvergunning".

Fansels forkoften bipaelde bidriuwen wol regelrjocht oan de konsumint – ik neam mar: ûnder 4 de 48 deakistemakkers, ûnder 5 de 444 kleanmakkers, ûnder 6 de 818 skuonmakkers, ûnder 7 de 33 blikslaggers – dy't oan elkenien kachelspipen leveren – en ûnder 11 de 660 gewoane (doe noch allegearre "waerme") bakkers en de 614 slachters, dy't meast ek wol by de boeren thús slachten.

Mar lang net elkenien wie klant fan sokke algemien leverjende bidriuwen. Forskate minsken hawwe destiids nea oare as twaddehâns klean droegen, krigen inkeld ôfeart fan de slachter en waerden bidobbe yn in kiste "fan de earmen". Lit stean dat elkenien klant wie fan lúkse-bidriuwen lyk as de iene bontwurker, de 91 goud- en sulversmidden, de 8 "paruikmakers", de 3 "snuijffabrijken", de 53 koeke-, 18 banket- of 2 pasteibakkers. Foar de measte Friezen wie destiids koeke hwat bisûnders en forskate krigen soks nea.

Der wiene bidriuwen by, dy't meast oan oare saken leveren, byg. de 48 learloaijers (al wiene der noch skuonmakkers, dy't sels kûpen hiene), de beide knoopmakkers, de 68 mounemakkers, de 5 oargelmakkers (dy't in soad ûnderhâldswurk diene oan tsjerke-oargels), de 325 kûpers, dy't oan de 12 brouwers leveren en oan al dy agraryske bidriuwen, dy't bûter op 'e merk brochten.

Bûter, tsiis, kij en ierpels wurde gauris as de iennige útfierprodukten fan Fryslân achtslein, mar út de boppeneamde "fabrijken" kaem ek wol hwat, dat om utens slagge. Ut de (ûnfolsleine) útfierlisten kin ôflèzen wurde, dat inkelde bidriuwstypen sadanich op "yndustry" liken, dat dy ek foar eksport leverje koene. To neamen binne yn dit forbân de tichelwurken, de panwurken, de sûkerei-iesten, de hûdesâlterijen, de oaljemounen, de iikmounen en de lymfabriken. Ofnimmers wiene: de rest fan Nederlân (al wurdt dy yn de eksportlisten nea neamd), Dútslân en binammen Ingelân, al slagge der ek wolris hwat fan ús jenever- en likeurprodusinten nei Noarwegen en dy kusten.

De aerd fan de bidriuwen lykwols wiist wol út, dat de echte yndustry ynearsten oan Fryslân foarbygien is. Mar in inkeld bidriuw, de seklinnenfabryk to Harns byg., joech wurkgelegenheit dat makket – en dan ek noch yn forskate gefallen (feanterij, stien- en kalkwurken, diverse mounen, ensfh.) allinnich yn in bipaeld seizoen.

Bûter, flaeks en ierpels

As wy dat oars noch net wisten, soene wy ek út it boppesteande wol ôfliede kinne, dat Fryslân in lânbouprovinsje wie. Net sûnder reden skrepten der yn 1842 wol 72 "stroohoedenmakers" om figematten to meitsjen.

Féhâlderij wie haedsaek. Ek al mei trochdat it boubidriuw in mingd karakter hie, dat net biheind wie ta de Bouhoeke, mar ek yn de Wâlden regel

Wumkes.nl

wie. It kultuerlân lei der yn de fjirtiger jierren yn greate halen sa hinne, dat der 48.000 bunder bou wie, 72.000 bunder weidlân en 108.000 bunder healân. Navenant wie de kwaliteit fan it boulân it bêste en binammen oan de mieden wie in soad to forbetterjen.

De wichtichste produkten wiene bûter, tsiis, kij, wolle, fleis, ierpels, rogge, hjouwer, boekwyt, weet, koalsied, koarn, flaeks en beanen (de boutruchten sahwat yn dizze folchoarder). Fan al dy produkten waerd yn Fryslân sels in great part brûkt of forwurke, mar it komt wol goed, dat yn skiednisboeken by de eksport de produkten fan "landbouw en visserij" (de iel) it meast neamd wurde. Nettsjinsteande it stribjen om safolle mooglik út to fieren – dan waerd it measte fortsjinne troch de mannen, dy't de merk it bèst oersjen koene, de keaplju – wiksele de eksport tige. De keapman hat de fraech yn it bûtenlân net yn de hân en de boer de waersomstannichheden net – opbringst en kwaliteit hawwe altiten tige har útfallen.

Lit ús de noeden en soargen fan de boer en de arbeider ris neigean út algemien materiael. Yn 1836 buorke it knap. De hjerst wie wiet en fan gefolgen moasten de kij ier op, mar de droege simmer hie Fryslân minder kwea dien as Ierlân, dat lang safolle bûter net leverje koe as oars. Fan gefolgen koe Fryslân hast 2 miljoen kg. bûter mear nei Londen útfiere as yn 1835. Der gong ek mear flaeks as gewoanwei nei Ingelân.

Op hwat sykte by de bargen nei (to Ingwierrum rèdde mar ien fan de 80 it libben der ôf) koe de boer foldien wêze oer 1837, mar yn 1838 foelen forskate fruchten net sa bêst út en der kaem ek to min hea, dat der moast fé forkoft wurde (en as dat "moatten" is, binne de prizen net heech) en der kaem minder bûter. Dat der in soad wolle nei de fabriken yn Noard-Frankryk stjûrd waerd, joech wer in ynstruijer.

Navenant foel 1839 de boer net ôf, al koene de Frânske fabriken troch slopte de wolle net hawwe en al wiene de útkomsten fan it flaeks min. De maeijetiid wie skrael en der hearske tongblier, dat, nei it krappe winterfoer fan 1838-'39, kaem der net tofolle bûter – dat is net altiten forlies foar boer en keapman, hwant de priis wie heech.

It kwantum bûter koe noch aerdich minder. Dat die bliken yn 1840, doe't it sa wiet wie, dat it mei de weidlannen en de mieden net folle waerd. Der moast in soad fé nei Hollân en nei Dútslân ôfstjitten wurde en de bûterproduksje bleau fier ûnder peil. Dat is skoan to fornimmen oan de eksportsifers fan de bûter:

1837	8.870.347 kg.
1838	7.365.792 kg.
1839	6.711.655 kg.
1840	5.110.175 kg.

Ek fierder wie 1840 ûnder de mjitte: de ierpels foelen min út, it flaeks ek en de weet wie foar de bakker net to brûken: de measte weet fan dat jier waerd nei de stiselfabriken stjûrd.

It kin mâl as it der op waret: 1841 wie wer wiet. De útkomst fan de meas-

Wumkes.nl

te fruchten wie ûngunstich en de rogge, earten en beanen mislearren radikael. De greiden leveren min, dat der kaem wer net in bûtermerk neffens wenst. Wol gâns wolle, mar Frankryk hie der noch gjin forlet fan. Yn 1842 koene de kij hast oardel moanne langer bûten as oars – en dat wie mar goed, hwant it hea wie krap woun en de weide hie skrael west: de bûtereksport kaem amper boppe dy fan 1840 út. Dat wie oars yn 1843 ek it gefal, doe't der genôch bûter makke waerd mar net fan sa'n bèste kwaliteit, neffens sizzen troch "het geile gras, het warme weder, enz." Boppedat fornielden hjir en dêr de mûzen de greide en yn 1844 wie dat dy beesten noch net ôfleard.

It sizzen is, dat de boer altiten wol hwat to krimmenearjen hat, mar it sil nimmen nei it boppesteande nij dwaen, dat it de boer (èn syn forlingde nei bûtenút, de keapman) al jierren min nei 't sin gie hwat de bidriuwsútkomsten oanbilanget. De arbeider siet der lykwols noch minder foar. Syn lean wie foar de boer in slútpost – en as it net koe, dan mar gjin arbeider. Dat is hwat simpel sein, mar yn alle gefallen slaggen forskate nei de stèd, dêr't it foar "ongeschoolden" ek gauris slop wie en dèr't de arbeidershúshâlding namstomear kâns hie om ûnder to gean – bûten it birik fan de restanten fan de mienskip, dy't yn de doarpen noch altiten libben.

It is wol tekenjend tinkt my, dat yn de stèd, dèr't mear medyske help wie as op it lân, mear bern dea to wrâld kamen. Yn de jierren 1842-'48 wenne yn de stêdden ien kwart fan de Fryske bifolking, mar yn dyselde tiid wurdt dêr hast ien tredde fan it tal berten net mei nij libben leanne. Yn de stèd waerd ek oars libbe – der wie minder sosiale kontrôlle: yn de neamde jierren waerd ryklik 40 persint fan it tal ûnechte bern yn 'e stêd berne. En dan miste de arbeider yn de stèd in lapke bou om foar eigen gebrûk hwat ierpels, beane of earten of om op avontûr hwat sûkerei to bouwen – en in stikje gers foar in geit èn in hok om flaeks to biwurkjen . . .

Arbeider en lânhearre hawwe mien, dat hja yndirekt bilang hawwe by it jild jilden fan de bûter (en de oare produkten). Dêr hâldt dan ek fuort de oerienkomst mei op, hwant de arbeider iet gjin bûter: foar it iten fan himsels en syn húshâlding hie hy bilang by in goede frucht en in lege priis fan ierpels, rogge, earten en beanen. Fierders hie hy bilang by it goed útfallen en in goede priis fan de sûkerei, hwant dat wie yn haedsaek syn eigen bou, yn de regel op in dèrta troch de boer biskikber steld hoekje. En binammen de losse arbeider yn de Bouhoeke moast it winterdeis fan it braken fan it flaeks hawwe. Doe't yn 1839 it flaeks misbitearde, wie de gouverneur fan de provinsje goed forslein: "Te meer is dit te bejammeren, daar de Vlasbouw in den winter aan zoo vele handen arbeid geeft en voor vele gezinnen tot een bestaan verstrekt". Ik wit net, oft it doe al sa wie, mar sa omtrint 1900 wie it sels sa, dat earmfouden yn streken, dêr't alhiel gjin flaeks boud waerd preammenfol flaeks komme lieten om de arbeiders winterwurk to forskaffen.

Lit ús – wapene mei de útkomsten fan ierpels, rogge, earten en beanen, flaeks en sûkerei – it wjerfarren fan boer èn arbeider neijer en fierder skôg-

Wumkes.nl

je. Yn 1842 hiene boeren en arbeiders trije minne flaeksjierren efter de rèch. De sûkerei foel wol knap út, mar it iten fan de arbeider wie djûr: yn 1840 en 1841 wiene rogge, ierpels, earten en beanen net rom. De folgjende jierren bigounen goed, al foel yn 1843 de rogge ôf. Mar yn 1844 siet alles foar de arbeider min of mear forkeard: flaeks, sûkerei, rogge, ierpels en earten.

Yn 1845 wie men mei al it oare net ûnfortúnlik, mar dat feit waerd alhiel yn 't skaed set troch de ierpelsykte, dy't, yn tsjinstelling ta de jierrenlang driigjende longsykte by de kij, yn Fryslân omraken taknypte. Nei de strange winter bisloegen de iere ierpels wol aerdich knap, mar de lettere soarten mislearren hast folslein. En "na het ontdekken van de bestaande ziekte onder de Aardappelen, en de verkregene overtuiging dat dit algemeene voedingsmiddel voor het grootste gedeelte verloren zoude gaan, zoo wel hier, als in de overige Provincien des Rijks en in andere Landen, zijn niet alleen de Aardappelen, maar ook de andere voornaamste levensmiddelen, zoo als Tarwe, Rogge, Garst, Boekweit, Erwten en Boonen, van tijd tot tijd, zeer hoog in prijs gestegen, zoodat verschillende standen der maatschappij het drukkende en bezwarende daarvan zeer gevoelig hebben ondervonden".

Yn de winter fan 1845-'46 gong it oan op "voorzieningen voor ruimere kostelooze uitdeeling van spijzen en voor aanschaffing van levensmiddelen tegen lager gestelde prijzen" op forskate plakken. Dèr waerd altiten al oan dien, mar it wie nou teffens in saek fan delbèdzjen fan mooglike opstigingen, omdat "de herfst en de winter door velen met angst en kommer werden te gemoet gezien" – ek troch de oerheit, dy't de oarder hanthavenje moast. Aldergeloks koene de réholden soldaten mar "op de plaats rust" lizzen bliuwe.

Yn 1846 reage de ierpelsykte der fannijs treurich yn om, alhoewol yn de Bouhoeke slimmer as yn de hieltiten folkriker wurdende Wâlden. Foar de eksport in strop, hwant dy moast it fan de klaei-ierpels hawwe, mar foar de "mindere man" in ramp, dy't namsto swierder oankaem, meidat it flaeks en de sûkerei it beide hwat sitte lieten en de rogge alhiel mislearre. De prizen fan de dingen, dèr't it measte forlet fan wie, rounen noch mear omheech – fansels yn de winter en mear noch yn de maeijetiid fan 1847, doe't it dan ek útroun op de neamde "meer of minder ernstige volks-oploopen".

Tirentijn en karsaai

In goed wike neitiid hat de gouverneur fan Fryslân it oer de reboelje as swierrichheden út "de gevolgen van vroegere onheilen en daaruit ontsprotene tijdelijke duurte der levensmiddelen, en vooral door het steeds voortschrijdende pauperisme".

Maurits Pico Diederik baron van Sytzama hie it yn de sawn jier fan syn gouverneurskip aerdich sketten. Hwant ek efternei bisjoen hawwe de agraryske "onheilen" mar min of mear tafallich de oanlieding der ta west, dat yn

Wumkes.nl

inkelde stèdden de minsken de galle oerroun – der sit in ûnbihagen út slimme forearming oer folle langer tiid as bihearskjend fielen ûnder.

Myn forhael is bigoun mei it konstatearjen fan earmoed, ear't it efterbliuwen fan Fryslân sketst waerd, ek al yn forbân mei it meagere karakter fan de "yndustry", en ear't bisocht waerd de forearming fan de arbeider foar in part to forklearjen út it miswier yn de lânbou. It muoit my, ik moat noch even op de minne tiden trochgean. Dat der yn de biskreaune perioade in soad earmhuzen stifte binne, is tekenjend, dat der frege waerd om útwreiding fan it garnizoen yn Ljouwert past krekt likegoed yn it byld as de útwreiding fan de rattelwachterij sûnt in tolhús oerfallen wie en de frou fan in klokmakker to Balk kâldmakke fanwegen har stuorkes.

Sûnt de Frânske tiid stie it der hwat de woltier oanbilanget net fleanend goed foar en binammen sûnt 1820 siet ús oerwegend agraryske mienskip yn in ekonomyske delle, dy't earst nei 1850 in kear to'n goede nimme soe. Oer de hjir biskreaune tiid koe de eksport – meastentiids útsein dy fan bakstien, kij, bûter, tsiis en de forneamde Súdwesthoekster iel – mar yn inkelde jierren bisjen lije. Yn 1838 libbe de navenant yn 'e pogge sittende bûtenskipfeart hwat op. Tromp stifte to Wâldsein sels de "Vriesche Kofscheepsreederij" en op 'e hellingen fan Harns, de Jouwer, de Lemmer, Grou en Wâldsein kaem wer gâns aktiviteit – al sakke dy yn 1842 al wer yn inoar . . . De binnenskipperij fan hûnderten tsjalken (fan sa'n 25 oant 40 tonne) hie meast ûnfoldwaende wurk: it terpmodderfarren wie noch seldsum en de turffarderij hie syn útfallen. Yn 1841 byg. is de turf troch it reinwetter bidoarn en de yndustry yn Hollân, altiten in greate ôfnimmer, gong stadichwei oer op stienkoal. Net bèst foar de skippers, de feanbazen en de losse seizoenarbeiders, dy't ek al gjin oanslach krigen by it iikskilen, hwant dat waerd oan de noch earmere, mar wol fakkundige "Geldersken" oerlitten.

Lyk as sein, yn Fryslân roun it oergean op stoom by de fabrykjes net sa hurd, al waerd it wol attraktyf makke trochdat skippen, dy't kantertsiis yn Skotlân ôflevere hiene, gauris stienkoal as retourfracht meinamen. Sadwaende koe Ljouwert yn 1845-'46 in gasfabryk krije!

De net sa fleurige nearring en hantearring krige der elk jier noch nije "fabrijken en trafijken" by, meast lykwols op inkelde plakken konsintrearre, to witten yn Ljouwert, Drachten en Frjentsjer. En de tekstylbranche ûnderfoun dan noch in spesiale konkurrinsje fan spesiale Ljouwerters, nammentlik fan dejingen, dy't dèr sieten – sij it ek: net op it kèssen: de finzenen produsearren jierliks foar ytlike tûzenen oan heimsinnige saken lyk as "ongevold tirentijn" en "licht grijs half karsaai" en ek klean foar weeshúsbern.

De minne jierren founen in djiptepunt yn 1845-'47. It docht jin gjin nij, dat der doe ytlike minsken fan allerhanne slach, mar meast wol "min vermogend", emigrearren nei de U.S.A. Der wurdt wolris sein, dat hja ôfsetten fanwegen religieuze frustraesjes, mar ik wol leauwe, dat ek de ekonomyske omstannichheden der ta meiwurke hawwe, hwant der wiene sawol roomsken en mennisten as herfoarmen en ôfskiedingsminsken by.

Wumkes.nl

Binearjender is de fraech, oft it opfallend sakjen fan it tal berten en it tanimmen fan it tal stjergefallen krekt yn 1846 en 1847 hwat to krijen hat mei de krapte fan it iten. Fan 1836 oant 1845 wie de forhâlding tusken de gefallen fan berte en forstjerren 10 : 6.2. Yn 1846 waerd dat 10 : 8.9 en yn 1847 wol 10 : 10.3 – mear deaden as nij libben!

It medysk forslachje fan de gouverneur jowt neat oars as "eene besmettelijke zenuwzinking ziekte" yn it Drachtster earmhûs en in "koortsepidemie" yn in tal gritenijen oan sé- en waedkant. Dy koarts hearske yn beide neamde jierren en der binne nochal hwat minsken oan stoarn. Dèrby waerd lykwols net oan ûnderfieding tocht, mar oan de ynfloed fan "den aanhoudenden warmen en droogen zomer en de sterke daauw gedurende den avond, den nacht en den morgen"... Wol opfallend oars yn de ierpel-, flaeks- en sûkereistreken: Kollumerlân, Eastdongeradeel, Westdongeradeel, Ferwerderadeel, it Bildt, Barradeel, Frjentsjerterdeel en Wûnseradeel. Yn elk gefal liket it derop, dat seksuéle partners yn de biroerdste jierren even de siken ynholden hawwe.

Verslagen van den Staadsraad, Gouverneur en de Gedeputeerde Staten aan de Staten der Provincie Vriesland, 2 dielen oer 1836-1848.
Geschiedenis van Friesland (1968).
J. J. Spahr van der Hoek m.m.f. O. Postma, Geschiedenis van de Friese landbouw (1952).
T. van der Zee, Fryslân om 1844 hinne; yn it Tinkboek fan it hûndertjierrich bistean fan it Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse 1844-1944.
Frida Terlouw, De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren, yn: Economisch- en soc.- hist. jaarboek 34 (1971), s. 263-308.

Wumkes.nl

Gabinus Fellinga, De fruitverkoopster, plm. 1835

Onder de leerlingen van Willem Bartel van der Kooi moet de jonggestorven Gabinus Fellinga (1816-1836) een belangrijke plaats ingenomen hebben. Helaas heeft hij te kort geleefd om zich volledig te kunnen ontplooien.

De voorstelling van het hierbij afgebeelde schilderij, een jonge fruitverkoopster, getooid met het Friese oorijzer en een luifelhoed, is in meer versies bekend, o.a. van de Dokkumer schilder Gosling Posthumus. Ook Van der Kooi zelf moet dergelijke schilderijen gemaakt hebben, naar bekend is uit beschrijvingen van (nog) niet achterhaalde werken.

B.

Wumkes.nl

De kerk en het broodoproer

T. J. KALMA

In de kort na het broodoproer te Leeuwarden uitgegeven bundel *Laatste gedichten* van de christen-burger Hendrik Tollens Cz. [1]) komt ook zijn bekende *Bedelbrief in den langen winter van 1844 en '45* voor. Waarschijnlijk is deze dichterlijke brief, die geweldig insloeg, ook in Leeuwarden gebruikt, om de rijken te bewegen in de beurs te tasten.

Het begin is zo [2]):

Wij gaan met schaal en bussen rond
En kloppen aan in al de wijken.
De nood is klimmende in de stad:
Geeft burgerlui! geeft allen wat,
En geeft wat veel, gij rijken!

Evenals Tollens had de kerk de eeuwen door gevraagd en de kerkmensen hadden steeds weer ruim gegeven. Men kan veel kwaad van de kerk zeggen, maar niet, dat de diakonale praktijk niet sterk ontwikkeld is geweest. Ook de Leeuwarder kerk heeft veel liefdadigheid beoefend. De hofjes getuigen er van en de weeshuizen. Nog altijd is er aan de zuidkant van de Grote Kerk de *broodkamer* met een apart poortje, waar in de loop der tijden duizenden tenminste iets hebben gekregen. En niet enkel de naaste vlakbij, maar ook de lijdende broeders in de Palts en in Bohemen en elders, de *displaced persons* uit de 17de eeuw en later, zijn met Fries geld geholpen. Een Leeuwarder predikant fungeerde dan vaak als de centrale figuur.

Goed, er was eigenbelang in het spel:

't Wordt immers slechts aan God geleend,
Wat we aan den arme geven.

Er was sentimentaliteit:

Een moeder, die niet vragen dorst,
Vond 's avonds aan haar koude borst
Haar zuigeling dood gevroren,

maar er was ook meegevoel. Er is met een kwaad geweten geholpen, zeker, maar ook uit oprechte deernis, gedreven door christelijke naastenliefde. Men kan de stelling verdedigen, dat het christendom er mee voor heeft gezorgd, dat er tenminste iets gebeurde en dat de stem van het hart bleef spreken en in de arme een medemens werd gezien. Wij kijken een beetje vreemd op, als wij in het synodeverslag van de Hervormde kerk van 1847

Wumkes.nl

lezen, dat een dominee uit het noorden voorstelt, dat geen kandidaat tot de Heilige Dienst zal worden toegelaten, of eerst moet hij het bewijs van lidmaatschap van een matigheids- of afschaffingsgenootschap van sterke drank laten zien. Ook in de strijd tegen het volkskwaad, dat de alkohol was en is, heeft de kerk mee het initiatief genomen.

Er waren dominees en gemeenteleden, die zich volledig hebben ingezet voor het heil der verworpenen der aarde. Zij deden het echter op hun manier. De diskussie in kerkelijke kring ging in 1846 en daarna niet over het broodoproer, maar over heel iets anders. Er was het leven en sterven van de moordenaar Ruurd Passchiers van Dijk, die 30 jaar oud, op 16 oktober 1846 ten aanschouwe van duizenden op het Hofplein te Leeuwarden werd opgehangen. Ruurd *Peschie*, misschien een afstammeling van Hugenoten, die in de 17de eeuw in Gaasterland waren gekomen, was van kwaad tot erger vervallen en had tenslotte de bejaarde vrouw van Hendrik Ales van der Wielen te Balk vermoord. Hij werd gepakt en kwam eerst te Sneek gevangen te zitten, waar hij bezocht werd door ds. D. A. de Groot [3]). In gesprekken met deze kwam hij niet alleen tot een bekentenis, maar er groeide ook schuldbesef, eerst het weten, dat hij verloren was en dan straks ook de hoop op vergiffenis en behoud door het geloof aan Christus' verzoenend sterven.

De nieuwe zekerheid, het vaste geloof in de vergeving van zonden en in een eeuwig leven bij God groeide langzaam aan in Ruurd en de dominees hebben zich ten zeerste ingespannen, om dit geloof te bevorderen. Toen Ruurd van Sneek naar Leeuwarden werd vervoerd namen de Hervormde predikanten dr. S. K. Thoden van Velzen en ds. J. P. van Harencarspel en de godsdienstonderwijzer P. W. Wittebol diens taak over. Haast dagelijks werd Ruurd bezocht en ook na het vonnis, toen hem was aangezegd, dat een gratieverzoek geweigerd was, stonden ze hem bij. Ze begeleidden hem naar zijn *hoofdschedelplaats* en troostten hem tot het laatste toe met schriftlezing, gezang en gebed.

Over dit leven en sterven en deze bekeringsgeschiedenis is in 1846 en '47 veel te doen geweest. Er verschenen preken [4]) en ook een vrij uitvoerig boekje van S. K. Thoden van Velzen, waarin de bekering van Ruurd Passchiers van Dijk werd getekend [5]). Zijn ervaringen werden gebruikt om de kracht en betekenis van het vrijmakend geloof te laten zien. Hierbij werd Van Dijk, die vele brieven uit de gevangenis heeft geschreven, als een geloofsheld geschetst. Het volk sprak nog vrij lang na zijn dood over hem. Er verscheen allerlei volkspoëzie, maar ook waren er waarschuwende stemmen [6]).

Het valt op, dat in al deze geschriften over de maatschappelijke en psychische oorzaken van de misdaad vrijwel gezwegen wordt. Men geloofde destijds, dat allerlei ellende bij het leven behoorde en met de maatschappij was gegeven en dus moest worden aanvaard als een natuurgegeven. Ook de Groninger theologen, die in die dagen de toon aangaven en toch wer-

Wumkes.nl

kelijk wel aandacht schonken aan het leven hier en nu (onderwijs, zending, drankbestrijding), hebben zich nauwelijks aan maatschappijkritiek gewaagd. Er was een algemene genade en men zong allerwegen: *Zondaars, komt! wat zou U hindren?* (gezang 168, vers 4). Prof. P. Hofstede de Groot, hun grote man, gaf in 1847 zijn hoofdwerk uit [7]), waarin over de opvoeding van het mensengeslacht werd gesproken, en opvoeden wilden al deze *most honorable men*. Heel diep leefde echter in hen het weten: *De armen hebt ge altijd bij u*. De armoede was een door God gewild verschijnsel, dat tot de maatschappelijke orde behoorde. Het was natuurlijk erg, dat in 1847 circa een derde deel van de Friese bevolking armlastig was. Men was ook wel bewogen met het lot der medechristenen en luisterde dan naar Tollens' bedelbrief, maar men vond het minstens zo erg, dat er veel armengeld betaald moest worden. In alle geschriften van die dagen horen we, dat de rijken het ook niet zo gemakkelijk hadden en de maatregelen, die sommigen voorstelden, dienden dan ook mee, om de rijken te ontlasten. Het hoogste doel was de rust, door gematigdheid gekweekt, maar deze rust begon bovenaan.

In de 17de eeuwse kerkelijke acta lezen wij steeds weer, dat men alle twist en tweedracht *in 't vier der liefde wilde begraven*. Deze behoefte was er misschien nog sterker in de eerste helft der deftige 19de eeuw. De tegenstellingen werden niet weggenomen, maar weggedrukt en met een christelijke saus overgoten. De burgerij — en die gaf ook in de kerk de toon aan — was in 1789 en daarna telkens weer geschrokken en na 1815 hoopte men onder vader Willem zo spoedig mogelijk terug te keren tot de goede oude tijd, die hoe verder zij af kwam te staan des te meer verheerlijkt werd. Het is de tijd van Van Lennep, Bosboom-Toussaint en Potgieter, de tijd van de romantiek. Men vluchtte uit de werkelijkheid. Toen eerst in 1830 de Belgen en later in 1847 heel even, maar in 1848 nog dreigender het volk een vuist ging maken, toen zag de burger, ook die van de kerk, dit als oproer, als dwaasheid en als misdaad. Dat er ook een kreet om recht was werd niet verstaan. Als de koningsgezinde Tollens in het revolutiejaar 1848 een gedicht schrijft *Tevredenheid* [8]), dan uit hij daarin zijn dankbaarheid, dat hij niet zo hoog staat als zijn arme koning, die steeds weer lastig wordt gevallen, maar er is ook afschuw voor wat er gebeurde:

Hoor! hoor! is dat geen oproerkreet? . . .
't Onzinnig volk ging zamenzweeren;
Het graauw, dat wet en regt vertreedt,
Wil zijn regenten zelf regeren;
Het klautert uit zijn modderpoel
Tot op den purpren koningsstoel.

Het laatste was natuurlijk overdreven, maar dat het *graauw* zelf uit de modder trachtte te klimmen had toch in de eeuw, toen *the struggle for life* eerst recht gold, niet moeten verwonderen. Hadden de zo bewonderde

Wumkes.nl

16de en 17de eeuwse voorouders niet gezongen: *Help nu u self, soo helpt u God . . .*? Tollens, de heer van Ottoburg, die zijn laatste dagen te Rijswijk sleet, was wat al te zorgelijk, maar zo waren er meer. Het zal niet toevallig zijn, dat in 1847 drie van de oudste Leeuwarder predikanten (S. Crommelin, Ph. Silvergieter Hoogstad en L. Valk) afgingen. Ze zagen de bui drijven en waren niet meer opgewassen tegen de eisen van de tijd.

Wie vasthoudt, dat de kerk zich niet bezighield met het maatschappelijk bestel, maar alle aandacht aan de enkeling gaf en aan diens geestelijk heil, vindt in de kerkelijke acta uit 1847 precies wat hij kon verwachten en nog een paar zaken, die zijn stelling bevestigen. Over het broodoproer lezen wij niets in het classisboek van Leeuwarden, noch in het verslag van het Provinciaal Kerkbestuur en al evenmin in dat van de Synode der Ned. Herv. kerk. Alles schijnt rustig voort te kabbelen. Toch is er wel aktie. Er worden kerken gebouwd in streken, die langzaam in cultuur komen (Haulerwijk, Bergumerheide, Drachtstercompagnie).

Ook het verschijnsel van de hier en daar opduikende armenkerken moet worden vermeld. Nog waren de kerken vol, maar de zitplaatsen waren niet vrij en velen schaamden zich ook voor de armoedige kleren. De kerkgang van de zgn. hogere standen liep terug en wat lager stond spiegelde zich aan de bovenlaag. Er was ook, onbewust eerst, maar later steeds duidelijker de vraag: past de kerk zich niet te veel aan bij de bestaande orde, die geen orde is? Zo begon men in 1845 te Leeuwarden met bijbellezingen voor behoeftigen. Men deed dat eerst in een der zalen van het oude Landshuis, maar ging later over tot de stichting van een armenkerkje in een gebouw achter de Oosterkade (1850). Hier is tot in onze eeuw armenkerk gehouden, waarna de Vrijzinnig Hervormden er hun verenigingslokaal kregen. Evenals dat elders getracht werd (Drachten, 1848) probeerde de Leeuwarder gemeente het terrein, dat verloren dreigde te gaan, te behouden.

Half onbewust was men toch wel met de dingen van de tijd bezig. In het kerkeraadsboek van Leeuwarden lezen we van discussies over veranderingen in het oude diakoniehuis aan de Grote Kerkstraat, dat bouwvallig werd. Hierbij komen interessante dingen naar voren. Sommigen zijn n.l. tegen herstel. *De stichting van zulk een gebouw kan de traagheid in de hand werken.* De gedachte leeft sterk: Wie niet werkt, zal ook niet eten. De plannen, die ter tafel komen, zijn volgens verschillende diakenen ook te mooi. Men wil bezuinigen op voedings- en verplegingskosten. Daar staat tegenover, dat volgens anderen de Hervormde armen het net zo goed moeten hebben als de Roomse.

Het is de tijd, dat men in Hennaard de kerk wil afbreken, maar dat de Synode dit verbiedt, want de Roomsen bouwen kerken en dan kunnen wij niet gaan afbreken (1846). Zo gaat de bouw van het diakoniehuis tenslotte door, maar nu komt de vraag, hoe men aan geld zal geraken. Het moet komen uit vrijwillige bijdragen. Met een circulaire zullen de mensen worden opgewekt. De vraag is echter, wanneer dit moet gebeuren. In de

Wumkes.nl

kerkeraadsvergadering van 5 mei 1847 horen wij dan even een echo van de tijd. Er is sprake van de algemene duurte, de *kommerlijke tijdsomstandigheden.* Is het niet beter de kollekte uit te stellen? Hiertoe wordt inderdaad besloten. Op 13 september, na het oproer, komt men er echter ook niet uit. Er zijn *voortdurende kommervolle tijdsomstandigheden.* Wie de namen van de kerkeraadsleden nagaat ontdekt met één oogopslag, dat er heel weinig vertegenwoordigers van het lagere volk in het bestuur zitten.

Men is toeschouwer van de situatie van anderen, maar zit te veel vast aan de eigen werkelijkheid. Mönnich heeft gezegd, dat het Godsrijk van de Groningers niet zo heel veel verschilde van wat een ideale Maatschappij tot Nut van het Algemeen was [9]). Dat men in Leeuwarden in de Nutssfeer verkeerde komt in dat jaar ook even heel sterk uit, als wij vernemen, dat dr. J. Ledder tot diaken is gekozen, maar door zijn praktijk als dokter de zondag niet vrij heeft en dan bedanken wil. De kerkeraad, nog trouw aan de oude opvatting, dat een gekozen kerkeraadslid de plicht heeft om te gehoorzamen, erkent het bezwaar van de dokter niet. Deze wil dan bedanken als lid van de vereniging, die in zijn oog de kerk is geworden. Ook de filantropie, die de kerk beoefent, is vrijblijvend en is bedeling, zoals bij het Nut. Een krantenbericht uit Dokkum [10]) zegt, dat in 1847 een kommissie was gevormd om door middel van milde bijdragen aan de armen kaartjes uit te reiken, op vertoon waarvan het halve roggebrood voor 30 cent door de bakkers werd verstrekt en het tekort uit de bijdragen werd gedekt. Zo was de praktijk eigenlijk overal.

Wat voor de lagere besturen geldt, geldt zo mogelijk nog sterker van de hogere. In het Synodeverslag van 1847 horen wij geen woord over de maatschappelijke noden. Er is echter wel discussie over de vraag, of het plan van een groep Friese predikanten om een predikantenvereniging te vormen mag doorgaan. Evenals de heer Staatsraad ducht ook de Synode gevaar. Er is al zo veel oppositiegeest. Het gezag van de eigenlijke besturen wordt licht ondergraven en er komt zo misschien een staat in de staat. Zal het niet op een herstel van de oude, provinciale synode uitlopen, het symbool van de oude tijd, die men niet terugverlangt [11])?

Terwijl de arme predikanten niets anders wilden dan elkaar bemoedigen en opwekken en zo de kerk dienen, krijgen de Friezen zowel van de staat als van de kerk nul op het rekest. Rust, vrede is het doel van het Christendom. Aan *pressure groups* — aangenomen, dat de dominees werkelijk zo iets op het oog hadden — is geen behoefte. De Friezen schrokken erg van het synodale oordeel. Alles liever dan voor revolutionair te worden aangezien. Het duurde even, voor men weer bijeenkwam en toen deed men het ook, omdat er elders eveneens predikantenverenigingen begonnen te bloeien en . . . omdat 1848 was gepasseerd.

Wij moeten de twee kanten blijven zien. Er is een niet aflatende aktiviteit. Tollens' woord:

Wumkes.nl

Wie meer genot begeert van 't leven,
Verminder' maar des naasten leed [12]),

was een adagium, waarnaar de kerkemensen ook hier luisterden.

Neen, troost wie treuren, waar ge kunt,
Stopt de ooren niet voor wie u smeeken . . . [13]).

De later zo bekende ds. A. Winkler Prins, de man van de eerste, grote Nederlandse geïllustreerde encyclopaedie, stond van 1841 tot '50 als Doopsgezind predikant te Tjalleberd. In 1847 trad hij op voor het Nutsdepartement te Leeuwarden en hij gaf een lange verhandeling in dichtvorm *Bemoediging in tegenspoed* (Heerenveen, 1847). Wij lezen hierin o.a. *dat rampen waarlijk weldaên zijn.* De rijke krijgt de opdracht:

Laat geen broeder treuren,
Dien gij op kunt beuren . . .
Dan daalt 's Hemels vrede
Zaligend in uw gemoed.

De moeilijkheid was echter, dat men door traditie, maatschappelijk inzicht en vooral door de maatschappelijke positie gebonden was. Men stopte de oren niet bewust dicht, maar miste toch wel het vermogen om te luisteren. Men preekte wel liefde, maar begreep weinig van de gerechtigheid. Van werkelijke solidariteit, van evangelische bewogenheid is geen sprake.

Toch rommelde het wel hier en daar en er gebeurden dingen, die tot nadenken stemden. In 1847 verscheen het boek van P. Limburg Brouwer *Het leesgezelschap van Diepenbeek.* Dit boek keerde zich fel tegen de Afscheiding en het Réveil, tegen het dwepen en de onrust en het werd een best-seller. In diezelfde tijd gingen de mannen van de Afscheiding A. C. van Raalte en H. P. Scholte met een deel van hun aanhang naar de Ver. Staten en vertrok Marten A. Ypma van Hallum met circa 200 andere afgescheidenen uit Friesland. Deze afgescheidenen zochten de vrijheid, die hier niet was en wilden een nieuw leven beginnen.

De emigratiegedachte won zienderogen veld en niet enkel bij de Gereformeerden. De bekende ds. O. G. Heldring [14]), die al eerder onrust had gebracht, gaf in 1846 zijn brochure *Binnen- en buitenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede.* Hij wil het niet bij preken laten, maar *werkdadig helpen* [15]). Soortgelijke gedachten horen wij ook in Friesland, waar de liberale mr. J. van der Veen in 1846 een boekje liet uitkomen *Armoede, Aanwijzing van middelen om te geraken tot een algemeene ontginning der woeste gronden in Nederland ter bestrijding der armoede.*

Ook de Friese kerk zweeg niet helemaal. De eenzame ds. Rinse Posthumus liet uit zijn Pathmos te Waaksens (W.D.) de ene brochure na de andere verschijnen, om het slapend Friesland te wekken. Ook in 1846 kwam te Leeuwarden van de pers: *Over de al te groote armoede en verarming in Nederland en de middelen daartegen.* Posthumus ziet de oorzaak van de

Wumkes.nl

armoede in de overbevolking, de overbelasting en het gebrek aan nuttige arbeid. Een geneesmiddel is volgens hem de spreiding der bevolking. Hij keert zich tegen socialisme en kommunisme. Er zal steeds een tegenstelling zijn tussen rijk en arm. Er moet echter eenheid in verscheidenheid zijn. Noch de rijkdom van sommigen noch de armoede van anderen mag te groot worden.

Posthumus schreef wat stroef en als hij voor rechtvaardigheid en godsdienst als middelen ter verbetering pleit, halen wij ongeduldig de schouders op en hadden wel gewenst, dat hij daar te Waaksens behalve de liberale John Bowring ook Karl Marx op bezoek had gehad. Toch weet Posthumus, dat er iets dreigt. De armoede is tè groot en er dreigt revolutie, ineenstorting en dat hebben wij aan onszelf te wijten. Met zijn zwager Worp van Peyma, de vooraanstaande Ternaarder boer, die in 1849 Friesland achter zich liet om in Amerika een nieuw leven te beginnen [16]), heeft de dominee veel gepraat. Al in zijn brochure van 1846 wees hij op Amerika. Hij hield zijn landgenoten Schillers woord voor:

Voor vrije menschen sidder niet,
Maar voor den slaaf, dien gij zijn keten breken ziet.

Posthumus' stem was die van een eenling. Terwijl hij schreef was Thoden van Velzen te Leeuwarden druk bezig met de ziel van Ruurd Paschiers. In het verhaal, dat hij schreef, is een merkwaardige passage. Op de dag van de terechtstelling is hij al vroeg bij de veroordeelde, maar als het uur nadert moet hij gaan, *ten einde mij in mijn ambtsgewaad te kleeden en dan den man, wiens ure met zoo rassche schreden naderde, nog door een openbaar gebed tegen zijn vreesselijk lot te sterken.* De kerk bleef keurig. Mönnich zei, dat het ergste euvel der 19de-eeuwse kerk haar deftigheid was. Bij al de schijnbare solidariteit met armen, gevangenen en ellendigen was er toch van werkelijke verbondenheid geen sprake.

Wij begrijpen, dat Posthumus in een brief van 8 december 1847 aan zijn vriend dr. J. H. Halbertsma gericht pessimistisch is. *Mijn geest is ook niet zeer opgeruimd, daar ik bijkans niets dan ellende, toenemende ellende om mij henen zie, en dat geeft geen lust tot werken en schrijven. Ja mijn vriend, gij kunt er u geen denkbeeld van maken en gij zult het bijna niet gelooven, hoe verbazend het pauperisme in onze vruchtbare en arbeidzame streken en bevolking toeneemt en wat in mijn oog het ergste van alles is, hoe ongevoelig en egoistisch de bevolking daaronder wordt ... Mij is de naaste toekomst zeer donker; ik heb al mijne krachten noodig, om mijn geloof te behouden.* Posthumus heeft het in deze brief over de *dôfhûdigens* van de mensen, het koppige, dwarse en ongelovige.

Het broodoproer van juni 1847 was een dringend en dreigend kloppen op de deur. Het Leeuwarder *graauw* wist wel, dat het tot de *verworpenen der aarde* behoorde, maar het besefte nog niet, dat het zich verenigen moest met al de andere proletariërs en dat er dan een andere wereld te

Wumkes.nl

winnen zou zijn. De kerk gaf daarbij geen leiding. In november van datzelfde jaar 1847 gaf echter de kleine Bond der Kommunisten te Londen aan Marx en Engels de opdracht, om een program te schrijven, dat in februari 1848 uitkwam. Het zou nog lang duren, voor de Leeuwarder arbeiders er van hoorden.

De burgerij herstelde zich na 1847 van de schok. Het meest ongebreidelde kapitalisme vierde nog even hoogtij. Velen van hen, die in 1847 jong waren geweest, hebben later gelachen om hun vroegere stadgenoot, de populaire predikant François Haverschmidt, toen hij kwam *lezen* en o.a. zijn schets *Hoe er oproer was bij ons* [17]) ten beste gaf. Zelfs de gevoelige Haverschmidt heeft de klop op de deur niet verstaan. Hij maakte er een grappig gebeuren van. Maar terwijl in Leeuwarden de stenen door de ruiten vlogen was er een jongetje in een deftig huis te Amsterdam, dat aarzelend zijn eerste stappen deed, dat kind en straks man zou worden. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, geboren 31 december 1846, heeft in de ouderlijke woning weinig van het leed der armen vernomen en als hij er al van hoorde, dan werd het verwerkt zoals Tollens het deed, maar toen hij als Evangelisch Luthers dominee te Harlingen begon (1870) zag hij het leed weldra schreeuwend groot op zich afkomen en begon hij te voelen, dat werkelijke solidariteit meer vroeg dan wat de kerk de eeuwen door had laten zien. Terwijl de kerk van zijn dagen kibbelde over de rechte leer en de ogen bleef sluiten voor de werkelijke oorzaken van de ellende van het volk, ging hij beseffen, dat het nodig was tegen de kerk te zijn, om Gods wil te volbrengen. Terwijl Haverschmidt met een lach en een traan zijn hoorders boeide, sprak Domela Nieuwenhuis, die evenals C. Busken Huet (1862) en Allard Pierson (1865) de kerk verliet (1879), op tientallen bijeenkomsten in Friesland en organiseerde als *ús forlosser* de strijd, die Posthumus had zien aankomen. Posthumus had in zijn brief aan Halbertsma gevraagd: *Nederland, welke eene toekomst gaat het tegemoet? Alleen dit weten wij: zoo kan het niet blijven!* Domela Nieuwenhuis vocht verbeten, eerst alleen, maar dan tezamen met anderen voor een *recht voor allen,* opdat het anders werd.

Wumkes.nl

Noten

1) Zie over hem het pas verschenen boek van dr. G. W. Huygens, Hendrik Tollens, de dichter van de burgerij, Rotterdam-'s Gravenhage, 1972.
2) Laatste Gedichten, Leeuwarden, 1848, p 174-178
3) D. A. de Groot was een broer van de bekende Groninger hoogleraar P. Hofstede de Groot. Vgl. D. A. de Groot, Leerrede ter gedachtenisviering van zijne 25-jarige Evangeliebediening gehouden op den 8 Febr. 1846, Sneek, 1846.
4) S. F. van Hasselt, Keus tusschen dood en leven, Sneek, 1846, S. K. Thoden van Velzen, De moordenaar Ruurd Passchiers van Dijk, een nieuw toonbeeld der liefde van Jezus Christus, die zich nog heden ten dage in de behoudenis van verlorene zondaren wil verheerlijken, Leeuwarden, 1846.
5) Het leven en sterven van Ruurd Passchiers van Dijk . . . Leeuw. 1847. Dit boekje is in de stadsbibliotheek te Leeuwarden en ook verwerkt in J. Hepkema's geschrift Ruurd Passchiers van Dijk. Heerenveen (c. 1904).
6) Kort verhaal van het regtvaardig vonnis of strafregt van R. P. van Dijk, 1846 (aanw. P. B.), De moordenaars R. P van Dijk en C. H. Hing en hunne zielsverzorgers of het schadelijke en gevaarlijke van overdrijven en dweepen in het stuk van godsdienst, Groningen, 1847 (niet gevonden).
7) Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus, Groningen, 1847.
8) Laatste Gedichten II, Leeuwarden, 1853, p. 4-8.
9) dr. A. G. Weiler e.a., Geschiedenis van de kerk in Nederland, Aulaboek, Utrecht-Antwerpen, 1962, p. 246
10) Leeuwarder Courant 31 mei 1847.
11) Handelingen van de Alg. Chr. Synode der Herv. Kerk . . . 1847, p 43-47; D. A. de Groot, De predikantenvereeniging in Vriesland, in: Boekzaal 1845. II, p. 49-65.
12) Laatste Gedichten II, p. 62.
13) id. II, p. 64.
14) dr. Adr. van der Hoeven, O. G. Heldring, Amsterdam, 1942
15) Vgl. ook dr. M. Elis. Kluit, Maatschappij, school, kerk. Otto Gerhard Heldring en het Réveil, Hoenderloo, 1958.
16) Farwol! Taroppen oon myn broer in stalke W. van Peyma . . . Ljeauwert, 1849.
17) Vgl. Familie en kennissen, Schiedam 1ste druk, 1876.

Wumkes.nl

Otto de Boer, De schilder in zijn atelier, 1852

Onder de leerlingen van Willem Bartel van der Kooi neemt Otto de Boer de eerste plaats in. Hij is vooral bekend door de vele altaarstukken en kruiswegstaties, die hij voor R.K. kerken in Friesland en Overijssel schilderde. Daarnaast heeft hij een aantal interessante portretten op zijn naam staan.

Otto de Boer werd geboren in Woudsend in 1797 en overleed te Leeuwarden in 1856. Na zijn leertijd bij Van der Kooi trok hij in 1824 naar het buitenland, waar hij gedurende enkele jaren in musea in Duitsland, Frankrijk en Italie kopieerde naar oude meesters. Dit werd toen nog beschouwd als een der beste middelen om tot een hoger peil in de kunst te komen.

In 1852 schilderde Otto de Boer zijn eigen atelier, waarin hij zichzelf afbeeldt als een man, die zijn doel bereikt heeft, omringd door zijn werken. Deze zijn niet alle meer te identificeren. Er zijn enkele bijbelse stukken bij, zoals de op de ezel staande Hemelvaart van Christus, maar ook kopieen naar oude meesters. Het schilderij, dat links boven hangt, is nu (evenals het hier afgebeelde) in het Fries Museum en stelt voor de ouders en de zuster van de schilder.

B.

Wumkes.nl

Fansiden, mar wol oan 'e goede kant

Harmen Sytstra en it jier 1848

FREARK DAM

It hoecht jin gjin nij to dwaen, dat it markante dichtwurk fan Harmen Sytstra (1817-1862) mei syn moanjende toan en syn apokalyptyske toets yn de rin fan de tiden gauris sitearre is en funksionearre hat as biedwurd foar lettere generaesjes. Dat barde dan ornaris as it yn Fryslân foar 't krús siet of mei de Fryskens op 'e non like to rinnen — en hwannear sit of liket it dat net? Lêst heucht bêst: yn it tiidrek 1940-1945 waerd wol gauris in taesttobek dien op ien fan syn bikendste fersen, "Bea", dêr't men as men wol hiel yn 'e fierte hwat fan Da Costa syn wachter-wat-is-er-van-de-nacht-driging yn fornimt. Yn Fryslân hawwe kristen sawol as paganist har stichtsje en sterkje litten troch dat "sterke en manlike" [1], binammen ek metrysk sa ymposante gedicht:

Alfader! 't swirk is bilitzen,
Swier scuwt diu luft oer ûs gear,
Diu sinn' is mei wulken biditzen,
Hir strielen liachtje pas mear.

Eang siucht dy Fries înna rumte,
Hwer him ol d' undergang drout,
Wìl 't unk, der în bonden hin humpte,
Sìn namm' end wesen bignout.

Hoedj' ûs, ô Fader, for sinken,
Driuen înne tummel der tiid;
Lear Frieson hjam wirdich to tinken
By th' lógjen der folkene strid.

Stìpje da creftige honden,
Stees, hwer diu folksdeugd ûs steart,
Yet warber um d' unsin to bonnen,
Der Fries en *Frîslond* bideart.

Alfader, weits for da krite,
Mear as det libben ûs diûr,
End jit, thruch da noedlike rite,
Mei seine 't heitelond oer.

It fers hat, grif mei reden, it foaroanplak krigen yn de fyfte ôflevering fan Sytstra syn jierboek "Iduna", nammentlik dat foar 1849 en it datearret dus moai wis út (of fuort nei) it jier 1848. Eksplisyt liket "Bea" it measte net to krijen to hawwen mei de greate foroaringen dy't har, grif ek neffens Sytstra to'n goede, yn dat jier foardien hawwe, mar implisyt is it wol tige typearjend foar de hâlding fan dizze romantikus foar it wrâldbarren oer. "Bea" is gjin tiidsfers yn dy sin dat men der folle fan de steatkundige en sosiale

Wumkes.nl

aktualiteit fan 1848 yn weromfynt. It hat hwat ûntiidliks; sterker sein: it hat hwat fan álle tiden en binammen fan kriemingen-der-tiden dy't in dichter ynspirearje ta in utering fan universele binearing. De opstannige ûnmacht dy't yn "Bea" sa'n treffende forklanking foun hat, liket my net allinne typearjend foar Sytstra, mar foar it romantysk dichterskip yn it algemien. En soene it net dy eleminten fan ûnmacht, opstannigens èn bitrouwen west hawwe dy't yn lettere "noedlike riten" krekt de Friezen sa oansprutsen hawwe?

Douwe Kalma bisleat net om 'e nocht mei dizze "Bea" de lêzing, dy't er hâldde foar de jiergearkomste 1939 fan de Fryske Akademy [2]. Noch oer Sytstra, noch oer Douwe Kalma syn "soasiale" opfettings wurdt men dêryn folle wizer. Dr. Kalma syn einkonklúzje: "de striidskôging fan Harmen Sytstra bitsjut de synthese, dy't tagelyk de gearfetting is fen alles hwet kostber en libben wier yn de Fryske tradysje, en de geve en dûrsume grounslach fen de Fryske aksje fen de takomst" liket net folle mear as in gelegenheitsformule en docht achterôf suver hwat tragi-komysk oan. Yn de earste jierren nei 1939 wie der ommers wol gâns bitizing oer de fraech hwat der nou krekt ûnder in "geve en dûrsume" grounslach forstien wurde moast, mar de elkoar bistridende biwegingsrounten birôpen har fan wjerskanten ek like ynmoedich op Sytstra's "striidskôging": ûnkearber lot fan it dichterlik wurd dat mei forrin fan tiid kanonisearre wurdt ta program. Wy lykwols hawwe it hjir oer de dichter Harmen Sytstra. Hwa't de literaire balâns fan it jier 1848 yn Fryslân opmakket sil yn elk gefal mei ús konstatearje moatte dat it, hoe dan ek, Harmen Sytstra – de iennige dichter fan formaet yn dy snuorje – ynspirearre hat ta it skriuwen fan dizze "evergreen". En dat is hiel hwat.

Harmen Sytstra, sa is wol skreaun, hat fansels it revolúsjejier 1848 meimakke, mar yn syn wurk fornimt men der net altiten like folle fan; it is krekt as stiet er, mei syn maten (T. R. Dykstra, J. van Loon) "hwat fansiden" [3]. Sa'n útspraak is fansels op syn plak: Sytstra wie net "warber" yn de politike striid fan syn dagen: hy hie wol hwat oars by der ein. Hy fierde, yn en bûten it Selskip, yn en bûten syn "Iduna", syn striid foar in yn syn eagen grif folle twingender idéael, ntl. dat foar in Frysk Fryslân. Mar . . . yn dat Fryslân dat him as in wytgjend Utopia foar eagen stie en dat er hieltyd opnij, binammen om 1848 hinne, yn poëzy en proaza stal en foarm bisocht to jaen, wie sosiale en maetskiplike rjochtfeardichheit in conditio sine qua non! In like oandwaenlik as oansprekkend (sij it net oertsjûgjend!) mal fan Sytstra syn idéale Fryske mienskip fine wy yn dat oare literaire masterwurk fan syn hân dat om 1848 to situearjen is. It is syn "Wird oan ús Londsliudum", it manifest dat, sels as men ynfloed fan E. J. Potgieter [4] oannimme mei, ta it bêste proaza rekkene wurde kin dat de foarige ieu foar de Fryske literatuer opsmiten hat. It hie, tocht my, wol eigenskip hawn en nim dit manifest-foar-1848 yn dit nûmer fan De Vrije Fries yntegrael oer út it "fiarde" boek fan "Iduna" (twingender is, tinkt my, de needsaek fan in modern redigearre blomlêzing út Sytstra's wurk!). Binnen it ramt fan syn kear-

Wumkes.nl

leleftich-romantyske visy op minske en maetskippij yn in Frysk Fryslân sa't 'r ús dat foar eagen tsjoent yn it "Wird oan ús Londsliudum" jowt Sytstra ûngenedich skerpe krityk op machthawwers en machtsmisbrûkers en komt 'r like fûleindich op foar de paupers dy't lije en ûnmacht duldzje moatte:

"End hwet wirket ús jen um sa, mei fromme sin, festhingjend oan deugd end riuchtjikheid, foarút to gean? Det foargean end foarstean fon fulle greaten yn ol en fon ol hwet freamd, binamme hwet fransk is. En hopen derfon wirde fon th' folk yn hiar kostbre libbenswise underhalden, habbe hiar rykdommen oanna goedwillichheid fon th' folk to tankjen, end bidriue dos thruch sucken hondeling da greatste unriuchtfirdichheid. (. . .)

Manich adelike byldt him yn, det er thruch sín adel, thruch louter sín adel, fier buppa h' folk útmintet; *derum* mient er det en heage post him takumt, *derum*, tinkt er, en mestling fon th' folk wese to meyen, *det*, achtet er, him riucht to jaen um 't folk up fullerlei wise to forungelykjen. Hy wit nawt ho leach en folk fon sucken adel, en folk as users, ho leach det delsiucht up olle persoanlike adel, as da deugden untbrekke, der egintlik d' adel útmeitse matte. — Folksadel seit mear as persoanlike adel". — (Iduna 1848, s. 72-73).

Fûler noch wurdt de "mestlingen" it oardiel oansein yn de nou folgjende sitaten:

"Diu tiid brekt oan det d' oerhearsking fon bleate rykdom end adel en ein nimt; da folken wirde mundich, wysdom scil se stiure. En manich twingnagels end dumpers meye dén foarútgung sa fulle dwaenlik jenhalde, hia kenne him nawt kere, end lukkich den for hia, habbe se 't to dwaen mei en folk, riuchtlik end fordraechsum as da Friesen nei hiar oarspronkelike ynborst". (Id., s. 73). (. . .) "d' Earmen matte forthianje, der mat kriich yn bliue. As ma se forsloffet, den meitse se hja selwe riuchter. Wy habbe 't forliden jier up enkele steden sioen. End hwet ken der fulle jen seid wirde? Hia, oltyd fortrape end efter da doar scuwd, hia meitse en deil út fon th' folk, end habbe up folksfoarriuchten oanspraek. Gean se sucke tiden rúch end ruw to wirk, det is ús skild: wy habbe se nawt forstondich makke, se nen riuchtlikheid leard. Yn Iduna mei suks utere wirde, um 't hit nen forkearde folgen jaen ken; up fulle ore pleatsen scoed 't misseid wese. Ienkear scille d' earmen, as er nawt yn foarsioen wirdt, yete dy greatste keple wirde end den geweldich wrake nime for 't ungelyk det se fordoerje matte. Ien folk, ien bond, der mat hit up oanleid wirde". (Id., s. 76-77).

It sil grif oan oare faktoaren as de maetskiplike en sosiale spanningen fan dy tiid taskreaun wurde moatte, dat it dichterskip fan Harmen Sytstra om 1848 syn hichtepunt birikt. Mar nimmen dy't syn fersen út dy snuorje lêst (om guon to neamen: "Us bisten" út Iduna 1847; "Bliu den Friesen" út Iduna 1848 en út de jiergong 1849 bihalven it hjirboppe sitearre "Bea" ek "Ofskied fon Friundon, der nei da Foriene Steaton fon Noard-Amerika teagon") sil ûntkenne dat de dichter it barren yn en om 1848 as hwat greats, as hwat biskiedends ûndergien hat. Net allinne hwat syn dichterlike potinsje, ek hwat de djipgong fan syn engagemint oanbilanget moat Harmen Sytstra as in útrinder, sa net as in ienling biskôge wurde. Suver neat fan hwat der fierders om 1848 oan Fryske literatuer publisearre wurdt jowt sa'n poëtysk klear en minsklik suver wjerlûd op de greate dingen dy't barre of to barren steane. By Sytstra syn uteringen forgelike docht hwat Hjerre Gjerrits van der Veen (1816-1887) oan tiidskrityk yn 't ljocht bringt suver bernlik

Wumkes.nl

oan [5] foarsafier't it net to bizar nei nocht oan ûnnocht útskaeit [6]. En dy oare tiidgenoat, Waling Dykstra (1821-1914)? Waling Dykstra publisearret yn it revolúsjejier syn "Doaitse mei de Noardsce balke". It bilibbe wòl printinge op printinge.

Né, oan Sytstra en oan him allinne is to tankjen dat men, achterôf bisjoen, ek foar de Fryske literatuer de tiid om 1848 wichtich neame kin. Wichtich om it dichterlik élan, om de foarmkrêft dêr't syn wurk út dy snuorje it bliuwend biwiis fan leveret. De oare meiwurkers oan "Iduna" hiene hwat dat oanbilange it measte ek net om by to setten. De tendins yn harren Tollenske rymstikjes flokte gauris mei de hertstochtlike uteringen fan de Master; mei de need fan de tiid setten hja it leaver op in sêft sin (en dan binammen mei de klam op dat eigenskipswurd). "Iduna" brocht yn 1847 (noch yn 1847, en hoelang dèrnei noch? . . .) fan in Ljouwerter anonymus in rymstik ûnder de biswarrende titel "Tofredenheid", mei as einstrofe de ûnforbidlike formoanning: "End derom, riucht lokkich dy jinge, hwams hert / Nawt janket (! FD) nei teamlease wensken; / Men innich tofreden mei th' jing' er bisit, / Nen klei-tean lit here, fon ôfginst nawt wit, / Noch fon scraepsiucht fortokk', 't each weidje ne lit / Oer scatten fon rikere minsken" . . .

It k i n pûr tafal wêze dat Sytstra sels, op deselde side, der in koartrym fan syn hân op folgje lit, mar it hat grif eigenskip en ûnderstel dat er s o k s dochs net oer syn kant gean litte koe en dèrom útbrekke m o a s t yn "Frège end Andert" (Iduna 1847, 5-16) sá en net oars:

Mei forstônd end
Flinke honden
Komt ma der nawt
Mei to sté?
— Né! —

Mar mei jild end
Eine fielden
Tinkst' as det den
Better is?
— Wis! —

It is krekt oft men, hiel út 'e fierte, it Oproer efkes kraeijen of leaver sein brimmen heart; efkes mar. Harmen Sytstra mei dan "fansiden" stien hawwe (en dat stie er), mar hy stie wol oan de goede kant.

Noaten

1. J. Piebenga, Koarte Skiednis fan de Fryske Skriftekennisse. Drachten, 2 1957, s. 118.
2. Harmen Sytstra en de soasiale frage. Lèzing for de jiergearkomste 1939 fen de Fryske Akademy, fen Dr. D. Kalma. Assen, 1940.
3. J. H. Brouwer en J. J. Kalma, Winst út forlies. Briefwiksel tusken T. R. Dykstra, J. van Loon en H. S. Sytstra út 'e jierren 1841-1847. Ljouwert, 1962, s. 5.
4. E. J. Potgieter, Het Rijksmuseum. De Gids, 1844.
5. De schoall'forsjongery as 't sielweagen by 't examen to N. (. . .) berymd troch Argus (= H. G. van der Veen). Frjentsjer, 1847.
6. H. G. van der Veen, Clipsrymkes. Frjentsjer, 1846.

Wumkes.nl

Ta in "Fryske Mythology"

S. J. VAN DER MOLEN

Yn de tiid dat Friezen bigoun wiene mei hwat wy nou folkskunde neame – dat wie om 1850 hinne – bistie dat wurd noch net, alteast net to uzes. "Volkskunde" is fan Dútsk komôf en wy fine it earst by Cl. Brentano en Achim von Arnim yn harren forneamde lietesamling *Des Knaben Wunderhorn* (1806 - '08), mar it duorre oant 1858 ear't it wurd op 'e nij bikend waerd troch W. H. von Riehl syn foardracht *Die Volkskunde als Wissenschaft*. Ek de wurden folklore en folklorist dy't tsjinwurdich in heap yn 'e swang binne – lykwols gauris yn in subjektive bitsjutting, binammen troch de publisiteitsmedia – bistiene noch net. Folklore waerd it earst brûkt fan de Ingelskman Thoms (1846) en hy forstie der ûnder: de wittenskip fan it folk, hwat it folk wist.

Mar it wurd mocht dan net bikend wêze, de saek dêr't it om giet krige hjir àl it omtinken, lit it dan wêze yn in mear biheinde bitsjutting. Yn sté fan oer folkskunde of folklore hiene ús Fryske folkskundigen avant la lettre it oer "mythologie". Sa hat hs. 546 fan J. H. Halbertsma as titel *Aanteekeningen over Bijgeloof, tot de kennis der oude Mythologie, bij het volk zelf opgezameld* en lei T. R. Dykstra in hânskrift oan, titele *Over Friesche Mythologie* (hs. 555 P.B.). Men fynt dêr yn: *Proeve eener inleiding tot de Friesche mythologie, voorgelezen 18 Dec. 1855* en *Iets over Friesche Mythologie, voorgelezen 6 Jan. 1858*. Om't it wurd net alhiel de ynhâld diek, brûkte Dykstra ek wol ris in omskriuwing: yn itselde hânskrift sit *Eat oer 't forgearjen fan oerblieusels uwt de Frysce Aldheit*, wylst syn hs. 556 ta titel hat *Aanteekeningen betrekkelijk oude gebruiken, bijgeloof, voorteekens, toovermiddels, enz.*

Dat Halbertsma sagoed as Dykstra him fan de term mythology bitsjinne, hoecht jin gjin nij to dwaen. Yn 1822 skreau de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in priisfrage út foar "een beknopte voordragt van de Noordsche mythologie". Yn 1837 kaem Derk Buddingh syn *Eddaleer of handboek van de Noordsche mythologie* yn it ljocht, yn 1846 folge fan mr. L. P. Ch. van den Bergh syn *Proeve van een kritisch woordenboek der Nederlandsche mythologie*. Yn 1840 hie A. Niermeyer as "eene bijdrage tot de kennis onzer voorvaderlijke mythologie" syn *Verhandeling over het booze wezen in het bijgeloof onzer natie* útjown, wylst yn Nederlân fansels ek it forneamde wurk *Deutsche Mythologie* fan Jacob Grimm út 1835 bikend rekke, fan Halbertsma yn in brief oan de learde Dútsker tige priizge: in "heerlijk exemplaar" hie er tastjûrd krige (1836). Andreas Heuszler hat der mei rjocht en reden op wiisd, dat der ûnder mythology lang net altiten itselde forstien waerd, to sizzen: goadesègen (Grimm, Müllenhoff û.o.), heidenske (Germaenske, foarkristlike) geloofsoerleveringen, folksoer-

Wumkes.nl

leveringen (sêge, mearke). T. R. Dykstra en syn maten hâldden har by har ûndersiik op folkskundich mèd binammen by oerleveringen, folksleauwe en brûkmen en joegen gjin omtinken oan hwat wol de saeklike folkskunde neamd wurdt (ark, hûs, ambacht, klaeijinge). Dat die Halbertsma àl.

Halbertsma moat de eare hawwe, dat hy de earste wie dy't to uzes stúdzje makke fan de folkskunde, om dat wurd dôch mar to brûken. Ik haw oer dit part fan syn wurk gear west, earst yn it tydskrift *Volkskunde* (1948) en neitiid yn de bondel *Joast Hiddes Halbertsma, brekker en bouwer* (1969), dat ik kin hjir koart oer him wèze, ek al mei't syn sammelwurk op folkskundich mêd eins foar in great part al dien wie yn de jierren, dèr't it yn dizze jefte fan *De Vrije Fries* om to rêdden is. Wiid wie it fjild dat syn omtinken krige, yn Fryslân sa goed as om utens. Dèr tsjûgje syn hânskriften fan lykas: *Over zeden en gewoonten, vooral der Friezen, naar aanleiding der oudheidkundige voorwerpen in mijn bezit en geschonken aan het Kabinet van Oudheden der provincie Friesland* (hs. 536 P.B.); *Over de beteekenis van het woord Aulke in Aulke-gräber, zooals zekere heidensche graven genoemd worden* (538); *De Zwaluw – De Zwaan – De Zwaan in Engeland* (541); *Het Noorder deurtje* (542); *Over kleederdracht: Costumes de la Neerlande Septentrionale. Hindeloper Kleeding. Indiennes Hindelopiennes* (549). Hy swalke troch hiele Fryslân, lykas de folgjende hânskriften sjen litte: *De wouden – een folkloristische verhandeling* (547); *Berigten nopens Hindelopen, Warns, Molkwerum en Workum, door mij op die plaatsen zelve verzameld* (237), *Terschelling* (328), *Hindeloopen* (460).

It liet hie syn omtinken (*Over 't volksgezang*, 140), mar ek de merke (*Kermis*, 620) en it reedriden (*Schaatsenrijden*, 551). Ek as dûmny yn Dimter die er oan folkskundige stúdzje lykas syn bydragen yn de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* biwize: *De Witte Wiven (1837), Paascheijeren* (1840), *Ringmunten en Oorijzers* (1853). Oer de boarterijen fan de foarteam skreau er yn jiergong 1844 *De frissche lucht*, oer *Norger merke* syn hs. 550, oer Marken syn hs. 327: *De bewoners van het eiland Marken.* Yn syn *Letterkundige Naoogst* (1840, binammen de oantekens op *Friesche Tjerne* fan Gysbert Japiks) en yn syn *Programma voor Frieslands Kabinet van Oudheden en Lijst eener Bijdrage van 68 voorwerpen door den schrijver daartoe afgestaan en hierin beschreven en opgehelderd* (1855), yn syn tsjokke hânskriftfoaljanten *Lexicon Frisicum A* (226) en *B* (227) hat er gâns fan syn folkskundige kennisse dellein, lykas er yn de *Rimen en Teltsjes* in hopen folklore yn literaire foarm forarbeide. J. H. Brouwer skreau yn syn stúdzje oer *Halbertsma als Fries taalkundige* (1941) net sûnder reden: "Geschiedenis, volkskunde, sagen en legenden, kleding en gebruiken, alles had zijn belangstelling".

As men syn hânskriften neigiet, wurdt it jin klear hoe'n protte hy oan de folksmûle ûntliende. Gauris neamt er ek syn boarnen: "mijn nicht Trijn Hiddes, dochter van een tjalkschipper; mijne boerin Roelofke, in de venen onder Oldeboorn; mijn vroegere boer Hjerre Durks Hooghiemstra", de

Wumkes.nl

boatsman Dirk Ryger en de matroazen Kruid en Jansen fan it Amelân, syn tsjinstfaem Marie Hekeli, famylje en kunden út 'e Súdwesthoeke en neam mar op. Yn 'e jierren '20 wie er al warber en sa koe er yn syn *Letterkundige Vaoogst* (lykas sein: 1840) it al hawwe oer it âldfrysk boerehûs, de knotte, skipstypen, it nachtfrijen. Mar in great part fan binammen syn oantekens oangeande folksleauwe en sêgen hat er nea publisearre, dat ik koe foar myn *Frysk Sêgeboek* (1939-'42) in foech tweintich (iere) sêgen oan syn hânskriften ûntliene, wylst ik yn oare publikaesjes ek o sa'n genot fan syn wurk hawn haw (boerehûs, kalinderbrûkmen, folksleauwe).

Halbertsma kóé syn folkje en syn notysjes binne lykas as de lju prate, sljocht en rjocht, sûnder opgnisserij: "Op het pad tusschen Nes en Akkrum staat een hek, waar de Leppedijk de wal van de Boorn verlaat en binnen 's lands gaat. Daar spookt een veulen 's nachts om 12 uur en dus om peertemiddag, zo als de Bolwarders zeggen. De meid daar middernachts doorgaande werd links en rechts gesmeten. De spoken houden zich liefst op bij vonders, als het Spokersset tusschen Grou en Idaard, of bij hekken, daar het volk over en door moet gaan" (hs. 546). Of: "Op de meir Flüsen bij nacht zeilende met een visschersaak, ging het er bij ene flauwe koelte met vaart door. De visscher zeide, *Daer liket wol stellen izer oan de aek to waezen.* Hoe zo, vroeg ik. *Wel, den sit er de divel after en den flucht men mei bledstilte throch 't wetter*" (id.).

Binammen de Súdwesthoeke (fan Halbertsma de Súdhoeke neamd, dy't er goed koe troch syn forbliuw op de pleats de Westerein en troch oantroude sibben) hie er wakker mei op. Neffens him wie it dèr to heljen: "Yn de Súdhoek wirdt soks (foartsjirmerij) noch faek forteld, ja hûnderten leauwe der noch mûrrefêst oan. En is 't net nuver? Nearne is mear fen de âlde Fryske tael en de eale Fryske aert, mei ien wird, nearne is mear fen de Fryske nationaliteit oerbleaun, as dèr ek it measte fen de âlde bygelovichheden hingjen bleaun binne. Itselde sjocht men yn Ingelân. Nin lân, dèr sa folle nationaliteit en ek sa folle nationael bygelove noch is" (ynlieding ta *De Flotgerzen,* 18 juny 1854).

It wiene frâl de sélju dy't de romantikus Halbertsma in boarne fan folkskundige ynformaesje achte. As er Grimm syn "warmste dank" bitsjûget foar it him tastjûrde eksemplaer fan de *Deutsche Mythologie,* neamt er it spitich, dat de professor "uit den aard der zaak geen kennis heeft kunnen hebben zo als wij aan zeevarende menschen; de onverschrokkenste zeekapiteins en matrozen zijn meest de bijgelovigste, en terwijl uit de Friezen die het land bewonen alle bijgelovigheid zo goed als geweken is, bewaren mijne landgenoten die op het onstuimige element geslingerd worden, nog trouw de sprookjes van het voorgeslacht" (brief fan 11 juny 1836). Halbertsma wie it sa't it liket forgetten, dat er út de mûle fan bygelyks minsken yn it Wetterlân (gjin farrensfolk) dôch ek gauris hwat opheind hie. Yn de Wâlden nuverdernòch net, wylst er dèr oars in smite materiael sammelje kind hie, lykas yn de jierren '30 oant en mei '60 fan dizze ieu sels noch it

Wumkes.nl

gefal wie (optekeningen fan sègen, mearkes, folkslieten troch A. Jaarsma, Y. Poortinga, A. Doornbosch, S. J. van der Molen). Sa't it liket hie er dêr gjin relaesjes.

Syn forearing foar Ingelân wie great en faeks hat it feit, dat er it mier oan de Dútskers hie, ta gefolch hawn, dat er him net sa meinimme liet fan de Dútske "mythologen" en dat er der yn it foarste plak ek net op út wie om heidenske, Germaenske, foarkristlike eleminten yn it Fryske materiael oan to tsjutten, lykas de mannen fan it Selskip foar Fryske tael en skriftekennisse dat diene. Ja, it koe wolris wêze, dat er om dy reden ek net oparbeide hat mei T. R. Dykstra, H. S. Sytstra, J. van Loon Js. en oaren. Fansels: hy wie in ein âlder, mar hy hat it sammeljen fan de Selskipsmannen dôch sa'n fearnsieu lang meimakke en hy koe út de *Iduna's* skoan opmeitsje dat hja sljocht wiene om sègen en mearkes, ja om alles hwat mei "mythology" fanneden hie.

Oars, J. H. Halbertsma hat by syn omtinken oan de Fryske folkskunde fansels ek ûnder ynfloed stien fan de Dútske Romantyk, dy't him al yn it lêst fan de 18de ieu oppenearre mei bygelyks Herder syn *Stimmen der Völker in Liedern* (1778), yn 1806 folge fan de al neamde *Des Knaben Wunderhorn* en yn 1807 fan *Die Teutschen Volksbücher* fan Goerres. Ringen soene de Grimms ek losreitsje: de *Kinder- und Hausmärchen* kamen yn 1812 - '14 út, harren *Deutsche Sagen* yn 1816. Lykwols duorre it in jiermennich ear't de biweging nei Nederlân oersloech, al waerd it hjir nea in greate stream. Nammers, de Frjentsjerter heechlearaer H. W. Tydeman, dy't al in oprop om "volksliederen" en "volkssprookjes" dien hie yn de *Algemeene konst- en letterbode* fan 1811, moast ûnderfine, dat dêr net folle bilangstelling foar bistie: hy koe de Grimms dan ek net mei Nederlânsk materiael gerive.

Mar om 1820 hinne komt der dôch hwat libben yn 'e brouwerij, binammen troch ynfloed út Skandinaevjen wei. Yn 1822 - '24 komt yn it ljocht *Geschichte des Heidentums im nördlichen Europa* en hwat dèr yn stie oer de Fryske mythology makke neffens P. J. Meertens (*Volkskunde*, 1949), dat "ook hier te lande belangstelling voor de oude godenleer" wekker makke waerd. De mannen dy't yn 1844 it Selskip oprjochtsje soene, leine doe noch yn 'e widze, mar wylst hja opwoeksen, naem de niget oan it folkseigene en dan binammen op it stik fan sêgen en mearkes en ûnderstelde oerbliuwsels fan it heidendom wakker ta. Ja, yn de snuorje dat de Selskipslju byinoar kamen, forskynde der mear as ien boek dat harren omtinken krige en makke, dat hja itselde foar Fryslân bisykje woene. Ik neam: K. Müllenhoff syn *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lauenburg* (1845), J. W. Wolf syn *Niederländische Sagen* (1843) en dy syn *Deutsche Sagen* (1845).

Om in byld to krijen fan de warberens fan de Selskipsmannen moat men it Selskipsarchyf yn 'e Prov. Bibleteek ris neigean en ek de brieven lêze dy't fan J. H. Brouwer en J. J. Kalma yn de bondel *Winst út forlies* (1962)

Wumkes.nl

publisearre en taljochte binne. It is de briefwiksel tusken T. R. Dykstra, J. van Loon Js. en H. S. Sytstra út 'e jierren 1841 - '47. Dy skriuwerij bigjint al fóár it oprjochtsjen fan it Selskip en giet hwat ús ûnderwerp oangiet frâl út fan T. R. Dykstra (Ljouwert 1820 - '62), dy't yn 1858 archivaris fan Fryslân wurde soe. Yn de jierren '40 wie er studint en hy wie hiel hwat fan doel, as men sjocht hwat er op 12 maert 1843 oan J. van Loon skreau (dit en de oare brievesitaten allegearre út *Winst út forlies*): "Maar gij vraagt mij wellicht ongeduldig wat het dan nu eindelijk zal wezen waarop ik mij wil toeleggen. 't Antwoord is kort, niets anders dan de Geschiedenis van Friesland en zijne bewoners. Maar de omvang dier wetenschap reken ik in zulk een omvang dat ik zelf bijkans voor het voornemen terugdeins; immers ik reken daaronder Geografie, *Mythologie in verband met de Germaansche en Skandinavische Antiquiteiten,* Letterkunde en vergelijkende Taalkunde . . .". Apart is it, dat er Van Loon meidielt: "Mythologie dat is Godenleer en Sagenkunde als de Duitschers zeggen, hebben reeds een paar bewerkers gevonden, hoewel die vrijwat voor mij overig gelaten hebben". Hie Dykstra Friezen op it each of slacht dit op Hollânske of Dútske skriuwers?

Dykstra hie oars oan Van Loon in goedenien. Yn in brief fan ein maert 1843 hat Van Loon it oer de Grimms en is hy fol biwûndering: "doch veel hebben zeker Willem en Jacob Grimm zoowel aan taal als aan oudheidkunde etc. gedaan, en wat hebben deze monsters niet gewerkt. Mij schijnen zulke menschen wonderen". (It wurd "monsters" sil wol in frisisme wèze en hjir as in utering fan greate biwûndering opfette wurde moatte.) Lykas wy noch sjen sille hat Van Loon mei it sammeljen op it stik fan de Fryske "mythology" Dykstra net sitte litten. Mar de measte stipe krige er dòch fan H. S. Zijlstra of Harmen Sytstra. Hja briefken al yn 1841, mar pas yn 1843 barde dat gauris oer de saek dy't Dykstra sa yn bislach naem. Op 15 maert fortelt er oan Sytstra, dat de *Nederlandsche Volksoverleveringen en Godenleer* fan Van den Bergh (1836) him skoan foldien hat. "Dat hat foar in fries folle dat to bruwken is." Op 7 augustus 1843 jowt Dykstra oan Van Loon troch, dat Eekhoff op reis west hat yn België en dat hja dèr in nij tydskrift hawwe, *Wodana*, "geheel in mijne smaak en zonder twijfel ook de uwe". Eekhoff hie mei Wolf praet en dy hie sein, hja woene ek wol briefwiksel mei Fryske learden hawwe.

Wodana kaem yn 1843 út. De útjower wie Johann Wilhelm Wolf út Keulen (berne 1817), dy't nei de Nederlannen reizge om sêgen en mearkes op to skriuwen. Yn Flaenderen wierre it him wakker mei en sa koe er al yn 1843 syn *Niederländische Sagen* útjaen, mei sa'n 600 nûmers. Fryslân krige dèr it eareplak yn: "Friesland plaatsten wij vooraan, wijl van daar de stammen in de Nederlanden zich verbreidden" (!). Dykstra kaem al gaueftich mei de opteine Dútske romantikus yn 'e kunde. Yn de taheakke ta syn oprop *Eat oer it forgearjen fen oerbliuwsels uwt de Frysce Aldheit* hellet er in brief oan fan "ien Duutsk aldheitkinner uwt Keulen" (Wolf) en

Wumkes.nl

jowt dy syn heechdravende wurden oer it Fryske folk tankber wer, mei de rankuneuze krityk op Hollân (dèr't Wolf foar de winige doar kommen wie) der by. De Dútsker priizget in bruorreboun oan fan de "braven, edeln, echt germanischen Friezen mit dem Hochdeutschen, des Nationalgefuhl Ich nichts mehr wunsche, als dasz es einst so innig und kraftig werde, wie das friesische es ist" (sjoch foar in langer sitaet myn *Ta de Fryske folkskunde, Estrik* XL, 1966). Dykstra hat sa't it liket alles oantúgd hwat Wolf (dy't net âld wurden is) skreaun hat. Yn syn boekerij sieten de *Sagen* út 1843, de *Deutsche Märchen und Sagen* fan 1845, de *Deutsche Gotterlehre* fan 1852 en de *Beiträge zur deutschen Mythologie* út dat jier, syn *Hessische Sagen* (1853) en syn *Zeitschrift fur deutsche Mythologie und Sittenkunde* út 1853 - '56. Faeks is der ek ruile, hwant de bân mei Wolf wie nau: Dykstra en de Dearsumer dûmnyssoan Willem Doornbos setten har anonym ta it oersetten fan Wolf syn *Niederländische Sagen* (1844), mar dizze *Nederlandsche Volksoverleveringen door J. W. Wolf, opnieuw bewerkt en met bijvoegselen vermeerderd* waerden gjin sukses. Nei in pear jeften moast de Grinzer útjower F. Wilkens der al mei ophâlde. Yn de briefwiksel biklaget Dykstra him oer de gong fan saken: "úws Ned. Volksoverleveringen (. . . .) kinne net iens uwt, lanch net" skriuwt er op 3 april 1846 hwat spitich oan Sytstra.

T. R. Dykstra is de man dy't Sytstra op dit stik bileart. Sytstra forklapt op 19 maeije 1844 oan Dykstra, it berneboekje *Overzicht der noordsche godenleer* (1842) hat him "machtich scoan foldien. Fóár't ik dit wirkje hie wist ik fen dy godenlear nén bean . . .". Nou, dat kin fansels forholpen wurde, binammen as de Seisbierrumer skoalmaster alderhanne fragen docht oangeande de forhâlding tusken Skandinaefske en Fryske goaden. Dykstra jowt heech op fan de mûglikheden om Fryslân yn dit stik meidwaen to litten: "ik seach, dat wy ien fry goede heap bouwstoffen hienen foar ien fryske mythologie" en ek, "dat dy hege, stoere bylden fen de Noardske poezy by dy fen uws Angelsaksische broerren in mei fryske blommen in bledden mongen ien feast in moai alhiel krye". Sytstra kriget net inkeld andert op syn fragen, mar Dykstra jowt him ek gâns in rige titels fan boeken op dit gebiet op. Hy soe se graech stjûre wolle, mar kin se net misse, dy *Deutsche Mythologie*, Van den Bergh, Buddingh, de mearkes en sêgen fan Grimm en Wolf en de *Wodana*. Faeks kin Sytstra se by kunden bisette? Nou't de freon út 'e Bierrumen bliken docht niget to hawwen oan de mythology, is de Ljouwerter studint út 'e skroeven: " . . . . ik kin jou net fortelle hofolle nocht in wille ik hâwn haw mei jou læste brief. Went ik seach dearuwt dat jou ien pad ynslein wierne dear ik jou graech op seach . . . ." (16 juny 1844).

Dykstra bigjint nou ek to fornimmen nei alderhanne brûkmen: it rinnen mei barnend túch troch de tsjinstfammen op 12 maeije yn 'e Bierrumen, it omgean fan de pinksterblom to Frjentsjer (oktober 1844). Op 14 novimber 1844 andert Sytstra. Ja, de pinksterblom komt noch alle jierren by harres

Wumkes.nl

en it "maie-jouns strie- ef beakenbarnen is yet æk al yn swang". Nei Rienstermerk, as de hjerstploegerstiid bigjint, "bliese de boerejonges jouns op bliken hoarns". Sytstra sil, as er wer to Achlum komt, fornimme nei àlde berneboarterijen en nei "de teltsjes fen reusen, ierdmantsjes en tioensters", dy't him meast allegearre ûntgien binne. Ensfh. Wy sjogge dus hoe't it sammeljen úteinset en ek hoe't Dykstra Sytstra waerm makket foar itjinge syn greate bilangstelling hat. Op 9 juny 1845 stjûrt Tiede Roelofs him in samling fan 44 boeken, "dy't ik uwt myn germanen socht haw"; se sille him wol fan tsjinst wèze kinne, tinkt er.

It soe tofolle romte freegje en gean yn de brieven nei hwat de beide mannen elkoarren iderkearen trochdogge. Sytstra is nou moai oan it sammeljen en kriget út en troch in plomke foar syn ynstjûringen: "Klaes Kinst is ien moaije bydrage foar myn sêgenboek – it giet jinwirdich flot dermei" (2 febrewaris 1846). Yn in brief fan novimber 1845 hie Dykstra it foar it earst oer syn "sêgensamlinch"; hy siket dêr dan in motto foar. Yn it archyf fan it Selskip leit it risseltaet fan dit swyljen en garjen ûnder oaren yn de foarm fan in *List der Fryske Sêgen dy bikend benne* (G 8) en fan fjouwer dielen *Frysce Sêgen* (I oant en mei IV). Meiinoar lizze dèr in goed hûndert sègen, dy't foar in great part sa foar en nei yn *Iduna* stien hawwe, mei in tal mearkes, dy't hja ek sammelen. Dykstra hie yn syn *List* in hiele (net sa botte systematyske) ynventaris makke, dy't as bylage efter myn artikel hjir opnommen is. De motto's fan de *Frysce Sêgen* binne tekenjend foar de geast dèr't dit sammelwurk yn dien waerd. Sa hat I as motto's: "Uns ist in alten mæren . . ." (Der Nibelunge nôt) en "Uns ist in alten Sagen gar wunderviel gesagt, Wonach in unsern Tagen das Publikum nicht fragt" (Hoffmann von Fallersleben). Boek II hat in motto fan Lord Byron, Manfred, dèr't de geasten yn oantrune wurde om to kommen: ". . . Rise! Appear! They come not yet".

Ut de taljochting fan dit boek II docht bliken, dat Dykstra syn materiael by de leden fan it jonge Selskip lâns stjûrde: "Folle minscen haw ik al nei sègen frege". Mar dan laitsje hja en swije. "In dochs, Fryslân is ryk oan sokke oerblieusels uwt de aldheit . . . Mar al ho ryk . . . they come not yet. De folchjende sêgen binne fen tiid ta tiid fen my opsammele, mar ma scil sjen dat de measten yet better opjoun wirde matte. Derom Friezen, leden fen uws selscip, læs dizze stikjens mei in scerp each in wiis my oan what er forkeard yn is, mar eak foaral tink by jimme selme nei oft jimme eak sokke teltsjes wite, scrieu hja op (went hja binne sa glæd as ien iel by de stirt, in ontsluwpe de heuchnisse sa gau) in stjoer hja roun".

Oan Sytstra hie er in bêstenien, mar Van Loon siet ek net stil. By in samling ynstjûrde sêgen skreau er yn septimber 1846: "Ma kin er oan sjen, dat hja oeral libje in dat, ho mear ma syket, ho mear ma eak fynt". In pear hie er, mei uteringen fan folksleauwe, opheind út 'e mûle fan Akke Hantsjes Joustra, berne to Leons en doe sa'n 45 jier âld. Ek ta de samling *Frysce Mearkes forgearre fen ut selscip foar frysce tael in scriftekennisse*

Wumkes.nl

droech er frijhwat by. Der leit yn de kolleksje fan him in lyts hânskrift *Frysce teltsjes* mei as taljochting, dat Van Loon se wurdlik út 'e mûle optekene hat ("Ik doarst in woe er neat oan foroarje") en wol foar it greatste part by in jonge fan 12 jier. "Dy komme winters yn de boere buwthuwsen wol by elkoar to fortellen, in wha den de moaiste en measte wit, is de earste man". De sammelder trunet oare leden oan itselde to dwaen en Grimm is him it foarbyld: "Grimm hat op dy wize, in fen goede frjuenen al syn sègen en teltsjes byien krige, in der is nog al ris ien".

Binammen de earste jierren hat it ploechje leden tige warber west. Sytstra, Van Loon en Dykstra sels steane mei foaroan, mar doe't Waling Dykstra nei in jiermennich ek meidie, spande dy al moai gau de kroane. Oaren stjûrden elkmis in rûfeltsje sêgen en mearkes yn, guon mar ien of twa. As ik de rige sa ris neigean, dan hawwe oan dit folkskundich sammeljen om 1850 hinne de folgjende Selskipsleden bydroegen (ik koe harren net allegearre thúsbringe): Gauke (Cornelis) Andriesse, bleker to Huzum (Grou 1835 - 1897); Arjaan van Andringa, adj.-kommys prov. griffy (Ljouwert 1820 - 1862, ien fan de oprjochters); P. B(leeksma) to Sk(ingen); J. Boschloo to Boarn (ien fan de oprjochters); Cornelis Bosker, dùmny to Eksmoarre (berne Ljouwert 1820); Y. H. Bosma (?); Klaas Folkerts Brouwer, winkelfeint to Ljouwert (1828 - 1855); K. Bruining to Skalsum; Gerben Colmjon to Ljouwert (1828 - 1884, waerd 1849 lid); Douwe Hansma (Dokkum 1812 - Snits 1891); J. H. Heymans Gs. to Ferwert en Nes (A.); Sibe Jeeps Hoekstra op it Hearrenfean (lid wurden 1853); J. Kampen to Burgum (lid wurden 1851); Cornelis Martens Koopal, "onderwijzer in de schrijfkunst" to Ljouwert (berne Froubuorren 1821, ien fan de oprjochters); Pier A. Meeter, boppemaster to Huzum (Boalsert 1788 - Huzum 1876); Dirk Bouma Nieuwenhuis, "commies en chef" prov. griffy (Holwert 1814 - Ljouwert 1873, waerd 1849 lid); Marten Heares Reitsma, skoalmaster to Folsgeare (1820 - 1900, lid wurden 1845); Age Johannes Snoek, boer to Wurdum (Tytsjerk 1825 - Wurdum 1863); Oene Bouwes Spoelstra, bakker to Ljouwert (berne 1797, ien fan de oprjochters), G. Tiemersma (Grou 1835 - Wildervank 1923, 1852 - '54 master to Himpens en to Stiens) en R. Zijlstra to Seisbierrum. Dizze rige waerd neitiid noch útwreide mei Hjerre Gerryts van der Veen (Grou 1816 - Moarmwâld 1887) en Jitze Gerrits de Vries fan Kûkherne (Burgum 1840 - Ikkerwâld 1912), mar harren oanpart falt hwat letter as de jierren om 1850 hinne.

Master Meeter hie ek niget oan folksbrûkmen en sa leit der fan him in forhanneling oer it âlde almanak en oer de bilangrykste feesten. T. R. Dykstra joech ek omtinken oan húsmerken, mar hy hâldde se earst foar runen en skreau oan Sytstra op 28 july 1846: "Ik haw juster mei Koopal de noardkant fen de prowincie troch wæst in de stiennen op de tsjerkhoawen fen Hallum, Bly, Marrum in Holwerd neisocht om runen to siikjen in ik bin fier boppe forwachtinch slagge. Hja geane hjirby". Om't er yn guon tekens "Binderunen" seach, dy't oplost wurde moasten, skriuwt er der by: "As ik

Wumkes.nl

en goede samlinch haw in mear wirken læzen den scil ik sjen hja op to ossen, by somliken is it dwaenlyk". Hy soe ek ris nei Himpens ta: ds. Van Yssel hie him sein, "dat er folle fen dy teikens yn syn doapboek stoenen". Letter krige Dykstra wol foar it forstân, dat it alhiel gjin runen wiene en sa droech er oan *De Vrije Fries* fan 1859 in saeklik artikel by mei de titel "Iets over Friesche handmerken". Syn romantyske idéen wiene doe grif al hwat bilune.

De konklúzje fan dit oersjoch? Der is doe gjin Frysk Sègeboek kommen, gjin Frysk Mearkeboek, gjin Fryske Mythology. It spul is foar in great part publisearre yn *Iduna* en oare tiidwurkjes en om 1895 hinne hat Waling Dykstra syn eigen materiael en dat fan oaren (mar lang alles net hwat yn it Selskipsarchyf leit) brûkt ta syn *Uit Friesland's Volksleven*. Lykwols, hwat dèr lei wie net wei en iksels haw lykas oan Halbertsma syn neilitten hânskriften ek in heap hawn oan de nijsgjirrige samling fan de beide Dykstra's, Sytstra, Van Loon en al dy oaren, dy't njonken de Fryske tael en skriftekennisse ek harren omtinken joegen oan hwat hja as "mythology" kennen leard hiene. Fandatoangeande hawwe hja moai en wichtich wurk dien, binammen om't hja sammelen yn in tiid hweryn gâns mear byinoar brocht wurde koe as yn ús dagen.

Ien frage komt noch nei foaren as wy sjogge hwat hja, mar minmachtich, meiinoar biskrept hawwe: hwer diene hja it foar? Men kin sizze: hja diene it om de wittenskip to tsjinjen en hja folgen harren sneupersaerd. Mar ik leau, dat dit elemint net op 'e foargroun stie. Hja sammelen op hwat hja neamden it mêd fan de mythology om't hja as bern fan de Romantyk en nei útlânsk foarbyld hopen sadwaende materiael to finen dat tsjinje koe ta it forheffen en forhearlikjen fan de foarfaers. Yn it foarste plak om dèrmei de Friezen as folk op in histoarysk stuoltsje to setten, mar ek, tinkt my, om de rjochtfeardiging to finen foar harren eigen geskrep foar it Frysk en syn literatuer. Mei oare wurden: om it stribjen fan de Friezen fan 1844 in ideologyske efergroun to jaen dèr't hja harsels en harren folk dan oplûke koene. Yn dit stik fan saken kamen hja oerien mei de Flamingen en de Dútskers fan it slach-Wolf, wylst de Hollânske "mythologen" sokke bybidoelingen net hiene en der ek gjin forlet fan hiene.

Ja, it koe ek wol ris wèze, dat de dream fan it mythologyske forline fan de Friezen, dat hja yn forbân brochten mei dat fan de Skandinaefske folken, fuortkaem út it langst om yn de geast bûten de grinzen fan de Nederlânske steat to stappen en yn de mienskiplike foartiid de Fryske frijheit bilibje to kinnen dy't de wurklikheit fan it jonge keninkryk der Nederlannen harren ûntsei. Mar hoe't dat wêze mei, grif is it romantyske, it forline idealisearjende, it âlde "echte" heech achtsjende dat de Fryske Biweging tiden lang hiem west hat, werom to bringen ta de heal-wittenskiplike, heal-ideologyske aktiviteiten fan de Selskipsmannen om Tiede Roelofs Dykstra hinne.

Wumkes.nl

List der Fryske Sêgen dy bikend benne (G 8)

Foarste Boek (Historisk)

I Aldste helden
II 12te, 13de end 14de ieu
III Witsingen, rowers, eedlingen en boeren
IV Letter tiid
V Egentlike pleatssêgen
VI Riuchtshondel
VII Dockumer setten.

Oarde Boek (Thaumaturgie)

Ia Hedenske forearingspleatsen
b Bornen
c Beamen, stienen, endsfh.
II Tsjerken boud
III Klokken
IV Mirakels
V Forsonken pleatsen, streamen, endsf.
VI Diu Natúr tiúge jen da boasens
VII Dy dîwel straft den oermoed; derúnder snakeryen
VIII Húsholding der deaden
IX Spúken, skynsels
X Wylde lantearnen
XI Thiúnsters, heksen
XIIa Wearwolven
b Diwelshynsers
c Draken
XIIIa Siakte end sucht
b Dead
XIVa Foarteikens
b Wiersizze, foarsidzingen.

Tredde Boek (Mythologie)

I Wettir- end lond-reuzen (bedragen diwel)
II Dwergen
III Húsgaesten
IV Wettirgaesten
V Wite wiwen end jiffers
VI Ore gaesten
VIIa Forsonken stinsen
b Forstoppe scatten
VIII Natúr Mythisk opfette
IX Wylde jacht
X Græwen, terpen, sliepende helden end legers (?).

Fierde Boek (Poesie)

I Mearkes mei frowlike haedkarakters
II Mearkes mei monlike haedkarakters
III Snakige setten
IV Mearkes mei dierkarakters
V Lietsjes, sankjes, endsfh.
VI Bernerymkes
VII Berneriedlingen
VIII Spreukjes, endsfh.

Fyfte Boek (Brukmen end Bigelowe)

I Nyjier, endsfh.
II Peaske end Pinkster
III Maye
IV St. Jan (?)
V Risptiid
VI St. Michiel (?)
VII St. Marten
VIII St. Niklaas
IX Berte
X Brilloft
XI Dead end bigrawenis
XII Siakte end sucht
XIII Hûs end hôf
XIV Dieren
XV Planten
XVI Wettir, waer, wînd, ierde end himel
XVII Forscaet.

Wumkes.nl

Wytse de Haan, St. Nicolaasfeest, 1832

Zowel in de compositie als in de uitwerking der figuren valt in dit schilderij het leermeesterschap van Willem Bartel van der Kooi eerder te herkennen dan dat van Otto de Boer. Bij beide schilders nam Wytse de Haan, die de schilderkunst amateuristisch bedreef, les. Hij werd te Leeuwarden geboren in 1804 en overleed daar in 1848. Naast portretten schilderde hij een aantal genrestukjes in de sfeer van het hierbij afgebeelde (in het Fries Museum), dat geheel in de school van Van der Kooi past. De taaipopjes, waarmee het oudste jongetje komt aandragen, terwijl het jongste kind met een pas gekregen pop bij moeder op schoot zit, plaatsen het schilderij in de Sint Nicolaastijd.

B.

Wumkes.nl

De opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland

G. ELZINGA

In recente publicaties (resp. 1969 en 1970) besteden E. H. en H. T. Waterbolk, naar aanleiding van feestelijke herdenkingen bij zich met oudheidkundig bodemonderzoek bezig houdende instellingen, ruimschoots aandacht aan de groei van de beoefening der archeologie in het Nederlandse en Noordwestduitse kustgebied, met name ten aanzien van de daar aanwezige terpen. Eerder reeds (in 1963) had H. Halbertsma uitvoerig geschetst hoe sedert ongeveer 1600 velen zich met de terpen bezig houden en wel van een nuchter constateren dat zij er zijn (of waren) af tot het zich met grote ernst afvragen wat in de ruimste zin des woords de betekenis van deze wonderlijke, in grootte zo uiteenlopende en door schrijvers uit de Antieke Wereld al genoemde woonheuvels wel kan (kon) zijn.

Het artikel van E. H. Waterbolk brengt ons o.m. in kennis met de eerste auteur, die een min of meer ethnografisch verband zoekt tussen terpen in Friesland en dergelijke verhogingen elders aan de Europese kusten, nl. de van Sneek afkomstige Joachim Hopperus, die in 1557 over de Friese terpen en de Zeeuwse vliedbergen correspondeert met Viglius van Aytta. H. T. Waterbolk toont o.m. aan, dat eigenlijk de Oostfriese landbouwer en geograaf Fridrich Arends († 1861) in 1818 voor het eerst duidelijk vragen stelt ten aanzien van het wezen van een terp en waarom zij juist aan de noordelijke kustgebieden zijn ontstaan, terwijl H. Halbertsma beschrijft hoe in Nederland het zwaartepunt van de wetenschappelijke beoefening van de terpenarcheologie, ondanks de uitmuntende kennis van verschillende Friezen dienaangaande, niet in de eerste plaats in Friesland, maar veeleer in Groningen kwam te liggen. De huidige constellatie ten aanzien van onderricht en onderzoek en het langzamerhand gegroeide overheidsstandpunt betreffende het bevoegd uitoefenen van de archeologie, vastgelegd in de Monumentenwet van 1961, doen dit zwaartepunt daar thans nog (of weer) verblijven [1]).

Hoewel het terpenonderzoek dus geen specifiek Friese aangelegenheid werd, ofschoon in deze provincie de meeste terpen waren gelegen en het afgraven hier op de grootst mogelijke schaal is uitgevoerd, blijkt uit vele gegevens toch wel, dat er in dit gewest van den beginne af niet alleen grote belangstelling voor heeft bestaan, maar ook dat het door allerlei maatregelen en initiatieven belangrijk heeft bijgedragen aan het thans bereikte peil. De kiem voor die maatregelen was reeds vóór 1847, het thema-jaar voor deze Vrije Fries, gelegd en het heeft zeker zin eens na te gaan wat tot dat tijdstip is gedaan, mede omdat dit tot een beter begrip leidt van de (Friese) geestesgesteldheid van die dagen.

Wumkes.nl

Spahr van der Hoek (1952) en Halbertsma (1963) wijzen er op, dat aan het eind van de 18de eeuw in Friesland grote belangstelling bestond voor het bemesten van landerijen met aarde. Behalve het nut van de uit sloten en vaarten afkomstige slatmodder leert men aan het eind van de 18de eeuw ook dat van die aarde kennen, waaruit de "huissteden" en terpen bestaan en omdat vele daarvan niet meer als toevluchtsoord bij overstromingen dienden, komt het afgraven ervan in zwang. Het zou echter nog tot ca. 1840 duren voor dit op enigszins grote schaal gebeurde; in rapporten van landbouwkundige commissies wordt terpaarde zelfs niet vóór 1845 ter sprake gebracht (Spahr van der Hoek, 1952, I, p. 420).

Toch is er vóór 1845 wel degelijk in terpen gegraven, getuige het aantreffen van allerlei tot soms grote diepte reikende fundamenten, waterputten, menselijke graven etc. die na 1200 zijn te dateren en voorkomen in terpen, die binnen de gebieden liggen welke rond dat jaar al waren of werden bedijkt en waar terpenbouw sindsdien niet meer nodig was. Een interessant voorbeeld van bij dergelijke graafwerken gevonden oudheidkundige zaken is het door Dirks (1877) en door Boeles (1949) besproken Angelsaksische, in Friesland opgedolven vaatwerk van Frederik Willem Graaf van Limburg Styrum, luitenant-admiraal van Friesland en Groningen, waarover in 1713 voor het eerst werd gepubliceerd [2]).

De eerste daadwerkelijke Friese belangstelling voor het wezen van de terpen vinden we eigenlijk pas in 1827 als het "Friesch Genootschap" wordt opgericht en reeds in zijn tweede vergadering van 26 september 1827 komt tot het inrichten van vier "Afdeelingen", die zich met speciale "vakken" moeten gaan bezighouden. De tweede afdeling is "die der Oudheden" en heeft o.m. tot taak het "zoo veel mogelijk bijeenzamelen van alle oudheden en gedenkstukken op Frieslands grond aanwezig, of daarmede in betrekking staande". Deze "Afdeeling" moet ook "inlandsche beoefenaars der beeldende kunsten" aansporen "hunne talenten mede aan de uitbreiding des roems van den geboortegrond te wijden"(!) De derde afdeling bepaalt zich voornamelijk bij het onderzoek "naar de vroegere en latere Geographische en Geologische gesteldheid van Friesland . . . " [3]). In het kader van de afdelingen passende voorstellen moeten de activiteit van de "werkende" leden van het Genootschap bevorderen en reeds in het eerste jaar zijn er twee belangrijk voor dat deel der oudheidkunde, dat wij nu als archeologie beschouwen. Het betreft de samenstelling van een "Catalogus van Oudheden", die nog bij liefhebbers aanwezig zijn (Wetten en Verslagen, p. 35) en het als vraag gedane voorstel op grond van wat Winsemius in zijn "Chronique van Vrieslandt etc. etc." in 1622 over terpenbouw van 794-796 na Chr. mededeelt: "In hoe verre is dit waarschijnlijk, en kan men uit den aard der gronden, en uit den aanleg en de strekking dier terpen, met grond vooronderstellen, dat zij door menschenhanden gemaakt, of wel door de natuur zelve gevormd zijn?" (Wetten en Verslagen, p. 43). Interessant is, dat het maken van de catalogus onder de tweede afdeling ressorteert en de vraag over de terpen onder de derde, dus tot het "vak der Geographie en Geolo-

Wumkes.nl

gie" wordt gerekend en tevens dat deze vraag niet door een der wetenschappelijk gevormde leden van het Genootschap wordt gesteld, maar door F. D. Fontein (1777-1843), welgesteld en gezien koopman te Harlingen en groot verzamelaar.

Helaas krijgt Fontein uit Friesland geen duidelijk antwoord op zijn vraag: er verschijnen in de eerste helft van de 19de eeuw géén door Friezen geschreven verhandelingen over de terpen en wat er over wordt gezegd stoelt grotendeels op wat de Groningse terponderzoekers er over hebben laten weten, waarover straks.

Van practischer belang blijkt de "Catalogus der Oudheden" te zijn, waarmee de eerste voorzitter van het Genootschap, jhr. J. M. van Beyma thoe Kingma (1771-1847), tevens tot zijn dood voorzitter der tweede afdeling, dadelijk begon en er in 1828, weliswaar voor een groot deel uit eigen bezit, reeds 108 nummers in had vermeld. De opsomming omvat zowel een "urne"

De eerste belangrijke, in 1830 aan het Fries Genootschap geschonken bodemvondst. "Een koperen Kan, zijnde een Doghond, gevonden in 1827 te Sneek op het nieuw Kerkhof en door de Regeering (= stadsbestuur) aan het Genootschap vereerd" (Aquamanille, 13de eeuw, br. 21.8, l. 24.5 cm., coll. Fries Museum, inv. no 434)

Wumkes.nl

als lakstempels e.d., maar is waardevol omdat zij vermeldt, zij het nog wat primitief, waar de bedoelde oudheden zich bevinden of zijn gevonden. Optimisme ten aanzien van een eigen verzameling van het Genootschap blijkt uit de aparte kolom "Vermoedelijk te verkrijgen" ingedeeld in "bij donatie, bij leening en bij koop"! Ook is er een "waarde"-rubriek. Na 1828 wordt de lijst tot 215 nummers uitgebreid, dan volgt de aantekening: "Na bovenstaande aanvulling van deze lijst, in 1839, heeft zij gerust tot den jare 1848 toen zij opnieuw ter hand gevat en aangevuld is met de volgende voorwerpen", ondertekend "E.". Op deze "E." komen wij aanstonds terug. Vermeldenswaard is dat op deze lijst een der eerste waardevolle bodemvondsten voorkomt, die het Fries Genootschap in 1830 ten geschenke kreeg, nl. de 13de eeuwse bronzen aquamanille uit Sneek (afb. 1).

Het Fries Genootschap was echter niet uit de lucht komen vallen; de oprichting paste geheel in het tijdsbeeld van die dagen, de beoefening der geschied-, oudheid- en taalkunde eveneens. Ook waar men zich elders in Europa meer en meer bewust ging worden van een verkregen "nationaliteit" ontstonden dergelijke gezelschappen. Het valt echter wel op dat het onze betrekkelijk laat werd opgericht; de meeste anderen waren enkele decennia eerder en nog vóór 1800 ontstaan. In Friesland gaf echter pas de Gysbert Japicx-herdenking van 1823 de stoot daartoe, zoals o.a. Eekhoff (1877) en Visscher (1928) memoreren, terwijl E. H. Waterbolk in 1959 op voortreffelijke wijze schetst, dat het naast de zucht tot weten ook het bovengenoemde "nationaliteitsbesef" was, dat een aantal op wetenschappelijk en maatschappelijk hoog niveau staande inwoners onzer provincie bij elkaar bracht: men wilde het "Fries zijn" in de meest uitgebreide zin, zowel in het verleden als van het heden bewijzen, vastleggen en behouden. Hoewel in zekere zin een tijdsverschijnsel, werd dit in Friesland echter door een diepgaande liefde voor de geboortegrond gesublimeerd. De beoefening van de oudheidkunde was mede een middel tot het doel, maar de rijke voorraad aan kronieken, rechtsbronnen, literatuur enz. enz. (al of niet in het (oud-) Fries) en de in de provincie nog aanwezige oude cultuur-verschijnselen en -goederen, o.m. in de Zuidwesthoek (Hindeloopen, Molkwerum!), boden in de beginjaren van het Genootschap veel gemakkelijker aanknopingspunten dan de toen nog schaarse en niet door systematisch onderzoek aan het licht gekomen bodemvondsten. Pas toen deze in grotere hoeveelheid beschikbaar kwamen en zij meer en meer een apart, lees Fries, karakter vertoonden in vergelijking tot elders gevonden archeologica, begonnen zij een rol te spelen in het bereiken van de bovengenoemde doelstellingen. In dit verband verbaast het niet, dat de eerste benen schaats, in 1846 bij Irnsum gevonden, dadelijk een aparte vermelding en toelichting in een winterbijeenkomst kreeg (19de Verslag 1846-1847, p. 217); was het schaatsenrijden niet altijd op bijzondere wijze door de Friezen beoefend? Behalve het ontbreken van voldoende bodemvondsten, zullen echter ook de persoonlijke interessen en ambities en het beroep van de eerste Genootschapsleden mede de aan-

Wumkes.nl

vankelijke, min of meer literair-historische en filologische koers hebben bepaald [4]).

Incidentele aanwinsten en vermeldingen van bodemvondsten daargelaten komt pas bij de intrede in het Genootschap van Wopke Eekhoff een grotere nadruk op de betekenis daarvan te liggen. Deze van 1809 tot 1880 te Leeuwarden levende boekhandelaar, drukker en uitgever en sinds 1838 stadsarchivaris, legde reeds vroeg een grote belangstelling voor de (Friese) geschiedenis aan de dag, zoals o.m. blijkt uit zijn in 1825 gevormd cahier met "Fragmenten en Uittreksels de Vriesche Geschiedenis en Oudheidkunde betrekkelijk" (Hs. 1146 Prov. Bibliotheek). Zijn samen met de predikant van Blija en Hogebeintum P. Brouwer Pzn. (1772-1830) geschreven, maar pas in 1834 uitgekomen studie over de Middelzee (Brouwer en Eekhoff 1834), hoewel misschien toen ook reeds enigszins aanvechtbaar, getuigt echter toch van een grote belezenheid en praktische zin. Daarom is het merkwaardig dat hij schijnbaar het hierboven genoemde boekwerk van Fridrich Arends van 1818-1820 niet heeft gelezen, maar wel een ander ook voor het terpenonderzoek belangrijk werk van Arends (1833) en waarvan hij, misschien wel wat parmantig, op pag. 116 zegt: "Dit werk heeft het geheel, waarvan de geschiedenis der Middelzee een onderdeel uitmaakt, op eene wijze behandeld, die, naar het oordeel van kenners, weinig te wenschen overlaat. En waar zoo vele zaken oordeelkundig uit de beste bronnen geput, worden geleverd, houden wij gaarne de ten aanzien van ons onderwerp minder nauwkeurige plaatsen, . . . den geleerden Schrijver ten goede . . . " [5]).

Deze Eekhoff wordt in 1834 lid van het Genootschap en "opgenomen in den kring der mannen, ver boven mij verheven" die hem "steunden en verder opleidden" (Eekhoff 1877, p. 34/5). In 1835 wordt hij werkend lid, kiest de tweede afdeling en levert in de vergadering van 28 maart 1836 een kaartje in met terpen en hogere plaatsen. Dan volgen wat de archeologie betreft, enkele minder opzienbarende jaren, al verzamelt Eekhoff in die tijd veel mobilia en is hij het, die in 1835 de "Catalogus" waarmee in 1828 was begonnen verder aanvult. Van hem is dan ook de met "E." eindigende aantekening van 1848, waarna de lijst door Eekhoff tot 275 nummers wordt verrijkt. Sedert 1835 houdt hij zich ook met verschillende andere geschiedkundige zaken bezig, waartoe hij o.m. reizen buiten Friesland maakt en waarvoor hem in de Verslagen speciale lof wordt toegebracht (o.m. 11de Verslag 1838-'39).

In 1845 (52ste vergadering, 9 nov.), levert hij samen met J. J. Bruinsma (1805-1885), apotheker te Leeuwarden, maar ook botanisch en geologisch sterk geïnteresseerd, een bericht in "nopens een gedane opgraving in eene Terp bij Wirdum, Kimswerd en Pingjum". De daar gedane ervaringen brengen beide heren ertoe aan het Genootschap voor te stellen een vaste commissie te vormen, die ook "opzettelijke opgravingen" kan laten doen, een som gelds voor deze commissie beschikbaar te stellen en een brief aan de grietenij-besturen, terpeigenaren en "voorname landbezitters" te zenden

Wumkes.nl

Een der eerste gedocumenteerde bodemvondsten uit Friesland: 14de-eeuwse, inheems-Friese bolpot, in 1844 bij de kerk te Oudemirdum gevonden ("Aschkruik of lijkbus" - zie noot 7 - h. 29.4, diam. 30.0 cm., coll. Fries Museum, inv. no. 5 B-1).

met het verzoek berichten over terpafgravingen te zenden en vondsten te bewaren. Alle drie voorstellen worden aangenomen en er wordt uit het saldo van het Genootschap, dat toen *f* 328,38 [5] was, *f* 50,— aan de commissie gegeven, in verhouding geen geringe som! De bedoelde brief gaat op 25 november 1845 in 150 exemplaren uit, maar er komt volgens het op 1 oktober 1846 uitgebrachte Eerste Rapport van de commissie, bestaande uit de heren Eekhoff en Bruinsma (!), geen enkel antwoord op [6]). Dit rapport behelst verder de resultaten van enige reizen in de provincie en bevat enkele bijlagen, o.m. nauwkeurige vondstomstandigheden van een bolpot uit Oudemirdum (afb. 2) en van een moeilijk te dateren, in Zuid-Europa of Noord-Afrika gemaakt groot vat, gevonden te Staveren. Interessant is ook Bijlage D: "Inhoud van eenige Terpen in Friesland". Het is een tabel met weergave van de "Grondstoffen" waaruit vier terpen te Wirdum, Kimswerd, Arum en Pingjum bestaan en van de erin voorkomende voorwerpen met opgave van diepte en dikte der lagen. Er worden 16 soorten grond onderscheiden en 12 soorten vondsten (beenderen, scherven, etc.).

Uit dit rapport en de bijlagen blijkt dat Eekhoff en Bruinsma eigenlijk het eerst met de "terpreizen" zijn begonnen en met het verrichten van exacte waarnemingen (Zie ook Vieweg 1928). Dat de onderzoekingen zich echter niet tot de terpen bepalen leert dit en het tweede rapport van 29 juli 1847. Men reist in het eerste immers naar Gaasterland en in het tweede is

Wumkes.nl

sprake van een barnstenen kralensnoer ("paternoster") uit De Wilp, aldaar onder het hoogveen gevonden, dat "wegens den hoogen prijs, welken de bezitter er op stelt . . . niet in eigendom bekomen" kon worden. In 1846 was echter al een andere vondst uit oostelijk Friesland bezit van het Genootschap geworden, nl. een "koperen spits eener framée" die te Appelscha in het veen was gevonden en door het lid mr. U. A. Evertsz (1799-1860) op 2 juli 1846 ten geschenke gegeven (19de Verslag 1846-'47). Deze speerpunt uit de Late Bronstijd, die enigszins gebogen is en waarvan de schacht is afgebroken, is het eerste prehistorische voorwerp dat in de verzameling zijn intrede doet. Men wist er, lijkt het, echter niet zo goed raad mee, want zowel in de Gids voor de Hist. Tentoonstelling van 1877 als in de Catalogus van het Museum van het F. G. van 1881 komt hij niet voor, maar eerst veel later bij Boeles (1908, p. 21, nr. 153). De reeds genoemde aquamanille uit Sneek en de potten uit Oudemirdum en Stavoren daarentegen wel [7]).

Inmiddels is Eekhoff's grote werk over de geschiedenis van Leeuwarden verschenen (1846) en uit hetgeen hij daarin over terpvondsten bericht blijkt wel dat hij nog min of meer onder de ban verkeert van wat Groningse onderzoekers over de terpen mededeelden, nl. dat het een soort grafheuvels waren (o.a. Westendorp 1819). Zo vermeldt hij op p. 14 dat de terpen zijn opgehoogd door aarde en dagelijks afval "en vooral door de ruwe steenen urnen, waarin men de asch der verbrande lijken besloot, welke in de terpen werden begraven" en op p. 277 geeft hij openlijk eer aan hetgeen de Groningers hebben verricht.

In praktische zin blijft Eekhoff echter de grootste activiteit ten aanzien van oudheidkundige bodemvondsten, maar ook van andere "oudheden" ontwikkelen en het is dan ook zeker terecht dat hij op 10 februari 1848 na het overlijden van jhr. van Beyma tot voorzitter van de tweede afdeling wordt benoemd — volgens hemzelf (Eerste Verslag van den Voorzitter van de Tweede Afdeeling (30 maart 1848, archief Fries Genootschap), omdat hij "het oudste (38!) der te Leeuwarden wonende leden" was — en dat tot 1877 zal blijven. Het lijkt niet te veel gezegd dat hij de grondlegger van de archeologische collecties, waarbij wij de munten uitdrukkelijk buiten beschouwing laten, van het Fries Genootschap (Fries Museum) is geweest en dat zijn verzamelijver voor een groot deel de grote tentoonstelling van 1877 mogelijk maakte en P. C. J. A. Boeles (1873-1961) later in staat stelde eveneens zeer bijzondere prestaties ten aanzien van deze collecties en de Friese archeologie te leveren. Het thema van deze Vrije Fries gedoogt ons echter niet Eekhoff's activiteiten en die van zijn opvolgers hier nog verder te volgen.

Maar ook anderen hebben al vroeg in het belang van de archeologie gewerkt. Uit de Verslagen blijkt b.v. dat men het belang heeft ingezien van wat er in Skandinavie, met name in Denemarken, op dit gebied gebeurde en reeds in 1828 was prof. Rasmus Kristian Rask te Kopenhagen erelid van het Genootschap; deze was echter voornamelijk taalgeleerde. In 1830 is ook

Wumkes.nl

prof C C Rafn, de secretaris van het "Koninklijk Genootschap voor Noordsche Oudheidkunde te Koppenhagen erelid en in 1841, naast anderen, de president staatsminister Jean Sigismund de Mosling Rafn had in 1829 door middel van een brief en enige boekgeschenken het Noordse Genootschap bij het Fries Genootschap geintroduceerd waarmee men hier zeer ingenomen was (3de Verslag 1829-30)

In de betrekkingen met Denemarken treedt vooral jhr mr M (de Haan) Hettema (1796-1873) naar voren die o m het Deens beheerst Hij bespreekt het Noordse Genootschap in de Konst- en Letterbode van 1832 en 1836 en heeft een studie van Rafn over de ontdekking van Amerika in het Nederlands in 1838 te Leeuwarden doen verschijnen Hettema maakt, o m op verzoek van het Fries Genootschap ook reizen naar Denemarken, o a in verband met het Noordfries, maar is toch ook zodanig in archeologica geinteresseerd dat hij een, nu nog verrassend actueel zijnde publicatie van het Noords Genootschap over de bewaring van oudheden in 1831 (1) verschenen, vertaalt Deze vertaling werd van zoveel gewicht geacht dat Eekhoff en Bruinsma hem in juli 1847 in een tweede rondzendbrief aan grietenijbesturen, terpeigenaren etc deden toekomen (Archief Fries Genootschap) Ook wordt hij in de Vrije Fries opgenomen (Hettema 1850, zie ook Waterbolk 1970) Het is bijzonder jammer dat deze begaafde jurist later in zo'n moeilijke verhouding tot het Genootschap en zijn leden heeft gestaan (Eekhoff 1877, p 26)

Ook mr D Fockema (1771 1855) heeft op het belang van Denemarken gewezen en stelt een briefwisseling voor omdat hij had opgemerkt dat "de

Het eerste prehistorische voorwerp van het Fries Genootschap Koperen spits eener framee' (Bronzen speerpunt Late Bronstijd in 1846 bij Appelscha gevonden en ca 1875 (?) getekend door A Martin (1827 1900) l nog 12 5 cm coll Fries Museum inv no 7 B-1 tekening eveneens in Fries Museum)

Wumkes.nl

Friezen in de eerste negen eeuwen onzer gewone jaartelling menigvuldige betrekkingen met de Deenen hebben gehad" (9de Verslag 1836-'37).

Verder ontwikkelen zich betrekkingen met het Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen van Sleeswijk-Holstein-Lauenburg, terwijl ook andere Duitse gezelschappen contact zoeken; zelfs uit Estland komen brieven (20ste Verslag 1847-'48). Met Engeland en België zijn eveneens in deze tijd verbindingen ontstaan, maar meer uit andere hoofde.

Behalve met het buitenland, waren er natuurlijk ook talrijke contacten in Nederland. Reeds dadelijk is de Groningse onderzoeker dr. Nicolaas Westendorp (1773-1835) buitengewoon lid en zijn overlijden wordt nadrukkelijk herdacht (8ste Verslag 1835-'36), terwijl in 1843, merkwaardig genoeg het jaar waarin tussen beide figuren een grote verwijdering ontstaat, tot buitengewone leden worden benoemd dr. C. Leemans (1809-1893) en dr. L. J. F. Janssen (1806-1869), resp. directeur en conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (15de Verslag 1842-'43). Beide heren werden in 1844 ook over bodemvondsten geraadpleegd en zenden daarover een rapport in, terwijl Leemans in dat jaar de in 1836 te Watermore in Gloucestershire (Engeland) gevonden en in de eerste eeuw te dateren Romeinse grafsteen van de Friese ruiter Sextus Valerius Genialis in de Vrije Fries publiceerde, samen met nog enige andere op Friezen betrekking hebbende Romeinse inscripties (Leemans 1844; zie ook o.m. Pleyte 1877 en Boeles 1951). In het licht van deze contacten is het interessant te merken dat in publicaties van Leidse zijde in die tijd, o.m. in de catalogus van Janssen (1840) niets en in zijn rede van 1850 en op de oudheidkundige kaart van Reuvens c.s. van 1845 weinig over Friese vondsten wordt vermeld. De genoemde in de lijst, behorende bij de kaart van 1845, zijn ontleend aan de Verslagen van het Genootschap of opgegeven door mr. J. Dirks (1811-1892) en dan, zoals wij konden nagaan, voor een deel dezelfde die in de Catalogus van Van Beyma voorkomen! Later zal dit geheel anders worden, zoals o.a. blijkt uit het deel Friesland van Pleyte's Nederlandsche Oudheden (1877). Dit ontbreken van Friese vondsten is echter ook een aanwijzing dat er tot ongeveer 1850 nog niet op grote schaal in de terpen werd gegraven, zoals hiervoor al is opgemerkt. Wel komen er in de genoemde literatuur meer vondsten uit Groningen voor, veelal als een geschenk van de in het terpenonderzoek aldaar welbekende arts G. Acker Stratingh (1804-1876).

Dat men rond 1845 met het werk van andere Nederlandse oudheidkundigen in Friesland ook goed op de hoogte was, blijkt wel uit de reeds genoemde brief van 25 november 1845, waarin nl. niet alleen de Groningse en Leidse onderzoekers als zich bezighoudende met "terpen, wierden of woerden" worden vermeld, maar ook Hermans, Heldring en Buddingh, die vooral over de woerden in de riviergebieden hadden bericht (zie Literatuur). Ook met het Zeeuws Genootschap ontstaat correspondentie over de vliedbergen van Zeeland (20ste Verslag 1847-'48).

In eigen kring waren echter nog meer leden actief ten aanzien van onderwerpen die toen of later ook de belangstelling van archeologen hadden. Een

Wumkes.nl

bijzondere figuur was o.a. de reeds genoemde Fontein. Door hem werd niet alleen de vraag over de terpen gesteld, maar is ook een groot aantal andere "voorstellen" aan de verschillende afdelingen gedaan; één ervan wijst reeds in de richting van een vraagstuk, dat ook in archeologische zin nog altijd een belangrijk punt van studie uitmaakt, nl. de derde vraag aan de Eerste Afdeling, welke geschriften er recentelijk (dus vóór 1827) in Engeland en Schotland over de Anglo-Saksen waren verschenen, die dienstbaar konden zijn aan de "Friesche Geschiedenis". Ook hierop komt in de Verslagen helaas geen antwoord voor. Fontein stelde ook veel belang in Brouwer's en Eekhoff's studies over de Middelzee en voelt blijkens een brief aan E. van 6 mei 1833 alles voor een "reis om de Middelzee", omdat er "niets boven eigen aanschouwing gaat". Op 8 oktober 1833 wijst hij er ook op, dat er ten aanzien van de Middelzee "geologisch onderzoek" moet plaats hebben, maar in 1834 is er, hoewel het boek van Brouwer en Eekhoff dan al is verschenen, nog niets van de bedoelde reis gekomen (28 aug. 1834) [8]). Fontein bezat ook Romeinse munten, waarvan enige in Friesland gevonden exemplaren in de Catalogus van 1828 worden genoemd.

Vermelding verdienen ook de activiteiten van ds. Hendrik Muntingh (1778-1848), vooral door de stimulerende invloed die zij op Eekhoff gehad moeten hebben, met wie hij nl. van 1838 tot 1848 uitvoerig correspondeert (Wumkes 1927). Reeds in 1808 vindt Muntingh bij zijn pastorie te Harich (waar hij meer dan 40 jaar stond) een oud ijzeren wapen, dat hij op 18 december 1844 "voor ruim vijfhonderd jaar" oud houdt, terwijl hij het was die in 1840 de Karolingische muntschat van Rijs (o.a. Boeles 1915; 1951) wist te achterhalen en over welks gedeeltelijk verloren gaan voor Friesland hij zich bitter tegenover Eekhoff beklaagde (Wumkes 1927, p. 131). Ook ten aanzien van andere (munt)vondsten, ook op geologisch gebied, heeft Muntingh zich zeer verdienstelijk gemaakt en wij geloven dat mede door zijn invloed Eekhoff en Bruinsma een oriënterende reis naar Gaasterland hebben ondernomen (Eerste Rapport 1 oktober 1846).

Verder noemen wij nog, zonder volledig te willen zijn, de eerste secretaris van het Genootschap, mr. F. Binkes (± 1793-1835), van wie posthuum een studie verscheen over een nederzetting van Friezen in Zwitserland (1839), een onderwerp dat ook later (Schoo 1934) en zelfs recent nog aandacht kreeg (Van Buijtenen 1963a en b), maar nog steeds vraagtekens oproept [9]).

Mr. D. Fockema en de latere secretaris dr. J. G. Ottema (1804-1879) hielden zich bezig met het Friesland in de Romeinse tijd, zowel in woord als geschrift. Zo sprak de eerste b.v. op 7 november 1844 "Over de krijgstogten van Drusus Germanicus naar en door Friesland" (17de Verslag 1844-'45), welk opstel ook in de Vrije Fries verscheen (1846). Eerder reeds had hij over Tacitus gepubliceerd (1842). In 1846 zag ook een studie over de loop der rivieren in de Romeinse tijd van Ottema het licht. Tenslotte noemen wij nog J. J. Bruinsma, die zich in het bijzonder bezighield met de vorming van

Wumkes.nl

Friesland's bodem (en biologische onderwerpen) en daar voordrachten over hield, terwijl hij en Eekhoff tijdens hun terponderzoekingen veel medewerking en schenkingen kregen van het Harlinger genootschapslid, de apotheker N. van der Veen (± 1815-1854), o.m. genoemd in de brief van 1845.

Met dit overzicht menen wij een voldoende beeld te hebben gegeven van wat er tot 1847 in Friesland werd verricht ten bate van de archeologie. Een en ander had in dat jaar nog niet tot opzienbarende en baanbrekende resultaten geleid: men bouwde nog te veel op wat schrijvers van vóór 1800 over Frieslands oudste geschiedenis te berde hadden gebracht en steunde voor nieuwe inzichten op het werk van Groningers en andere Nederlanders. De potentie tot baanbrekend werk is ons inziens wel aanwezig geweest, o.a. de door Eekhoff en Bruinsma verrichte waarnemingen en beschrijvingen. Een teveel aan andere belangstelling, al of niet beroepsmatig, heeft echter verhinderd tot een eigen visie te komen.

Wèl, en dat is de grote verdienste van Eekhoff en zijn medeleden, heeft men met groot enthousiasme de fundamenten gelegd voor de grootse collecties van het Fries Museum, waarmee men Groningen vooruit was (zie o.a. Leeuw. Courant van 14 en 18 mei 1847) en trok men in binnen- en buitenland de belangstelling van tal van particulieren, instellingen en overheden, ook van het provinciaal bestuur dat toen reeds enige malen schenkingen van bodemvondsten had gedaan. Dit enthousiasme werkt in Friesland thans nog door: nergens in Nederland vindt men een zo wijd verspreide belangstelling, maar wat belangrijker is, ook zo'n grote algemene bereidheid tot medewerking aan het ontraadselen van Frieslands oudste verleden. Voor Eekhoff's visie dienaangaande pleit ook zijn hoop, uitgesproken in zijn rede van 1877 (p. 81), dat nog eens de Kanselarij te Leeuwarden de verzamelingen van het Genootschap tot onderdak zal dienen, een hoop die bijna 100 jaar later nog gekoesterd wordt!

Op één aspect willen wij echter nog wijzen en wel op het feit, dat in die dagen het idee nog geenszins leefde archeologisch waardevolle objecten in het veld te handhaven of te beschermen, terwijl het Fries Genootschap daarentegen wel alle moeite deed mobiele oudheden, waar mogelijk, te verzamelen en te bewaren. De tijd was er nog niet rijp voor, ook niet ten aanzien van monumentale bouwwerken; men leefde teveel in de gedachte dat een bepaalde voortgang plaats moest hebben. Tekenend is in dit opzicht de zinsnede in het 12de Verslag (1839-'40): "De oudheidminnaar zou die gedenkteekenen . . . wel gaarne, zoo hij kon, aan de algemeene wet der vergankelijkheid onttrekken. Die wensch evenwel behoort tot de ijdele wenschen . . . en hare vervulling zou ook . . . aan het thans levend en werkend geslacht slechts nadeel en belemmering brengen".

Dat dit thans niet meer zo wordt gevoeld, moge één der voordelen van de huidige tijd zijn, een tijd waarin men ook nog de behoefte heeft het verleden te leren kennen, evenals in 1847! [10]).

Wumkes.nl

N.B. In dit artikel is welbewust de numismatiek niet aan de orde gekomen, omdat de archeologische betekenis ervan vóór 1847 nog niet zozeer werd ingezien. Op de geschiedenis van haar ontwikkeling in Friesland, die tot het terecht vermaarde Fries Munt- en Penningkabinet heeft geleid, hopen wij elders in te gaan.

Noten

1) Het in 1920 opgerichte Biologisch-Archeologisch Instituut (B A I) der Rijksuniversiteit te Groningen (H T Waterbolk 1971) Ook bij elders in ons land, pas na 1945 ontstane overheidsinstellingen houdt men zich wel met de archeologie van het kustgebied bezig, maar bij het B A I specifiek Dit stond ook model voor de in 1938 gestichte Arbeitsgemeinschaft (thans Niedersachsisches Landesinstitut) fur Marschen- und Kustenforschung te Wilhelmshaven, dat in West-Duitsland het centrum voor het terpenonderzoek is
2) In een voornamelijk over Westfaalse oudheden handelend in het Latijn geschreven werkje van Jodocus Nunningh, dat in 1855 in het Duits verscheen, maar de Friese herkomst van het bedoelde vaatwerk uitdrukkelijk vermeldt
3) Zie Wetten en Verslagen 1827-1841, p 3 In 1835 worden de doelstellingen van de Derde Afdeeling echter bij die van de Tweede getrokken, hetgeen in 1844 wordt bestendigd (Wetten van het Genootschap 1835, p 3, 1844, p 6 en 7)
4) Bij het ontstaan van het Genootschap moet ook gedacht worden aan de diepe teleurstelling die het sluiten van de Hogeschool te Franeker in 1811 had achtergelaten Dit blijkt o m uit opmerkingen in de eerste Verslagen bij het memoreren van overledenen Nadien zal het Athenaeum (1815-1843) mede invloed op de eerste activiteiten hebben gehad
5) Hoewel de aantekening van Eekhoff in het begin zeer zakelijk lijkt, moet hem toch meer over Arends bekend zijn geweest, omdat hij eindigt met een opmerking over diens "ongelukkig lot' Dit bestond o m hierin dat Arends, reeds doof en bijna stom ook door steeds slechter wordend gezichtsvermogen werd geplaagd, zoals blijkt uit door hem uit Amerika geschreven brieven, bewaard in het Niedersachsisches Staatsarchiv te Aurich (Vriendelijke mededeling prof dr H T Waterbolk, Groningen)
Arends' boek van 1818/20 is in 1862 nog niet in de bibliotheek van het Genootschap aanwezig (Catalogus 1862) Zijn werk van 1833 is in 1835 in het Nederlands verschenen, vertaald door de Groningse, zich ook met terpenonderzoek grondig bezighoudende predikant R Westerhoff (1801-1874)
6) De brief vestigt o m de aandacht op wat in Nederland op het gebied van het terpenonderzoek reeds is gedaan en gewaagt ervan dat aan de commissie "wetenschappelijk onderzoek" is opgedragen De verslagen van de commissie lopen van 1 okt 1846 tot 26 okt 1864 (Archief Fries Genootschap)
7) De aquamanille in Gids 1877 op p 113, nr 93, in Cat 1881 op p 168, nr 434 De bolpot uit Oudemirdum resp op p 21, afd A, nr 1 en p 223, nr 305 en de pot uit Staveren resp op p 22, afd A, nr 27 en p 35, nr 1 De bolpot uit Oudemirdum is bij de kerk gevonden en bevatte houtskool en "menschenbeenderen", die echter in de zon "tot stof verkeerd waren" Vermoedelijk betreft het hier een bijzetting van een niet gedoopte menselijke vrucht, zoals we die ook uit Tjerkgaast, Harich en Noordwolde kennen en die stellig op meerdere plaatsen in Friesland gevonden zijn en nog gevonden kunnen worden
8) Ds J J Kalma Leeuwarden, stelde ons welwillend zijn aantekeningen uit aan Eekhoff gerichte brieven, bewaard in de Prov Bibliotheek en bij het Fries Genootschap, ter beschikking
9) Merkwaardig is in dit verband, dat bij Messen in het kanton Solothurn in 1959 een baksteenaardewerken mannekop is gevonden onderdeel van een middeleeuwse dakvorstpan, die dezelfde vorm en stempelversieringen heeft als in Noord-Nederland gevonden stukken van gelijke ouderdom, maar in Zwitserland tot nu toe uniek is (Guggisberg 1960) Solothurn ligt ten zuiden van het Rijndal (bekend als handelsweg) in de route naar het Haslital (Meiringen), waar zich indertijd Friezen zouden hebben gevestigd Wij halen deze vondst echter aan zonder daar enige conclusie of bewijskracht aan te willen verbinden
10) Bij het samenstellen van dit artikel trok mej T van der Brug, Fries Museum vele gegevens voor ons na

Wumkes.nl

Literatuur

Arends, Fridrich - 1818/1820 - Ostfriesland und Jever in geophysischer, stratigraphischer und besonders landwirtschaftlicher Hinsicht, I/III Emden

Arends, Fridrich - 1833 - Physische Geschichte der Nordsee-Kuste und deren Veranderungen durch Sturmfluthen, I/II Emden

Binkes, F - 1839 - Over eene nederzetting of volksplanting der Friezen in Zwitserland etc etc Vrije Fries I, p 1-63

Boeles, P C J A - 1908 - Catalogus der meest belangrijke voorwerpen etc etc in het Friesch Museum te Leeuwarden Leeuwarden In 1908 zonder, in 1909 met platen

Boeles, P C J A - 1915 - Les trouvailles de monnaies Carolingiennes dans les Pays Bas etc etc Amsterdam en in Jaarb voor Munt- en Penningkunde 2, p 1-98

Boeles, P C J A - 1949 - De Friese urnen van de graaf Van Limburg Styrum Bulletin Kon. Ned Oudheidk Bond 6de serie jrg 2 p 13-17

Boeles, P C J A - 1951 - Friesland tot de elfde eeuw 's-Gravenhage, 2de druk

Brouwer Pz, P en W Eekhoff - 1834 - Nasporingen betrekkelijk de geschiedenis der Middelzee Leeuwarden

Buddingh, D - 1844 - Verhandeling over het Westland, ter opheldering der Loo-en, Woerden en Hoven, benevens de natuurdienst der Friezen en Bataviereu Leyden

Van Buijtenen, M P - 1963a - Friezen in het Zwitserse Oberhaslital? Leeuwarder Courant 25 mei

Van Buijtenen, M P - 1963b - Friezen en Zwitsers Tijdschrift voor Geschiedenis 76, p 319-324

Catalogus - 1862 - Catalogus der Bibliotheek van het Friesch Genootschap Leeuwarden

Catalogus - 1881 - Catalogus van het Museum van het Friesch Genootschap etc etc Leeuwarden

Dirks J - 1877 - Friesche Oudheden II Urnen en andere oude voorwerpen, in het begin der achttiende eeuw in Friesland gevonden en in Duitschland afgebeeld Vrije Fries XIII, p 65-69

Eekhoff, W - 1846 - Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden etc etc tot den jare 1846 Met kaarten en platen 2 dln Leeuwarden

Eekhoff, W - 1877 - Het verleden van het Friesch Genootschap na vijftig jaar herdacht Achter 49ste Verslag in Bundel Verslagen p 49-82 Ook als aparte uitgave

Gids - 1877 - Gids voor de bezoekers der historische tentoonstelling van Friesland etc etc Leeuwarden

Guggisberg, H - 1960 - Ein seltsamer Firststiegel aus Messen (Sol) Ur-Schweiz/La Suisse Primitive XXIV 2 p 39-41

Halbertsma, H - 1963 - Terpen tussen Vlie en Eems I Atlas II Tekst *Groningen*

Heldring, O G - 1838/1839 - Wandeling ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden etc etc I/II Amsterdam

Hermans, C R - (1839)-1841 - Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord Braband 's-Hertogenbosch

Hettema, M - 1832 en 1836 - *Het Koninklijk Genootschap* van Noordsche Oudheidkunde te Kopenhagen Algemeene Konst- en Letterbode 1832, II, p 424-427 en 438-440, id 1836, I, p 386-393

Hettema, M - 1838 - (C C Rafn) Nanichten betreffende de ontdekking van Amerika in de 10de eeuw Leeuwarden

Hettema, M (de Haan) - 1850 - Opgraving en bewaring van oudheden Vrije Fries V, p 1-21

Janssen, L J F - 1840 - De Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden Leyden

Janssen, L J F - 1850 - Redevoering over den vooruitgang in de beoefening der monumentale vaderlandsche oudheidkunde in de laatste vijfentwintig jaar Amsterdam (4 april 1850)

Leemans, C - 1844 - Grafsteen van eenen Frieschen ruiter, gevonden in Engeland Vrije Fries III, p 1-20

Plevte, W - 1877 - Nederlandsche Oudheden Friesland Leiden

Reuvens, C J C, C Leemans en L J F Janssen - 1845 - Kaart van de in Nederland, Belgie etc etc gevonden Romeinsche of Gallische oudheden etc etc Met tekstboekje Leyden

Schoo J - 1934 - Over gelijkluidende kerkbouwsagen uit Friesland, *Sleeswijk-Holstein en het Berner* Oberland Vrije Fries XXXII, p 1-56

Spahr van der Hoek J J - 1952 - Geschiedenis van de Friese landbouw I/II Drachten

Vieweg M W - 1928 - Het Friesch Museum Vrije Fries XXVIII, p 199-217

Visscher, R - 1928 - Honderd Jaren uit de Geschiedenis van het Friesch Genootschap etc etc Vrije Fries XXVIII, p 177-198

Waterbolk E H - 1959 - Enige tendenties in de Friese geschiedschrijving It Beaken XXI, p 227-242

Waterbolk, E H - 1969 - Uit de prehistorie van onze vereniging, in Vijftig jaren terpenonderzoek, Groningen p 1-11

Waterbolk, H T - 1970 - Die Deutung der Wurten in historischer Sicht Probleme der Kustenforschung 9, p 1-12

Waterbolk, H T - 1971 - Het Biologisch-Archeologisch Instituut na vijftig jaar Jaarboek van de Rijksuniversiteit te Groningen, p 29-39

Westendorp, N - 1819 - Eene verhandeling nopens eenen ontdekten grafheuvel te Termunten Antiquiteiten I

Wetten en Verslagen - (1827-1841) - van de Handelingen van het Provinciaal Friesch Genootschap ter Beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Wumkes G A - 1917 - Een Friesch predikantstype uit de eerste helft der 19e eeuw Vrije Fries XXVI p 125-137

Wumkes.nl

150 jaar mode en dracht

Overzicht van de vrouwenkleding in Friesland 1750-1900
gebaseerd op gegevens verzameld door

G. VAN SLOOTEN-KAAN EN T. P. STRAAT-OSINGA

II : 1830 – 1900

De spreekwoordelijke grilligheid der mode heeft slechts betrekking op de mode in de allerengste betekenis. Het is een reeds lang verlaten standpunt, dat mode in ruimere zin een gril zou zijn: ze hangt ten nauwste samen met de stijl van de tijd. Ethiek en esthetiek, de verbijzonderingen van het levensgevoel van een bepaalde periode, beïnvloeden de stijl, d.w.z. de wijze, waarop de mens zich uitdrukt, of dit nu is op het gebied van de kunst (muziek, dans, beeldende kunst, literatuur) of in houding, gebaar en kleding (mode).

Het mode-kostuum heeft geen of nauwelijks relatie met de klederdracht (streekdracht). Het zij nog eens benadrukt, dat het Friese kostuum de naam streekdracht niet verdient. Ondanks de typische hoofdtooi is dit kostuum een mode-kostuum (met eigen voorkeuren voor details), in tegenstelling met de klederdrachten van b.v. Marken, Volendam en Staphorst, die zichzelf – behoudens kleine wijzigingen – door de tijden heen gelijk blijven.

Reeds werd aangestipt, hoe zich het modebeeld na 1830 zou gaan ontwikkelen en hoe daarin de gewijzigde positie van de burger een rol zou spelen. Parijs blijft de toon aangeven, althans in de vrouwenmode; voor de man heeft Engeland die rol overgenomen.

Nu lag weliswaar het jaar 1830 midden in de periode van de opkomst der burgerij, maar op politiek terrein valt hier, met de juli-revolutie, een breuk: de restauratie van het oude bestel is mislukt; de opbouw van een nieuw soort burgerlijke monarchie – die ook mislukken zou – begint: Karel X verlaat het land, de "roi-bourgeois" Louis-Philippe bestijgt de troon.

Uit de hoek van hard werkende, zuinige, huiselijke burgers bekeken, mochten de jaren tussen 1815 en 1848 een tijd van haast landelijke rust schijnen na de schokkende gebeurtenissen daarvóór, deze rust moge zich in interieur en kleding, ook in de degelijke eenvoud der gebouwen afspiegelen, dit gold niet voor allen. In de diepte woelde de romantiek: terugverlangen naar oude glorie, hunkering naar het wèrkelijke nieuwe, onvrede ten aanzien van wat er in de "rust" aan gezapigheid school.

Op staatkundig gebied heeft deze onvrede zich tussen 1820 en 1848 in een reeks van opstandige bewegingen geuit, met de revoluties van '30 en '48 als hoogtepunten. Het conservatisme werd hierdoor echter nauwelijks aangetast; slechts hier en daar in Europa behaalde de democratie – d.w.z. de bourgeoisie! – een voorlopige overwinning.

Wat de stijlen betreft, is de gehele eeuw er een van imiteren geweest. De op kenmerken van Gotiek, Renaissance en Lodewijk-stijlen gebaseerde neostijlen leverden slechts onbeholpen nabootsingen op, die weinig hebben bij-

Wumkes.nl

gedragen tot de ontwikkeling van een eigen karakter. De waardering van de hedendaagse mens voor de z.g. Biedermeiertijd berust voornamelijk op de charme en knusheid van de brave, "biedere" burgerwereld van voor 1848 en heeft meer te maken met de sfeer dan met de stijl van die periode.

De burger zou nog menige fase moeten doorlopen eer hij voor de zwierige hof- en salonstijlen iets eigens in de plaats kon stellen. Eerst tegen het einde der 19e eeuw heeft hij, zonder te imiteren, die eigen vorm gevonden.

Met een zijdelingse blik op de kostuums 11 en 12 volgen we nu nog eens de ontwikkeling in het tweede kwart der eeuw, waarin de zo typerende horizontale lijn der kleding heel geleidelijk zal worden doorbroken. Schouders, ceintuur en rokzoom tekenden het zandlopermodel, waarbij de onderste en bovenste parallellen zo lang, de middelste zo kort mogelijk moesten zijn. Dat dit streven het stijfgeregen corset terug had gebracht, werd reeds vermeld. Zo er al in de eerste biedermeierkleren (steviger stoffen, taille op de normale plaats, voetvrije rok) een gezonde reactie op de empiregewaden bleek, omstreeks 1830 is dit alles in het modieuze kostuum al weer ver doorgeslagen.

Opvallend is, dat wij van het smachtende, bleke, haast door midden brekende modepopje anno 1830 heel weinig terugvinden op Friese portretten uit die tijd, en dat de biedermeierkostuums uit het Fries Museum voor hedendaagse vrouwen en meisjes draagbaar bleken.

Van top tot teen het modebeeld bekijkend, zien we allereerst, dat naast de reeds genoemde luifelhoeden ook grote ronde hoeden gedragen zijn. In de velerlei versiering van beide soorten hoeden kon de romantische fantasie zich uitleven. De grootte der hoeden hangt samen met de omvangrijke kapsels: veel krullen op het voorhoofd, die omstreeks 1834 zijn afgezakt tot naast het gezicht. Deze hoeden werden zonder het minste bezwaar boven op de halflange flodder of op het blote oorijzer gedragen. Het Fries Museum bezit een hoed uit deze periode, waarvan de luifel met turquoise ribszijde is gevoerd en die met linten onder de kin werd vastgestrikt. Men zie ook in het Fries Museum (inv. no. 1948-74) een schilderij van Gabinus Fellinga uit ongeveer 1835, voorstellend een fruitverkoopster.

Bij de kostuums valt de toenemende welvaart op in de kwaliteit der stoffen (glanzende zijde, fijne kamgaren weefsels) en daarnaast de romantische lust in variatie: zware én luchtige stoffen, donkere (donkerpaars, bronsgroen) én lichte kleuren (gebloemde katoentjes, met roosjes bedrukte calico's).

De horizontale schouderlijn, zo sterk geaccentueerd door de abnormaal wijde, afgezakte ballon- of schapeboutmouwen, eerst al wat verzacht door *berthes* (kantstroken), kragen of sjaals, verandert langzaam. De schouder wordt iets hoger bedekt, de mouw – hoewel lang – wordt toch weer op de gewone manier ingezet, met kleine rimpelplooitjes op de schouder. De bovenmouw wordt nauwer, de ruimte blijft om de elleboog en aan de pols is de mouw weer aangesloten (kostuum 11). Deze wijziging zet na 1835 in en

Wumkes.nl

laat heel wat variaties toe, totdat circa 1844 de mouwen weer over de gehele lengte nauw zijn (kostuum 12).

Men droeg toen al een corset, dat het bovenlijf langer deed schijnen; het middel was nog steeds diep ingesnoerd en het lijfje eindigde in een punt of snebbe (evenals de afhangende krullen een herinnering aan 17e-eeuwse mode) en door deze snebbe-taille kwam de ceintuur te vervallen.

In de hogere halslijn, de eenvoudiger mouw, kan men een ontwikkeling naar een zekere ingetogenheid opmerken, die ook bij de rok optreedt. Na de stijf uitstaande voetvrije rok is het nieuwe "theemutsmodel" een verhullend kledingstuk. Ondersteund door vele onderrokken welft ze zich in ronde lijn breed om de heupen. Ondanks de benaming *tweede Rococo* heeft deze "koepel van bescherming" niets te maken met het "schragend voetstuk", de panier-rok, waaruit de 18e-eeuwse vrouw zo sierlijk oprees. Zelfs in vorm doen ze nauwelijks aan elkander denken. Het verschil accentueert eens te meer de zeer verschillende tijdgeest. Een eeuw is verlopen en heeft ons vanuit een periode, waarin de vrouw domineerde, doen verzeilen in een patriarchale tijd, waarin de vrouw zich terugtrekt, zich letterlijk verstopt in haar rokkenkoepel. Deze rok, die na 1835 steeds langer werd, reikt nu tot de grond; ze is eenvoudig en wordt rechtuit aan de band gerimpeld of geplooid.

De verandering in kleding heeft, zoals te verwachten was, aanrakingspunten met de veranderingen in de samenleving. De "burgerkoning" dankte zijn bijnaam meer aan het ontbreken van vorstelijke glans in zijn persoon en zijn hof dan aan een positief op de burgerij gerichte regering: hij luisterde nu eens naar deze, dan naar gene partij. Maar ondertussen hielp de burgerij, althans een deel daarvan, zichzelf. De mogelijkheden waren er: ambachtsbazen werden in deze tijd van opkomende industrie tot fabrikanten, winkeliers tot grote zakenlieden en bankiers, ambtenaren verwierven tijdens een wankele regering macht.

Naast deze tot aanzien gekomen mannen leefden de vrouwen, naar hun aard en leeftijd grofweg te onderscheiden in twee grote groepen: er waren de deftige burgerdames, conservatief in een zo snel veranderende omgeving; er waren de jongeren, alle nieuwe kansen grijpend, opgaand in alle weelde, die nu binnen haar bereik was gekomen. En samen hebben ze geleefd binnen een zeer eng stelsel van fatsoensregels, voor de eerste groep normen om zich aan vast te houden, voor de andere normen, waarbinnen men zijn vrijheid nemen kon. Het is de wereld, waarin De Balzac zijn stof vond. Toch was er nog een derde — zeer kleine — groep van vrouwen, in opstand tegen alle conventies van een door geld beheerste wereld, en die, als George Sand en — op vaderlandse manier — mevrouw Bosboom's Majoor Frans, een eigen, van alle mode afwijkende weg zocht.

Een steun voor de neiging tot preutse ingetogenheid was het feit, dat in Engeland koningin Victoria haar lange regering was begonnen, een periode, waarin deze ingetogenheid bedenkelijk op schijnheiligheid ging lijken.

Op het continent kraakten in 1848 de tronen en werden nieuwe grond-

Wumkes.nl

wetten ingevoerd. In Parijs waren in februari de barricaden al weer opgericht: Louis-Philippe had afstand gedaan; de zoon van onze voormalige "lamme koning" Lodewijk Napoleon grijpt de macht en heerst weldra als Napoleon III. Frankrijk heeft weer een echt hof en na 1853 zelfs een echte keizerin in de mooie Spaanse Eugénie de Montijo. Hoewel Napoleon III in zinloze oorlogen vele mensenlevens en schatten gelds verspilt, is het een tijd van weelde en — ondanks alle schijn-ingetogenheid — voor de hoogste kringen zelfs van uitbundige weelde.

Het tweede keizerrijk (1852-'70) is de tijd van de *crinoline* en Van Thienen merkt op, dat het uitdijen en slinken van het kledingstuk de opkomst en ondergang van het rijk lijkt te weerspiegelen. De naam crinoline duidt allereerst de met paardehaar (crin) gevoerde onderrok aan, die enige gesteven katoenen exemplaren kwam vervangen, en vervolgens de daarover wijd uithangende rok. Later komen er dan hoepels van gevlochten paardehaar en omwikkelde ijzeren hoepels, tenslotte vervangen door stalen veren, die veel lichter waren én aanzienlijk goedkoper. Een nog "volmaakter" vorm was die, waarbij deze veren ingeduwd en uitgetrokken konden worden! Ondanks alle spot, ondanks serieuze kritiek heeft deze zonderlinge dracht ruim twee decennia stand gehouden.

Omstreeks 1865, nadat de crinoline haar grootste omvang heeft bereikt, wordt de vorm vóór afgeplat, ook wel op zij; de ruimte bevindt zich dan vooral aan de achterkant (kostuum 15). Tegen 1870 neemt de wijdte af, maar de vormen worden nog ingewikkelder, opzichtiger ook.

Aan de vele onderrokken (een drietal was immers in het begin van deze eeuw nog niet ongewoon) heeft men in Friesland duidelijk meegedaan. Wat er onder zat aan versteviging onthullen de fotografieën niet. Er zijn hoepels gedragen, maar door wie en bij welke gelegenheden?

Wij keren terug tot de eenvoudige crinoline-kostuums uit het begin van het derde kwart der eeuw: behalve eenvoudig van snit zijn ze vaak effen en stemmig van kleur. En dát zal het crinoline-kostuum zijn, dat hier het meest gedragen is. Donkerblauw en donkergroen hebben de voorkeur, dikwijls ook zwart. Zijn de stoffen gedessineerd, dan ziet men rechte strepen en Schotse ruiten, passend bij de strenge lijn.

Na 1850 is het kapsel glad in het midden gescheiden, het haar wordt in een vlecht achter tegen het hoofd gelegd. Vooral bij avondtoilet zien we de pijpekrullen aan weerszijden van het hoofd nog gehandhaafd. Passend op het meer compacte kapsel zijn de luifelhoeden kleiner geworden; de luifel vormt nu en profil een horizontale lijn met de bol, terwijl een gerimpelde strook in de nek afhangt, de *bavolette*. Deze valt te onzent sierlijk op de strook van de Friese muts. Brede *mentonnières* (keelbanden) omsluiten het kleiner lijkende gezicht. Men herinnere zich Dora in de oude illustraties van Dickens' David Copperfield.

Sinds de abdicatie van Louis-Philippe zijn we in een rustperiode gekomen. Tegenover de voorbije romantisch-actieve periode kunen we nu van

Wumkes.nl

een sentimenteel-passieve tijd spreken.

Hoe zwierig nu ook keizerin Eugénie en haar hofdames zich mogen kleden, hoe laag het nog altijd bijna horizontale décolleté van het grote avondtoilet in de verre wereldresidenties mag zijn, het eenvoudige, donkere crinoline-kostuum heeft de tijd gestempeld (kostuum 15): het was de mode, die van elk jong meisje een grootmoedertje maakte, de *mode à la grand'mère.* Ook bij de fleurige versie (een meisjesjurk als kostuum 13 b.v.), uitgevoerd in lichte katoen, mousseline of voile met vele stroken, zelfs wanneer asymmetrische rococo-motieven optreden, blijft die naam ons — naast die van "tweede Rococo" — in gedachten.

De stroken, zo kenmerkend voor de vijftiger jaren, zijn evenals de volants en andere meer ingewikkelde garneringen het directe gevolg van de grotere technische mogelijkheden, geboden door de uitvinding (in 1846, door de Amerikaan Elias Howe) van de *lockstitch* (kettingsteek) machine. Na 1867 *werd deze naaimachine in sterk verbeterde vorm alom gebruikt, ook in* Friesland; de prijs ligt hier in dat jaar rond de *f* 130,—.

Een even grote omwenteling in de modewereld brengt de Engelsman Charles Frederick Worth, in 1845 als bediende aangesteld in een Parijse modezaak, in '58 eigenaar van een eigen salon, in '60 voor het eerst een kostuum ontwerpend voor keizerin Eugénie. Zo wordt Worth de couturier van het Hof, weldra van hofkringen in heel Europa. Niet langer geeft een vorstin door middel van haar naaister de toon aan, maar de couturier, door middel van de vorstin!

Door deze verschuivingen behoren de jaren na 1860 tot de interessantste perioden op ons terrein. Technisch is er veel mogelijk, financieel zijn er geen belemmeringen, artistiek kan de modedictator zich geheel aan het ontwerpen wijden. Maanden voordat de kostuums gedragen zullen worden, schijnt de grote couturier — van Worth af tot zijn collega's in onze dagen toe — intuïtief te weten, welke lijnen, stoffen en kleuren zullen "aanslaan". Na '70 vinden we op de labels in de japonnen grote namen als Worth, Poiret, Lucile.

In het begin van de zestiger jaren werd de mode dus overgedragen door de keizerin en de rijke jonge vrouwen uit haar omgeving, daarna zal de demi-monde hierin meer mee gaan doen en in de jaren '80 hebben vooral ook actrices (Sarah Bernhardt, Réjane) grote invloed.

De crinoline van omstreeks 1860 was zonder twijfel een symbool van de tijd, waarin ze gedijde. Ze symboliseerde in de verbreding der heupen de vrouwelijke vruchtbaarheid: het was een tijd met grote gezinnen. Ook was ze een symbool van de ongenaakbaarheid der vrouw, paradoxaal een instrument van verleidingskunst in de voortdurende, deinende beweeglijkheid van deze omvangrijke "vangkooi". Het tweede keizerrijk zag tenslotte ook de opkomst van de z.g. *grande cocotte.*

Ook de mouwen worden zwierig, ze lopen klokvormig uit en hebben één of meer stroken: zo ontstaat de z.g. *pagode-mouw.* Onder een dergelijke

Wumkes.nl

mouw is dan plaats voor een batisten ondermouwtje. Daarnaast verschijnen dan weer witte kraagjes aan de hoge hals en *chemisettes* (halfhemdjes).

Wanneer over deze omvangrijke kostuums mantels gedragen werden, moesten die wijd zijn en ook losse, openvallende (al dan niet driekwart) mouwen hebben. Dat in plaats daarvan de grote, vierkante wollen palmdoeken weer hoogtij vierden, valt te begrijpen: sjaals en mantilles zijn de gemakkelijkste bedekking. Eugénie de Montijo had uit haar Spaanse vaderland de zwarte *Chantillykant* geïntroduceerd. Deze sloot — evenals de weer hoogst modieuze dracht van *séparé's* (jak en rok) — volkomen aan bij de Friese smaak. Er zijn hier veel fichu's, schorten en driekante sjaals van Chantilly gedragen.

Dat de zuinige methode om bij één (peperdure) crinoline twee jakjes te laten maken, één voor daags en één voor de avond (c.q. zondag), hier navolging vond, verbaast ons niet. Het Fries Museum bezit er dan ook enige exemplaren van. De stoffen waren kostbaar: satijn, moiré, ribszijde, wollen damast en alpaca (oorspronkelijk fijn kamgaren uit de wol van de alpaca, een soort lama, later wol met zijde).

We zagen reeds, dat de crinoline na de tijd van haar grootste omvang (± 1865) met het keizerrijk haar einde tegemoet gaat. En als Frankrijk in de jaren'70/'71 een rampzalige oorlog beleeft, gaat Friesland de grote landbouwcrisis tegemoet. Dit betekent echter geen vereenvoudiging in de kleding, integendeel. De grote lijn van de hoepelrok gaat nu definitief verloren doordat de afplatting vóór, later ook op zij, a.h.w. aangevuld wordt door ingewikkelde draperieën en strikken. Door de draperieën herinnert deze rok wel wat aan de opgeschorte rok uit het vierde kwart van de 18e eeuw; uit dien hoofde wordt zij zelfs wel *tweede polonaise* genoemd, al is dit historisch gezien en qua constructie onjuist. Tot in de jaren '90 zien we een aarzelend zoeken naar een nieuwe lijn. Typerend voor de onzekerheid is ook, dat de mode enige malen "omslaat", wat ook eerder kan gebeuren dan in vroeger dagen, nu de mode door enkelingen gedecreteerd wordt.

In de jaren 1870-'78 zien we de z.g. *eerste tournure,* een soort ingekorte crinoline, alleen aan de achterzijde. De ondersteuning is nu een samenstel van linnen met baleinen, in halfronde vorm gebogen. Hierover hangt de rok, die dus aan de achterkant behoorlijk verlengd moet zijn en vaak sleept. Ook de schoot van het jakje is achter het langst. De kostuums zijn dikwijls driedelig: jak, rok en tuniek (kostuum 16).

In 1878 komt ineens de wending tot het z.g. *slanke silhouet,* dat het overigens maar tot 1882 zal uithouden. Het was dan ook niet prettig lopen in een japon, die als een soort schacht het gehele lichaam tot de knieën nauw omsloot; soms hield men de knieën zelfs met een band bij elkaar, opdat er geen te grote stap genomen zou worden! De rok kreeg pas wijdte onder de knie en was nogal eens door een sleep verlengd. Men kan niet zeggen, dat dit eerste origineel-19e-eeuwse kostuum — zonder precedent in welke eeuw dan ook — een succes was. Het was een kostuum om de vrouw in te bekij-

Wumkes.nl

ken. En om bekeken (en begeerd) te worden moest ze heel wat uitstaan: het corset was opnieuw een folterwerktuig, zelfs al voor kinderen van een jaar of tien.

Even plotseling als ze in 1878 verdween, duikt de tournure in 1882 weer op, nu *queue de Paris* of *tweede tournure* geheten. Zij sluit nóg minder aan bij de vloeiende lijn van de normale gestalte dan de "eerste tournure": de partes posteriores vertonen nu een bijna vierkant profiel. Deze queue is gemaakt van gevlochten ijzerdraad of van stalen banden (kostuum 18). De vergelijking van de vrouwelijke gestalte met pronkende vogels, die hun staart opzetten, deed in beeld en geschrift opgeld. Van Thienen ziet in deze mode een hypocritisch willen verbergen van sterk erotische prikkels: "onder een schijn van onaantastbaarheid wordt de vrouw een soort speelpop van de man".

Na 1890 komt de mode tot zichzelf; de japon begint zich te vormen naar het lichaam en zijn functies, in plaats van het lichaam te vervormen en zijn functies te belemmeren. Dit laatste kón ook niet meer in de zich steeds sneller wijzigende samenleving. Nadat in 1889 de luchtbanden waren verschenen, maakte het rijwiel grote opgang en fietsten steeds meer vrouwen, ook op het platteland. Al in 1878 had Aletta Jacobs het artsexamen afgelegd; in 1894 is de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn geopend; het sedert de Krimoorlog langzaam in aanzien winnende werk van verpleegsters was een echt beroep geworden. Zo gaan eindelijk ook meisjes en vrouwen uit burgerkringen buiten het gezin aan het werk en daartoe hebben ze practische kleren nodig!

Na 1894 is het afgelopen met draperieën en overrokken. Met de klokrok van het einde der eeuw kon men heel behoorlijk uit de voeten. Met deze gerende rok, boven glad, onder zwierig wijd, kon ook kwiek én elegant gewandeld worden. De iets verhoogde kop van de mouw markeerde een zekere kordaatheid (men vergelijke de passiviteit in de afgezakte biedermeiermouw!).

Als Parijs zich in 1896 nog eens vergist met de reusachtige z.g. vlindermouwen, blijft dat de gril van één seizoen. Er is een duidelijke groei naar meer evenwicht, dat om 1900 principieel vorm krijgt in de z.g. *Jugendstil* (om het tijdschrift Jugend), in de strijd voor kunstnijverheid, in de *reformkleding*. In al deze bewegingen wil men schoonheid zien in de samenhang van wat natuurlijk, logisch, practisch is. De meest principiële reformkleding werd maar door een kleine kring gedragen en is duchtig bespot. maar de invloed, die ervan uitging, is groot geweest en kondigt zich eigenlijk al aan in de mode der jaren '90.

Evenals ervóór zal ook ná 1830 het oorijzer met de daarop gedragen floddermuts nog tientallen jaren het kenmerk blijven van de kledij der Friese vrouw. Een absoluut kenmerk is het echter niet, daar de Groningse en Drentse oorijzers weinig van het Friese afwijken. Wèl hebben oorijzer en flodder het langst – langer dan jak en rok, schort en tipdoek – stand gehouden tegen de "algemene" mode, en dat als gewone dracht tot ongeveer 1870.

Wumkes.nl

Daarna komt er verzet, zowel van de zijde der vrouwen als van die der predikanten; bij de eersten zijn de bezwaren op practische en esthetische, bij de laatsten op ethische gronden gebaseerd.

Een schilderij van de Nieuwestad in 1854 (van E. P. van Bommel, Fries Museum, inv. no. 1946-1) bevestigt, dat stads- en plattelandsvrouwen uit burger-, boeren- en arbeidersstand het oorijzer droegen. Na 1870 vermindert het aantal oorijzers in de stad, daarna op de dorpen. Dit verschilt per streek en per dorp: essentieel is, of de jonge meisjes op de daarvoor geëigende leeftijd het oorijzer nog op kregen. Dat dit ook al eerder niet altijd voetstoots werd aanvaard, illustreert een schilderij van P. W. Sebes uit 1857 (Fries Museum, inv. no. 1946-443). Een enkele vrouw is het oorijzer tot op hoge leeftijd blijven dragen, zodat men nog na 1960 een vrouw met de Friese kap kon ontmoeten.

De eerder geschetste ontwikkeling van het oorijzer zet zich in de nu besproken periode voort: de beugel wordt nog breder, is in 1848 al 8 à 9 cm., de helften raken elkaar in de oorijzers bij de kostuums 15 en 18 geheel. In de periode, waarin de helm zich gesloten heeft, worden de grote potknoppen (bij kostuum 12 nog duidelijk te zien) kleiner en platter en de bloempot erop verdwijnt. De kleinere knop heeft eerst een versiering van speels filigrain, daarna – tot het laatst – worden er in een geometrisch patroon kleine gouden knopjes of bolletjes op gesoldeerd.

Ook de wijzigingen in de muts zien we bij de kostuums gedemonstreerd. Omstreeks 1830 hangt de strook van de flodder nog tot op de schouders (kostuum 11). Na 1860 zal men de afhangende strook (dan plm. 13 cm. breed) gaan stijven en in stijve plooien laten neerhangen (kostuum 14). Bij deze gesteven strook ligt dan de zijkant glad tegen het hoofd, de "oortjes" uit het begin der eeuw zijn verdwenen. Daarna wordt de, op een speciaal daarvoor bestemd houten raampje met stokjes gesteven strook steeds korter en stijver (kostuum 18) (vgl. artikel Beetstra in De Vrije Fries 1969). Het zal echter tot 1920 duren voordat men – evenals in Westfriesland – de (dan nog slechts 8 cm. brede) strook een haast horizontale stand geeft (en dit in tegenstelling tot de bredere en meer afhangende strook in Groningen en Drente).

De kostbare, handgekloste kantsoorten van de flodder worden in de tweede helft der 19e eeuw meer en meer vervangen door machinale kant, doorgestopte tule of zeer fijn katoenen kantbreiwerk. Bij rouw wordt alle kant uit de kleding verbannen en draagt men effen tulen mutsen, bij zware rouw zelfs mutsen van dicht neteldoek.

De knoppen der lange zilveren mutsenspelden, waarmede de flodder op oorijzer en ondermutsjes wordt vastgezet, variëren bij meer of mindere rouw van zwarte knopjes, via witte en zilveren tot gouden knoppen, soms met diamant (bij feestelijke gelegenheden). Het oorijzer krijgt in deze jaren nog een nieuw toevoegsel: de rijk met juwelen versierde voorhoofdnaald. Wij zien deze het eerst bij de draagster van kostuum 11: rechts onder het oorijzer gestoken, waaruit blijkt dat deze jongedame nog ongehuwd is (vgl.

Wumkes.nl

opnieuw het schilderij van P. W. Sebes van 1857). Na 1840 draagt men in plaats van de enkele naald ook dikwijls twee symmetrische "veren", eerst geplaatst ter weerszijden van het voorhoofd, op de grens van oorijzer en zwarte muts (kostuum 12), later óp het voorhoofd, tegen de rand van de kanten muts (kostuum 15).

Het klein geworden luifelhoedje heeft omstreeks 1870 het veld geruimd voor de kleine, lichte, altijd zwarte kapothoed of kieps. Deze werd hoog op het hoofd gedragen en met kinbanden vastgestrikt. Voor enigszins officiële uitgangen bleven ze tot het laatst toe bij oorijzer en flodder in gebruik. Deze hoedjes waren vooral in hun eerste periode uitbundig versierd met allerlei veren, kralen en lint (kostuum 18). Ook de tassenmode was intussen niet ongewijzigd gebleven: werd de tas met rijk versierde zilveren of soms zelfs gouden beugel aan een dito haak aan de japon gedragen, met het verdwijnen der eerste tournure in 1878 is er geen taillenaad, waaraan de haak houvast kan krijgen, zodat men de beugeltas met een ketting aan de pols gaat dragen. Zowel voor- als achterzijde van de beugel zijn dan bewerkt (kostuums 15 en 18). De tas zelf, vroeger uit een overschoten lapje zijde gemaakt, bestaat na 1850 geheel of gedeeltelijk uit kleine kraaltjes.

Bij de sieraden valt de voorkeur voor diamanten op, juist ook in de moeilijke jaren '80. Naar Engels voorbeeld zijn er ook veel gitten gedragen. Tot de kostbare uitrusting behoren ook zilveren schoengespen (kostuum 15).

Met het afleggen van schort en tipdoek is tenslotte de hoofdtooi nog het enige kenmerk van de Friese vrouw rond 1900. Door de grote veranderingen in de maatschappij, de industrialisatie en de daarmede samengaande veranderde positie van de vrouw, is het duidelijk, dat ook deze hoofdtooi niet gehandhaafd kan blijven. Ook de Friezin treedt buiten de beschermde omgeving van haar huis, gaat in een beroep en doet aan sport. Het is ondenkbaar, dat zij daarbij het als een helm het hoofd omsluitende oorijzer met de zo kwetsbare kanten muts kan dragen. Met de steeds verder gaande emancipatie is het einde voor oorijzer en floddermuts gekomen. Het beeld van onze grootmoeders met deze zo flatteuze hoofdtooi is voor ons nog een herinnering, voor onze kinderen slechts een legende.

Literatuur

Phillis Cunnington, Costume in pictures. New York (1964).
Jan Duyvetter, Mal en mooi in de mode. Bussum (1969).
M. H. Gans, Juwelen en mensen. Amsterdam, 1961.
J. H. der Kinderen-Besier, De kleeding onzer voorouders, 1700-1900. Amsterdam, 1926.
James Laver, A concise history of costume. London, 1969.
James Laver, Modesty in dress. London, 1969.
L. W. van der Meulen-Nulle, Kant. Bussum (1959).
F. W. S. van Thienen, Acht eeuwen westeuropees costuum. Zeist, 1960.
F. W. S. van Thienen en J. Duyvetter, Klederdrachten. Amsterdam (1962).
W. Dijkstra, Uit Frieslands volksleven. Leeuwarden (1892-'96).
O. Postma, De Fryske boerkerij en it boerelibben yn 'e 16e en 17e ieu. Snits (1937).
A. Wassenbergh, De ontwikkeling van de Duitse muts, zoals die uit schilderijen is af te leiden. In: 130e verslag Fr. Genootschap (over 1958), p. 27/28.
S. J. van der Molen, De Fryske klaeijinge. Ljouwert, 1965.
J. K. Beetstra en Z. C. Beetstra-Slofstra, De Friese hoofdtooi in zijn laatste stadium. In: De Vrije Fries 49 (1969), p. 73-81.
S. J. van der Molen, Duitse muts en zonhoed: Friese hoofdtooi ad absurdum. In: Leeuwarder Courant (sneon en snein) 13 febr. 1971, p. 31.

Wumkes.nl

11. *Laat-Biedermeier, Fries kostuum*

Dit donkergroen wollen damast kostuum bestaat uit rok en jak. De rok heeft een grote omvang en staat uit door het dragen van meerdere onderrokken. De ruimte van

(11) ca. 1835
(Marie-Louise Swart)

de mouw lijkt enigszins naar beneden gezakt. Ze sluit, dank zij enkele oprijgen, nauw om de bovenarm om dan ruim over de elleboog te vallen, waarna ze weer nauw om onderarm en pols sluit. De taillelijn zit hier op de normale plaats en is recht. De met een strook kant afgezette fichu of tipdoek is vrij groot en evenals de neteldoekse schort versierd in tamboureer- en Perzisch ajourwerk.

Het "breed gouden" oorijzer sluit nog niet met de zijkanten tegen elkander, zodat het motief van de potkant *(point de Paris)* tegen het zwarte ondermutsje zeer goed tot zijn recht komt. De oorijzerknoppen zijn nu gegroeid tot de grote potknoppen (diam. 6 cm.). De vrij lange strook (17 cm.) van de floddermuts hangt met losse plooien in de nek. Duidelijk zichtbaar is de voorhoofdnaald.

12. *Laat-Romantiek, Fries kostuum*

Deze met grof linnen gevoerde zwarte tafzijden japon verschaft door de strakke lange mouw en de

(12) ca. 1840
(mevr. C. Veninga-Bergsma)

Wumkes.nl

als een koepel uitstaande rok aan de draagster een uiterlijk van grote degelijkheid. Na 1830 is de rokzoom gezakt, zodat soms nog net een punt van de zwarte schoen te zien komt (vgl. Van Thienen, p. 118). Het lijfje wordt van voren spits en rust met de punt op de rok. Tegen het wit van de schort komt deze lijn fraai uit, de uiteinden van de tipdoek kruisen elkaar en laten eveneens de punt van het lijfje vrij. De lage halsuitsnijding wordt bedekt door de kanten doek. Tipdoek en schort zijn gemaakt van machinale kant met tule ondergrond. De floddermuts met lange, losse flodder van potkant wordt over het gouden oorijzer met grote potknop gedragen. Hierop, op de afscheiding tussen oorijzer en zwarte ondermuts, zijn de juwelen veren geplaatst. De zilveren beugel aan haak dateert uit 1790 en wordt hier met een "moderne" tas gedragen.

(13) ca 1855
(Barbara Boschma)

13. *2e Rococo crinoline-mode*

Met rose randen en nopjes bedrukte katoenen mousseline is het materiaal voor dit crinoline-kostuum. Het koepelachtige effekt van de rok wordt versterkt door het gebruik van twee wijde volants. Een onderbouw door een — zeer bescheiden — crinoline zorgt voor de nodige verbreding. De plooivorming in het lijfje wekt de indruk, dat het in een punt in plaats van in de rechte taille zal eindigen De mouw is enigszins laag ingezet en wordt gevormd door twee klokvormige volants, waaraan zij de naam *pagodemouw* ontleent. Het hooggesloten halsje, de ondermouwtjes van geborduurde neteldoek en de witte glacé handschoentjes geven een zeer preuts effect. Een kapertje van stro, versierd met strikken en linten van fluweel en tafzijde, bedekt het (in het midden gescheiden) gladde haar met pijpekrullen.

14. *2e Rococo crinoline-mode, Fries kostuum*

De rok van dit donkerpaars met lichtgrijs geruite wollen kostuum staat door diverse onderrokken vrij ver uit: het is de vereenvoudigde vorm van de wijde crinoline van rond 1860 (vgl. kostuum 13 en Duyvetter, p. 64). Het jakje met

Wumkes.nl

(8) ca 1825
(Feikje Schootstra)

(14) ca 1860
(Elisabeth Elzinga)

halflange schoot heeft een vrij nauwe pagodemouw, versierd met een zig zag van wollen galon Hier onderuit komt een eenvoudig batist ondermouwtje met manchetje van Engels borduurwerk Het jak je heeft middenvoor een verdekte sluiting en eindigt in een scherpe punt (snebbe) over rok en schort De eenvoudige katoenen fichu is versierd met lichtpaarse en rose bloemetjes in tambouurwerk Om de hals een kleiner vierkant tot een smalle reep gevouwen sjaaltje Een donkerpaars zijden schort maakt dit kostuum kompleet

Hierbij wordt een "vol' zilveren oorijzer gedragen, dat nu het gehele hoofd omsluit Slechts aan de voorkant schemert een klein driehoekje van het zwarte ondermutsje

Wumkes.nl

door de floddermuts. Achter, onder het oorijzer uit, is alleen de gebreide of gehaakte strook te zien van de witte ondermuts (tipmûtse). De floddermuts is samengesteld uit een mutsje van genopte machinale tule en een ca. 13 cm. brede strook van eveneens machinale kant, die in losse plooien in de nek hangt. Het rieten mandje dient om er een schone floddermuts in mede te nemen.

15. *Laatste fase crinoline-mode, Fries kostuum*

De lichte kleuren zijn uit het modebeeld verdwenen, vandaar dit donkerbruin met zwart wollen kostuum. De ruimte in de rok heeft zich geheel naar achteren verplaatst. Het zeer korte jakje met aangeknipt schootje is aan de achterzijde iets verlengd en valt over de, door een kussentje geaccentueerde ruimte van de rok. Zwart fluweelband en tres met gitjes versieren rok en jak, zwart is ook de met galon versierde tafzijden schort. Een wit kraagje en nauwe ondermouwtjes geven de enige fleurige noot aan dit geheel.

(15) ca 1865
(mevr. H. Nauta-Abma)

Het "volle"gouden oorijzer heeft knoppen van dezelfde vorm en stijl als het zilveren van kostuum 14. De strook van de floddermuts van oude potkant is nu sterk gesteven en in regelmatige stolpplooien aan het kanten mutsje genaaid. De met juwelen bezette veren zijn aan de rand van de floddermuts op het voorhoofd geplaatst. Naar de uit Engeland overgekomen mode zijn halsketting en armband van git. Een zilveren gesp versiert de zwarte schoen.

16. *Eerste tournure*

Zagen we in kostuum 15 de ruimte der rok zich al naar achteren verplaatsen, hier heeft deze trend zich voortgezet. De overrok van de groene alpaca (wol met zijde) japon is opgenomen om in een volant met strik op de rug te eindigen (eerste tournure). Een fijn wit kraagje en slanke ondermouwtjes met Engels borduurwerk verlevendigen het geheel. Het enigszins bolle kapsel met krullen in de nek geeft nagenoeg hetzelfde silhouet als het Friese oorijzer met stijf geplooide, neerhangende flodder, dat misschien wel bij dit kostuum is gedragen.

Wumkes.nl

(16) ca. 1870
(mevr. P. Beekhuis-van der Graaf)

17. *Het slanke silhouet*

Dit mode-kostuum van donkerblauwe ribszijde, afgezet met een satijnen bies, geeft het slanke silhouet. De zeer nauwe rok is opgebouwd uit vele draperieën, waar onderuit nog enkele geplisseerde stroken te voorschijn komen. De strak aangesloten tuniekblouse heeft geen taillenaad en sluit met een lange rij knopen van boven tot onder. Ze wordt opgefleurd door wit kanten ruches aan hals en manchetten. Op het hoog opgemaakte kapsel wordt een licht hoedje van stro met veel linten en strikken, ja zelfs een vogeltje gedragen. Door het moeilijke lopen in deze aan de achterzijde enigszins verzwaarde, nauwe rok doet de draagster in haar bewegingen aan een coquet vogeltje denken.

(17) ca. 1878
(mevr. G. Sleutel-Nieuwland)

18. *Tweede tournure, Fries kostuum*

De "mode van schijnbare onaantastbaarheid en degelijkheid" (v. Thienen) komt in deze japon van zwarte ribszijde goed tot uiting. Over de voetvrije rok wordt een overjapon gedragen, afgezet met zijden franje. Aan de achterzijde

Wumkes.nl

(18) ca. 1885
(mevr. D. de Brum-de Jong)

is een zeer ingewikkelde constructie aangebracht, welke door middel van enige boven elkaar geplaatste kussentjes de vereiste vorm verschaft voor de *tweede tournure* of *queue de Paris;* het jakje valt hier met een kort aangeknipt schootje overheen. Het sluit vóór met een ingenieus gerimpeld vestpandje, dat grotendeels schuil gaat onder een tot strik gevouwen paars satijnen lint. Op het "volle" gouden oorijzer en de floddermuts van machinale kant met stijve, enigszins wippende strook staat het modieuze kapothoedje (kiepske). De juwelen veren, het dito broche en slot van de halsketting duiden op de in deze tijd bestaande voorliefde voor diamanten.

In dit overzicht is een beeld gegeven van de "algemene" mode tegen de achtergrond van haar tijd én van de daarop geïnspireerde kleding der Friese vrouw. Duidelijk is aangetoond, dat bij de laatste slechts de hoofdtooi een volstrekt eigen weg is gegaan, toch echter steeds aangepast aan het heersende modebeeld. Na de overdreven vorm van de "Duitse muts" in de 18e-eeuw, moest er wel een kentering komen; deze manifesteerde zich in de veel eenvoudiger lange flodder. Dat er tenslotte op de steeds groeiende vorm van het oorijzer geen vervolg meer mogelijk was, spreekt voor zichzelf.

Onderdelen der kostuums met inventarisnummers

1. *rok*, blauwzijden damast (1954-24); *jak*, zwarte gebrocheerde zijde (5465); *engageante* in point clair techniek, *engorge* van Hollandse kloskant (1952-68); *collerette*, tule (nieuw); *hanger en oorbellen*, girandoles (6606, 6607); *waaier*, beschilderd (7645).
2. *rok*, witsatijnen matelassé (6528); *jak*, wit en blauw gebloemd sits op rode ondergrond (1145), *ondermouwtjes*. wit neteldoek (nieuw); *stomacher*, wit linnen met Zaans stikwerk (1142-c. 1); *half hemdje*, wit linnen met kantstrook (1960-60. z); *fichu*, neteldoek met point clair rand, *schort*, ananaszijde, in platsteek geborduurde bloemranken; *oorijzer*, verguld koper met vogelkopknop, 14 mm. breed (OKS 1966-244), *Duitse muts*, opgebouwd uit vier stroken kant, waarvan de laatste Hollandse kant (1957-906); *zonhoed*, stro met sits gevoerd (1136), *broche. halsketting en armband*. goud met granaatjes (6625).

Wumkes.nl

3 *japon,* blauw, wol met zijde, met ingeweven symmetrisch bloemmotief (2950), *kantstrook* aan mouw, kloskant (kopie), *fichu,* wit neteldoek in point clair techniek (1951-96), *waaier,* beschilderd (1938-68)

4 *rok,* sits, grote rode en blauwe bloemen op witte ondergrond (9137), *jak,* rood- en blauwgebloemde sits (1967-55), *half hemdje* wit linnen met kantstrook (7421), *fichu,* wit neteldoek met tamboureerwerk, *schort,* wit neteldoek met tamboureerwerk (1951-90), *mitaines,* witte katoen, ajour gebreid (1966-420), *oorlyzer,* goud met vogelkopknop, 5 cm breed (1937-193), *floddermuts,* opengewerkt mutsje, strook van vierkante tule met Mechelse kant, 32 cm lang (part bezit), *broche halsketting en oorhangers,* goud met granaat (6630, 7706), *mutsenspelden,* goud met granaat (1960-154)

5 *rok en jak,* natuurzijde met ingeweven riviere motiefje (9600), *sjaal,* Kashmirwol met zijde, wit met rood opgedrukt palmetmotief, *grande parure* diadeem, haarkam, halsketting en oorbellen, parelmoer met ingelegd mozaiek, in goud gevat (8821), *waaier,* beschilderd (1955-1011)

6 *rok,* sits, rood en blauw patroon van jachttafereel op witte ondergrond, *jak,* rood en blauw gebloemd sits op witte ondergrond (OKS 1957-460), *fichu,* wit neteldoek met bloemranken in tamboureerwerk (1956-490), *schort,* wit neteldoek met rand in tambouteerwerk (1152 D), *mitaines,* witte katoen, gebreid in visgraatmotief, *oorlyzer,* verguld koper met kleine potknop, blad 6 cm (9068), *floddermuts,* wit neteldoek met stroomotiefje, strook van vierkante tule met Mechelse kant, 26 cm lang (12052),*mutsenspelden* (OKS 1956-658), *beugeltas,* zilveren beugel en haak, zijden damast tas met gitjes (5144), *kluwenhouder,* zilveren haak met ivoren spoel (1940-206), *bramandje,* wit pitriet met pastelkleurige randen (1957-885), *halsketting,* goud met juwelen slot (OKS 1955-962), *broche,* goud met diamantjes (1956-589)

7 *rok,* witte katoen bedrukt met paarse rand en stroomotiefjes (OKS 1957-402), *jak,* donker paars geruite katoen, mouwen met bouillonnees (7681), *schort,* wit met blauw geruite katoen (1957-743), *collerette,* witte tule (nieuw), *hoed,* naturel stro, gegarneerd met zijden strikken, koord en galon (1139), *mandje,* wit stro met brun pitriet, twee hengsels (OKS 1955-334)

8 *rok en jak,* groene katoen, met bloemetjes bedrukt (1966-415), *schort,* wit met rood geruite katoen (7394), *halsdoek* rood geruite katoen (K 38-7397), *ondermuts,* wit (1964-7A), *ondermuts,* zwart (OKS 1957-537), *oorlyzer,* verguld koper met grote potknop, 7 cm breed (1939-24), *broche,* goud met haarversiering, krullen en de initialen JGW-GBO (8780), *emmer,* groen en rood beschilderd hout met koperen banden en hengsel (7514), *doek,* wit katoen met bedrukte bloemenrand (1938-149)

9 *japon,* brun geruite katoen (9131), *schort,* wit neteldoek met rand in tambourteerwerk, *kraag* wit neteldoek met Engels borduurwerk, *oorlyzer* verguld koper met kleine potknop, blad 6 cm breed, verbonden door bandje, 3 mm breed (1939-156), *floddermuts,* mutsje en flodder van machinale tule met point de Paris strook, 16 cm lang (1956-591), *broche,* goud, ruitvormig opengewerkt, rand met granaatjes, in het midden vrouwenfiguur (1956-843), *chatelaine* zilveren haak met ketting schaar, speldenkussen en naaldenkoker (D 7706)

10 *japon,* licht paarse tafzijde (9603), *ferroniere,* haar (1122 B), *oorbellen en armband,* opengewerkt haar (9000), *halsketting,* idem (7780)

11 *rok en jak,* groen wollen damast, *schort,* wit neteldoek met boeketten in tambourteerwerk (1963-95), *fichu,* wit neteldoek met tambourteerwerk en kantstrook (1939-247), *zakdoek,* wit neteldoek met hoek in open borduurwerk (1949-240), *oorlyzer* verguld koper met grote potknop, 7½ cm breed (1960-108), *floddermuts* tule mutsje met point de Paris strook, 14 cm. lang (1957-640), *voorhoofdnaald,* goud, bezet met juwelen (7706), *mutsenspelden,* goud

12 *japon,* zwarte tafzijde, rok gevoerd met taffetas (2949), *schort en fichu,* machinale kant op tule ondergrond (1952-146 A, B), *oorlyzer* goud met grote potknop, beugel 4, bladen 7 cm breed, *floddermuts* strook 14 cm lang (1956-588), *mutsenspelden* goud met diamant, *veren* wit goud, met juwelen bezet (1943-30), *broche,* git in goud gevat (6800), *beugeltas,* zilveren haak met beugel nieuwe tas van zwart fluweel (1960-237)

13 *japon* wit neteldoek, met rose nopjes en rand bedrukt, *ondermouwtjes,* wit op wit geborduurd neteldoek, *hoedje* wit stro met paarse linten en bloemetjes (1960-9), *parasol* geruite tafzijde ivoren steel (1956-337), *handschoenen* wit glace, *medaillon,* goud met graftombe en initialen SdB in haarwerk (part bezit)

14 *crinoline* baleinen aan banden (8401), *rok en jak,* bruin wollen ruit met paars en grijs (1966-474),*schort* donker paarse tafzijde, *fichu* of tipdoek, wit katoen met tambourteerwerk in kleuren (1957-234), *halsdoekje* geruite zijde (1946-334), *oorlyzer* (vol) zilver, knop met geometrisch figuur van balletjes (1947-36), *floddermuts,* mutsje van gekropte tule strook van potkant (point de Paris), 13 cm lang (1939-135), *ondermouwtjes,* wit katoen met Engels borduurwerk (1957-266), *broche,* granaat in goud gevat (OKS 1955-959), *mandje,* hout, paardehaar en koord lederen hengsels (1969-30)

15 *rok en jak* bruin wollen damast met ruche van dezelfde stof en zwart fluwelen band en galon (9213), *schort* zwarte tafzijde met galon (1946-345), *ondermouwtjes,* wit katoen met Engels borduurwerk (1961-60 A, B), *oorlyzer* (vol) goud knop met geometrisch figuur van balletjes (part bezit), *floddermuts* gekloste kant met zich steeds herhalend patroon in de strook 10 cm lang (part bezit), *veren,* diamanten op wit goud (part bezit), *halsketting armbanden en ring,* granaatjes met goud (part bezit), *mutsenspelden* goud (part bezit)

16 *japon* groen alpaca met zwarte Valenciennes kant (1948-164), *reticule,* gebreid kralen tasje (1965-234), *armband* goud, met naam *Carmen Sylva* in diamanten en robijnen (6584), *broche,* camee in goud (1954-15), *haarkam,* ivoor (1956-336)

17 *rok en jak,* donkerblauwe ribszijde met satijnen bies (1939-271 A, B), *hoedje,* wit stro met zwart lint en vogeltje (OKS 1957-686), *parapluie,* rode zijde met zwart kantpatroon ivoren knop met medaillon (1956-336), *broche* ovale onyx, in goud gevat

18 *rok en overjapon,* zwarte ribszijde met galongarnering en satijnen frontje (1964-3), *spaltje,* paars satijn met franje (1970-122), *oorlyzer* (vol), goud (part bezit), *floddermuts,* gebreid mutsje strook van doorgestopte tule lang 8 cm (1959-71), *kapothoed,* zwart stro met veer en grote gitten (1961-144), *veren,* diamanten op wit goud (1939-126), *halsketting,* goud met diamanten slot (1957-893), *broche,* veertjes met strik, goud met diamanten (1966-472), *beugeltas,* zilveren beugel en ketting tas van zwarte zijde (1946-255), *kerkboek,* zilveren slot (1937-55)

Wumkes.nl

Panorama van Friesland in 1972

Statenbesluiten

De Provinciale Staten van Friesland kwamen in 1972 negen maal bijeen, in deze vergaderingen werden 70 voorstellen van Gedeputeerde Staten behandeld

In de novemberzitting werd de provinciale begroting voor 1973 aan de Provinciale Staten aangeboden, welke in de vergaderingen van 12 en 13 december werd behandeld en goedgekeurd Voor de eerste maal werden de (36) subsidievoorstellen afzonderlijk aan de Staten aangeboden en in een aparte zitting (op 30 januari 1973) behandeld Het totaal aan provinciale subsidies voor 1973 bereikte een bedrag van bijna 10 miljoen gulden op een provinciaal budget van rond 79 miljoen Over de provinciale begroting werden door de statenleden 230 schriftelijke vragen gesteld

De belangrijkste besluiten van Provinciale Staten in 1972 waren

8 februari

Met de stemmen van 6 statenleden tegen wordt besloten om het jeugd- en jongerenwerk in Friesland, gerekend vanaf 1 januari 1971, te subsidieren met *f* 75 000,— per jaar

Er wordt een nieuw reglement van orde voor de vergaderingen van Provinciale Staten vastgesteld

De Staten betuigen adhesie met een motie van de Gemeenteraad van Terschelling, waarin het voortbestaan van de hogere zeevaartschool Willem Barentsz op Terschelling een eminent Fries belang wordt genoemd en gepleit wordt voor een spoedig beginnen met een nieuwe experimentele opleiding volgens h t s structuur

De Staten stellen een krediet van *f* 60 000,— beschikbaar voor het verbouwen van twee panden aan de Tweebaksmarkt, waarin de afdeling milieuhygiene van de Provinciale Waterstaat wordt gehuisvest

21 maart

De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland krijgt *f* 96 800,— subsidie van de Provincie voor de aankoop van 202 ha bos, heide en veengrond bij het Fochteloerveen

Voor de restauratie van zeven monumenten wordt een subsidie van *f* 73 900,— verleend

Met 34 tegen 21 stemmen besluiten de Staten om hun eerder (in 1966) genomen besluit om de aanleg van een verkeersdam van het vasteland naar Ameland te bevorderen, in te trekken in verband met zowel de financiele als de milieu-hygienische konsekwenties

Met 50 tegen 5 stemmen wordt besloten een krediet van *f* 250 000,— beschikbaar te stellen voor de uitwerking van nadere plannen voor de gemeentelijke herindeling van Friesland door een technische werkgroep

3 mei

Voor de restauratie van de Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden stellen de Staten een bedrag van *f* 510 000,— beschikbaar als provinciale bijdrage in de restauratiekosten, die op *f* 4,8 miljoen zijn begroot

Voor het stichten van een nieuw kantoorgebouw voor de Provinciale Waterstaat en de Provinciale Planologische Dienst op het voormalige terrein van het Friesch Dagblad wordt een krediet van *f* 9 miljoen uitgetrokken

De Staten stellen een provinciaal zuiveringsplan vast, dat voorziet in de bouw van 45 zuiveringsinstallaties met persleidingen in de periode 1972-'85, totale kosten rond 150 miljoen gulden

De verontreinigingsheffing, waarmee de bouw van de zuiveringsinstallatie o a zal worden gefinancierd, trad op 1 januari 1972 in werking en bedroeg het eerste jaar *f* 6,—

Wumkes.nl

per inwoner-equivalent Besloten wordt om de heffing voor 1973 te bepalen op *f* 8,— en voor 1974 op *f* 10,—

20 juni

De Staten besluiten om een krediet van *f* 35 000,— te verlenen voor de voorbereiding en begeleiding der programma's van de Friese schoolradio, de eerste regionale schoolradio hier te lande

5 september

De Staten stellen *f* 90 815,— beschikbaar voor de restauratie van negen monumenten, waaronder de reconstructie van de binnenstad van IJlst

De uitgave van het in oktober 1971 voor het eerst verschenen algemeen representatief tijdschrift "Dit is Friesland" (DIF) moet per 1 september 1972 worden gestaakt, omdat de Staten met 28 tegen 20 stemmen besluiten geen verdere steun aan de uitgave van het tijdschrift te verlenen en de deelneming van de Provincie in de stichting "Dit is Friesland" per 1 september te beeindigen De Provincie neemt het exploitatietekort van *f* 41 000,— voor haar rekening

In het kader van de opbouw van een provinciaal wegennet neemt de Provincie verschillende bestaande weggedeelten in onderhoud en beheer over tussen Bolsward en Lemmer en het trajekt Steenendam-Rinsumageest

Voor de bouw van zuiveringsinstallaties te Damwoude, Sneek en Sint Annaparochie en persleidingen met gemalen voor de dorpen Eernewoude, Garijp, Suameer, Lippenhuizen, Buren, Nes en Ballum (Ballumerbocht) worden kredieten tot een bedrag van *f* 14½ miljoen beschikbaar gesteld

7 november

De Staten verlenen een extra subsidie van *f* 100 000,— voor de sanering van het Federatief Centrum voor Kind en School in Friesland

De Provincie stelt *f* 30 000,— beschikbaar voor de aankoop van een schilderij van het Kanselarijgebouw te Leeuwarden van Cornelis Springer (1817-'91) ten behoeve van het Fries Museum Koopprijs *f* 60 000,—

De Staten gaan akkoord met de voorgestelde grens tussen Friesland en Noord-Holland in de Waddenzee

12 en 13 december

Provinciale Staten houden hun algemene beschouwingen over de provinciale begroting voor 1973, waarbij met name aandacht wordt geschonken aan de in het najaar verschenen nota Noorden des Lands De begroting wordt goedgekeurd, zij het dat 4 leden tegen de post noordelijke samenwerking stemmen en 17 leden tegen de posten bescherming bevolking en civiele verdediging

De Staten nemen met algemene stemmen een motie aan, waarin voor Friesland een groter aandeel in de te spreiden rijksdiensten wordt bepleit

19 december

De Staten nemen met algemene stemmen een motie aan, waarin zij uitspreken, dat in Friesland geen plaats is voor gewesten

A J WIJNSMA

Rekréaesje en milieu

In rûzich jier op rekreatyf gebiet, dat 1972 Der siet stoarm yn 'e loft (en dy kaem der út ek in wynhoas op it Amelan en in foech orkaen dy't in great part fan us bosken toroppe) en soks makket de minske blykber ek oerémis it waerd it jier fan it stoarmeftich protest Tsjin rekréaesjeplannen, tsjin geaparken, tsjin gasboaringen op it Waed en it Amelân, tsjin nije autodiken en brêgen, tsjin utwreidings-, bistimmings- en forkavelings plannen en tsjin alle soarten fan loft-, wetter- en grounforsmoarging, ja der kaem yn 1972 noch in nij type by horizon-, wy soene sizze kym forsmoarging Och, der wie safolle om tsjin yn to gean, hwant dit wie ek it jier fan de greate plannen Greate rekreaesjeplannen, dêr't miljoenen gounen mei mank wêze soene Wie men der in jier forlyn noch fan forbjustere dat in rekréaesje-objekt (Wyldemerk yn Gaesterlân) 22 miljoen kostje koe,

Wumkes.nl

de 345 miljoen – letter sifer 229 miljoen – dy't in net-Frysk pensioenfûns stekke wol yn it Marreplan fan Wûnseradiel en Warkum (de Makkumer-, Parregeaster- en Warkumermar soene wer ûnder wetter moatte en der soene 3500 oant 4000 simmerwenten omhinne boud wurde!) bearde hast nimmen mear fan en de 55 miljoen foar it marre- en rekréaesjeplan "Ryperkrite" yn Opsterlân, Utingeradiel en It Hearrenfean like it neamen amper wurdich

It giet as mei de wolkens by 't hjerst it iene plan jaget it oare nei "De zondvloed dreigt", skreau de Ljouwerter Krante It moat fansels allegearre noch, hwant wy binne net mear sa hastich mei ja to sizzen tsjin alles hwat us oanbean en foarlein wurdt Lettere kronikeurs sille miskien sizze dat 1972 it jier fan de omkear west hat, it jier fan bisinning, fan oar praet en oar tinken oer rekréaesje Oant nou ta wie it faeks leit hjir ús kâns as it mei de yndustrialisaesje en de sprieding fan ryksts jinsten neat wurdt Yn 1972 waerd it pas op, wy moatte hjir net it lân fan parkwachters en kelners wurde, wy moatte mei al dy twadde wenten gjin spoekdoarpen meitsje dèr't sneons en sneins allinne noch hwat to forstriken is, wy moatte ús kostlike romte en ús frijheit net forkwânselje foar in pear luzige sinten dy't strak dochs neat mear wurdich binne In opfallende útspraek kaem (yn it Hollânsk) út de mûle fan in VVD-Steatelid "ik wol it plezier om hjir to wenjen it leafst mei sa min mooglik minsken diele", mar it kin wèze dat men dy útspraek sjen moat tsjin de eftergroun fan de VVD-nota oer it Noarden, dy't seit dat in relatyf sa leech mooglik Noarden in seine wêze soe foar hiele Nederlân In stânpunt dat men faeks wer yn forban bringe kin mei in plan foar tsien geaparken ("landschapsparken"), dat ynienen út it laed fan de VVD-steatssekretaris fan CRM kaem en dèr't Gaesterlân as ien dêrfan yn neamd waerd in geapark dat sa likernôch in tsiende part fan alle Fryske groun omfiemje soe

Mar faeks sjogge wy ek spoeken en wie 't it Steatelid tinken Hy soe de jimmichste net wêze dy't him offreget oft wy der wol sa wins mei weze moatte dat wy hjir it boartersplak, it fordivedaesjehoekje fan Nederlân (en it Ruhrgebiet) wurde soene De rekréaesje leveret ús wol hwat op – 200 miljoen yn 1971, wist VVV-foarsitter dr G Bakker to fortellen – mar amper wurkgelegenheit, sei dr J H Zoon fan it ETIF op in PvdA-gearkomste to Grou Der wie útrekkene dat alle wurkers yn de rekréaesje yn it marregebiet gelyk stiene oan 700 man dy't in folsleine jiertaek hawwe en dat is noch net it treddepart fan it tal wurkers yn de yndustry yn dit gebiet It sil nou yn Terherne ris krekt neigien wurde

Dat de rekréaesje net safolle opsmyt wisten de gemeentebistjûren al lang de measten jowe gâns mear foar de gasten út as dat hja werom krije Guon bisykje it nou mei toeristе-, formze- en twadde-went-bilèstingen, mar it lak wurdt hast like djûr as it brief en de argewaesje (fan beide kanten) soe wolris greater wêze kinne as it profyt Oars tsjin dy floed fan twadde-went-bisitters sil wol hwat dien wurde moatte, hwant aenst binne guon doarpen heal-Amsterdamsk, heal-Haechsk of heal-Dutsk Ien lyts foarbyldtsje yn Westdongeradiel waerden forline jier yn it earste fearnsjier 132 forgunningen foar "rekréaesje-wenten" útjown ûnder 26 foar Ternaerd (de 9 foar Fiskbuorren en de 9 foar It Skoar meirekkene), 24 foar Wierum, 21 foar Moddergat, 12 foar Hantumhuzen, 11 foar Nes en 10 foar Brantgum

Skiermuontseach hat yn 1972 in toeristebilèsting krige, it Amelân folget yn 1973 en Skylge en Flylân bisykje sûnt 1 jannewaris 1973 de toeristebilêsting to fangen troch in taslach fan in ryksdaelder op it boatkaertsje Datselde Flylân hat oars biwiisd dat it toeristeklimaet ek forbettere wurde kin sûnder jild út to jaen. it forbea alle brommers (auto's mochten der al net mear komme) en it wie fan 't simmer op Flylân suver in genot Utsein dan hwat it waer oanbilanget It is op us eilannen altiten al hwat koeler (fan 1968 oant en mei 1971 rekkene hawwe wy mar 32 "oangename strândagen" it jier hawn tsjin Sélân 44), mar forline simmer hat it de fakânsjegongers slim tsjinware. in soad rein, wyn en tonger Op it Amelân hat in wynhoas (op freed 11 augustus) in ramp foroarsake. op it Nessemer kampearterrein waerden tinten en kampearwenen opsûge, omsmiten en folslein formeld, der wiene fjouwer deaden en goed tweintich helikopters fleagen ôf en oan nei de Ljouwerter sikehuzen mei woune fakânsjegongers Nei it seizoen, op 13 no-

Wumkes.nl

ymber, binne der op it eilân noch wer mear as hûndert kampearweinen formeld troch in orkaen (op Skylge waerd mar 935 millibar luchtdruk metten . .), mar dy skea foel amper op, hwant dy fûle stoarm, dy't yn Ingelân bigoun en trije dagen letter yn Poalen noch net útraesd wie, hat hiele West-Europa toheistere. Yn ien ûre forlear Nederlân sahwat fiif persint fan al syn bosk en Fryslân rekke der net by troch Binammen om Appelskea binne waerden de bosken slim tamtearre (15 000 kubike meter hout gie der forlern) en it sil jierren kostje om wer op it alde peil to kommen.

Ien stoarm oer it Amelân wie oan 'e ein fan it jier noch net bilune. dy tsjin de plannen fan de NAM om op it Oerd en de Hon (eastpunt) ierdgas to winnen Der kamen fûle protesten en efkes nei Nyjier joech de NAM út himsels foar in part bihies op it Oerd soe net boarre wurde It hie dochs de fraech west oft it provinsiael bistjûr it tastien hie, hwant dat sei ek al ne tsjin boarplannen op de Norstearder (westpunt Skylge) en joech gjin tastimming foar de eksploitaesje fan de kaly- en magnesiumsalten yn Barradiel, dèr't faeks forsmoarging fan it Waed fan komme koe. En dat wetter fan it Waed wie nou krekt sa moai skjin en suver, seine mokselfiskers yn 1972 en wittenskipsminsken bifêstigen it. Dat naem net wei dat der yn septimber mar 600 sehounen mear teld waerden op it Waed Yn 1971 wiene der noch 700 en dat wie al de helte fan it tal yn 1968, nammentlik 1450. Yn it eastlike part fan it Waed wie de efterutgong it lytst en dêr sit nou krekt dy "smeerpijp" .

Ja, mei dat Waed bliuwe wy och sa wiis, sa die ek bliken út in dokumintaire foar de televyzje oer it Waed as "rampgebiet", út it jimmeroan tanimmend tal leden fan de Foriening ta Bihâld fan it Waed (oer de 20.000 al) en it tal flessen dat in winkelbidriuw foar de kas fan dy foriening ynsammelet In Grinzer architekt, dy't tocht dat er noch komme koe mei in plan foar ynpolderjen fan it hiele Waed, waerd uthuile Dy iene daem nei it Amelan moat der ek mar net komme, seine de Steaten yn maert '72 en de steatskommisje-Mazure, dy't oer de Waedfraechstikken gear is, sil fan 't simmer nei alle gedachten komme mei in rapport dèr't ek yn stiet dat eltsenien better mei de hannen fan it Waed ôfbliuwe kin. Oft dèr ek de kymforsmoarging – sa't it bouwen fan in njoggen fordjippingen heech flat mei 300 rekréaesjewenten oan 'e sedyk by de Stiennen Man to Harns al neamd is – by ynbigrepen is, it sil wol net

Op it lan wiene wy mei it miheu sa wiis net as op it Waed. By in telling die bliken dat wy yn Fryslan 265 autotsjerkhôven hiene, 43 legale en 222 yllegale, de lèsten binammen yn 'e Wâlden En it iepenbiere wetter wurdt der ek net skjinner op Steatsboskbihear neamde de forsmoarging fan de Fryske marren planut biangstigjend Dat kin yn de neiste takomst fansels better wurde trochdat de provinsiale "forsmoargingsheffing" yngien is en der yn de kommende trettjin jier 45 wettersuveringsynstallaesjes boud wurde sille (foar 143 miljoen goune) Mar de jierlikse "himmeldei", der't forline jier 3300 minsken mei 180 boaten oan meidiene, moat dochs mar in tradysje wurde,hwant gâns Friezen sjogge it fiskeplak noch altiten oan foar in jiskebak

Tja – wy sille ús gasten in skjin rekréaesjegebiet oanbiede moatte as wy se hâlde wolle En as wy se leaver net hawwe wolle, sille wy it dochs foar ussels hwat himmel hâlde moatte Mar foarearst waekset de toeristestream noch wol oan Birekkeningen wize út dat it tal boaten op 'e Fryske marren om de trije-fjouwer jier fordubelet. Yn 1962 kamen 9063 plezierboatsjes Fryslân yn, yn 1970 waerden der 40 374 teld oan de tagongspoarten en in jier letter al 50 543 Yn 1972 sil der wol in fjirde of tredde part bykommen wèze de 14.783 boatsjes dy't Starum as ynfalshaven keazen bitsjutten al wer in groei fan 31 persint! En dat binne net allinne "Hollanners", – binammen ek de Dútskers hawwe it Fryske wetterlân ûntdutsen Fan de 4074 boaten yn de Hylper haven hiene forline jier 848 de Dútske flagge efterop. Gjin niget dat de Hylpers duchten dat as de haven forpachte waerd it wolris in Dútsker wurde koe dy't it dêr to sizzen krige.

Hwer't wy dy gasten allegear ûnderbringe sûnt it iene nei it oare hotel sletten wurdt? Yn bungalowparken ûndermear By de Lemmer is (fremdernôch sûnder protesten) sels in hiel Dútsk simmerwentedoarp boud, de eigener, ien út Hettingen, hat it nou mei goede winst forkocht oan in Hollânske bilizzer. In miljoene-trânsaksje, sei de krante. Ja – dat alles is Fryslân yn 1972. in trânsaksje-objekt

Wumkes.nl

Skriuwers en útjowers hawwe dy bilangstelling foar Fryslân ek ùntdutsen en heakje der op yn. Yn juny kaem *Zwerven over de Wadden* (Amsterdam 1972) út fan J. A. M. Kramer, W. de Bruijn en fotograef Theo Kampa; as boek-fan-de-moanne krige it in earste oplaech fan 70.000 en dat wie to min, die bliken. S. J. van der Molen makke de tekst dy't yn fjouwer talen opnommen waerd by it fotoboek *Friesland vandaag, hjoed, today, heute* (Ljouwert 1972); Paul Vogt en Johan Witteveen makken der goed hûndert sierlike platen foar. Ek foar Fryslân-gongers ornearre is *Friesland, it bêste lân fan d' ierde* (Haren 1972) fan Bas den Oudsten. It jowt in aerdich byld fan hoe't it hjir yn Fryslân om en ta giet, mar it kloppet net altiten. Sûnt de rêst yn de VVV-wrâld weromkommen is (de provinsiale en Ljouwerter VVV-kantoaren binne by eintsjebislút dochs gearraend) komt der ek wer mear gong yn de VVV-publikaesjes; de *Recreatiegids voor Friesland* (Snits 1972) is der in goed foarbyld fan. En dan kaem ek út in *Struktuurschets voor de ontwikkeling van voorzieningen ten behoeve van de sportvisserij in Friesland* (Drachten 1972), gearstald troch de Federatie Friesland van Sportvissersverenigingen, de Heidemij en it Adviesbureau Arnhem. Strak sil der wol wer ien komme dy't seit dat it tsjin alle milieuregels yn is dat dy fisken fongen wurde, lykas der ek aksjes tsjin to lang aeisykjen en de jacht losbarst binne, mar dat sjogge wy 't oare jier dan wol wer.

K. SIKKEMA

Tentoonstellingen

Er wordt in Friesland zo weinig in boekvorm gepubliceerd over kunstenaars, die – al of niet van Friese herkomst – in dit gewest hebben gewerkt, dat deze rubriek wel mag beginnen met enkele publicaties, welke in 1972 op de boekenmarkt kwamen en alle een stukje beeldende kunst in Friesland betreffen. Allereerst stond Marlite Halbertsma aan "De Vrije Fries" een bijdrage af over Lambert Jacobsz., een Amsterdammer in Leeuwarden, wiens werk enerzijds met de Utrechtse school, anderzijds met de jonge, in Leiden werkzame Rembrandt samenhangt. De publicatie gaat terug op de doctoraalscriptie van mejuffrouw Halbertsma en maakt dan ook nieuwsgierig naar meer gegevens over de thematiek en de ontleningen van Lambert Jacobsz., die zestien jaar (van 1620 tot 1636) onder ons heeft geschilderd.

Bij de Fryske Akademy verscheen vervolgens van H. W. Keikes een beknopt boekje over zijn voorvader Tjeerd Annes Keikes, "Graveur van grandeur", een Leeuwarder zilversmid in de negentiende eeuw. Het verhaal is vooral familiair gebleven. Men mist toch wel een overzicht van Keikes' werk en tevens de achtergrond van de Friese zilverproductie van de vorige eeuw.

De meest omvangrijke publicatie (in een speciaal nummer van "It Beaken", jaargang 34 no. 2) werd gewijd aan de Friese schilder Cor Reisma. De tekst van Goffe Struiksma, die met zijn (bewonderende) critieken in de Friese Koerier de schilder door de jaren heen volgde, is, omdat de auteur enkele maanden voor het verschijnen van zijn monografie overleed, tenslotte nog bijgewerkt door Spahr van der Hoek. Het is een praktisch volledige publicatie geworden met een biografie, met een beoordeling van het werk en met een chronologische lijst van Reisma's werk. Bovendien is de uitgave royaal geïllustreerd. Het eerste exemplaar kon aan mevrouw Reisma worden overhandigd in Bolsward op de avond van de opening der overzichtstentoonstelling, tien jaar na het overlijden van de kunstenaar. De expositie kreeg in Friesland goede aandacht. In de niet-Friese pers bleef ze grotendeels onopgemerkt.

Toch kan men dit gebrek aan landelijke belangstelling niet zien als een symptoom van een volslagen gebrek aan aandacht voor wat in Friesland ontstond en ontstaat. De in 1971 te Franeker en in 1972 door Drachten overgenomen tentoonstelling onder de titel "Dada in Drachten" werd niet alleen in de landelijke pers met enthousiasme besproken, maar ging ook over de gewestelijke grenzen. Tom Mercuur vroeg in 1972 in het Franeker Coopmanshûs aandacht voor Jentje van der Sloot en ook het werk van deze 'zondagsschilder' werd buiten Friesland geëxposeerd. Bovendien vinden verschillende Friese en

Wumkes.nl

in Fryslân werkzame kunstenaars-van-nu een weg naar galeries en tentoonstellingszalen, met hulp onder meer van de Fryske Kultuerried en van Galerie Van Hulsen

Omgekeerd slaagde Fryslân er echter ook in 1972 niet meer in, de overzichtstentoonstelling van Gerrit Benner, die in diverse steden in den lande aan bod was gekomen, alsnog naar de geboortestad of het geboorteland van de kunstenaar te halen Daartoe is nog wel een kleine poging gedaan, maar die strandde onder meer op het feit, dat er voor een omvangrijke tentoonstelling binnen de Friese grenzen (nog) geen gekwalificeerde ruimte is Over het algemeen immers zijn de expositiezalen vrij bescheiden Al kan men niet zeggen, dat deze bescheidenheid ook het aantal gelegenheden betreft Er wordt in Fryslân de laatste jaren toch duidelijk op schaal geëxposeerd in een nog steeds toenemend aantal ruimten Naast de reeds traditioneel geworden adressen kwam men op de agenda's van 1972 bovendien min of meer regelmatig de namen van galeries als Modula (in Franeker), Noard 199 (in Workum) en De Lawei (in Drachten) tegen

Het zou veel plaats vergen en toch weinig zinvol zijn om een dorre lijst met de namen van de Friese exposanten van 1972 samen te stellen Wel moet worden geconstateerd, dat door de hele provincie heen de in Fryslân werkzame kunstenaars volop kans krijgen tot exposeren en dat men via hun werk al een goede indruk kan krijgen van de veelerlei visies en stijlen, die het huidige kunstbedrijf kenmerken Op eenmanstentoonstellingen en kleine groepsexposities kan men ook regelmatig kennis maken met het werk van kunstenaars van buiten Fryslân en – maar in veel minder mate – van buiten Nederland

Fryslân mist (maar dat is in deze rubriek al eerder geconstateerd) voornamelijk de grotere tentoonstellingen van vandaag en van een al of niet recent verleden Om dat tekort weg te werken zal er niet alleen een grotere ruimte moeten zijn – en daarvoor denkt men toch wel in de eerste plaats aan Leeuwarden – maar zullen er ook meer financiële middelen beschikbaar moeten komen Men mag blij zijn met de vele activiteiten, die worden ontplooid, van tevredenheid kan eerst worden gesproken, wanneer, zo nodig met meer coördinatie dan tot dusver mogelijk bleek, werkelijke manifestaties op het terrein der beeldende kunst binnen het bereik komen

H KINGMANS

Tael- en letterkunde

Algemien De forplichting fan de fryske les op de legere skoallen is yn 1972 wer tichterby kommen, û o troch de bihanneling yn de Twadde Keamer fan it Rapport Friese-taalpolitiek fan de kommisje-Van Ommen Krekt foar de tiid hie Ki Boelens de haedsaken nochris koart geartette yn in AO-boekje (nr 1427 *Friese-taalpolitiek* 24 pp) Ek de provinsje die oan foarljochting oer it frysk troch it útjaen fan de brochure *De Friese taal* (24 pp Fryslân serie), dy't yn it foarste plak ornearre is om oan nije ynwenners fan de provinsje útrikt to wurden.

Fan de forplichting wurdt – mei reden – hiel hwat forwachte en der sil ek yndie hiel hwat útkomme moatte, binammen oan mear bilangstelling foar it fryske boek De swierrichheden om boeken útjown to krijen wurde hyltyd greater en it tal fryske utjowers nimt ôf De forspriedingfan it fryske boek waerd yn de "sutelaksje", opset troch it Skriuwersboun, foars en modern oanpakt It is dan ek modern om te evaluearjen, hwat barde yn *Sutelaksje 1972 achteróf bisjoen* (25 pp) in útjefte fan it Skriuwersboun Itselde boun soarge ek foar in kado yn de boekewike, troch opdracht to jaen ta it gearstallen fan in frysk skriuwersalmanak 1972 ûnder de titel *Rym en ûnrym* (142 pp Fr Bibleteek)

Fan de tydskriften hat binammen *De Strikel* yn 1972 hiel hwat trochmakke Earst in skoft opnommen yn DIF (Dit is Fryslân), mar doe't dat net mear ut koe, dochs wer op himsels fierder, nou as útjefte fan útjowerij "Fryslân" to Grou In nij tydskrift, útjown op stinsel yn eigen bihear en allinne yn de winkel to krijen, is *Hjir*, gearstald troch Pieter Boersma en Bonne Stienstra De Stellingwarver Skrieversronte kaem ek mei it earste nûmer fan in stinsille útjefte *De Ovend*

Op it wittenskiplike mêd is der in nij initiatyf to neamen fan de stúdzjerjochting Frysk oan de F U to Amsterdam, ntl it útjaen yn stinsil fan in earste diel yn in rige *Meidielingen*

Wumkes.nl

(226 pp) It bifettet rjochtshistoaryske en letterkundige bydragen, risseltaten fan kolleges en wurkgroepen In noch breder gebiet — taal- en letterkunde, skiednis, rjochtsskiednis — bistrike de stikken yn de bondel *Bydragen wijd oan de neitins fan mr M G Ooster hout (1920 1970)* in utjefte fan it Frysk Institut oan de R U to Grins, der't Oosterhout in meiwurker fan wie (246 pp Us Wurk 21-22 (1972-73))

In safolle mooglik kompleet oersicht fan de yn neamde bondels opnommen en fan oare artikels sil wer to finen wêze yn de *Bibliografie van de Ved taal- en lit wetenschap*, aangevuld met de bibliografie van de Friese taal en lit wetenschap 1972 Yn 1972 kaem — lykas to forwachtsjen — it oersicht oer *1971* ut (56 pp)

T a e l k u n d e Foar de taelkunde moatte wy it fan artikels ha, boeken binne der mar in stikmannich utkommen Yn it foarste plak it 'Fries-Nederlands en Nederlands-Friese' wurdboekje fan H Pebesma, yn de rige Van Goor's kleine woordenboeken *(Van Goor's klein Fries woordenboek* Den Haag, 323 pp) It kin uteraerd net mear jaen as de bitsjutting, dat der bluwt tusken dit en it Great Frysk wurdboek noch romte foar in idiomatysk wurdboek, dat mear oanwizingen jowt foar it krekte gebruk fan it wurd yn de underskate bitsjuttingen

De Fryske Akademy bigoun mei in rige Dialektstudzjes der't de earste twa dielen fan to tankjen binne oan Uterter frisisten *Dialecten van de Friese west- en zuidkust* Het veldwerk van prof dr K Fokkema, samengevat door H T J Miedema en T J Steenmeijer Wielinga (Ljouwert, 102 pp), en *Ds J S Bakker en het Westerschellingers* Terschellinger gedichten van ds J S Bakker (1802-1863) met de woordenlijst die hij voor J H Halbertsma heeft ingevuld, uitgegeven door T J Steenmeijer-Wielinga (Ljouwert, 134 pp)

L e t t e r k u n d e Literair-histoarysk fan bilang binne in tal tekstutjeften yn de rige Altfriesische Rechtsquellen kaem it 5e diel ut, in tekst mei oersetting fan it *Fivel goer Recht*, herausgegeben von W J Buma und W Ebel (Gottingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 254 pp) *Frysk ut de 17e en 18e ieu* Oanfollingen Diel II, utjown fan J van der Kooi (Grins, 249 pp Estrikken, 45) jowt u o de folsleine tekst fan de troch prof Galama yn It Beaken (1966) foar it earst meidielde mid fryske hetsjes fan foar Gysbert Japicx, mei fierder alderhande fragminten (soms mar in inkeld wurd) en stikken yn it mid-frysk

In nijsgjirrich tidsbyld jowe de troch it tydskrift Trotwaer yn werprintinge utjowne *Soldatebrieven* skreaun ut Hartoggenbosk yn 1877 en 1878 troch Auke (ps fan Jouwert Jouwersma) T van der Wal soarge foar in histoaryske ynlieding en R A Faber foar ynformaesje oer de famylje (Trotwaer-spesiael Jrg 1972, nr 5)

Op deselde wize, troch fotografyske werprintinge, is de utjefte ta stan kommen fan *De bûter ut de Tsjerne* Kritiken, skogings en bisprekken fan Fryske skriuwers en harren wurk, sammele ut De Tsjerne 1946-1968 (troch J Knol Ljouwert, AFUK 219 pp) In utjefte dy't yn it foarste plak foar it ûnderwiis ornearre is

Omt it Oera Linda Boek slim ta de skiednis rekkene wurde kin neam ik yn dit literair-histoaryske part ek mar de beide studzjes dy't oan dit hichtepunt ut de 19e-ieuske fiction wijd binne F J Los, *Die Ura Linda Handschrift als Geschichtsquelle* (Oostburg, W J Pieters, 144 pp) en F S Sixma van Heemstra, *Le probleme de l'Vra Linda Bok* (Meppel, Krips Repro, 57 pp)

Hwat fierder de fiksy oangiet, soarge de KFFB wer foar in rige romans fan bikende KFFB-skriuwers lykas P Akkerman, H Heeringa-Seepma en G Lootsma Smidstra, mar ek fan in nije forskining lykas Lys Hempenius (ps) mei *Libbenslang* (Boalsert, Osinga, 135 pp) of Durk van der Ploeg, dy't foar it earst in roman by de KFFB utjown krige (*De snoekebek* Boalsert Osinga, 208 pp)

Miedema-pers soarge yn 1972 foar it utkommen fan Hoatse de Jong syn *Dieke Oeve ring* (180 pp) en in histoaryske roman oer Gysbert Japicx en syn soan fan Piter Terpstra *(De dei is forroun* 133 pp Fr Bibleteek) (Soarget Miedema-distribusje foar de rest?) By de Friese Pers kaem fan plysje Anne Hellinga, bikend troch syn dichtbondel Prosesverbael, *Tsa deade sigeuners* ut (In forhael oer in plysje Ljouwert, 171 pp Gurbe-rige)

De utjower fan it tydskrift Alternatyf soarge foar it utkommen fan Gerben Abma

Wumkes.nl

syn eksperimintele roman *De nacht fan in leechrinner* (121 pp.) en it forfolch op R. R. van der Leest syn Komme dy kepers *Boef fan Rys* (tekstboek foar in sjongspul, 110 pp.). Fan deselde Van der Leest kaem ek noch in bondel *Lampefryske forhalen* en in dichtbondel *Hwat moat in ûntwerper fan pakpapier wol fiele?* ut (beide Koperative utg., 125 en 30 pp.). Salang't eltse skriuwer dy't oankundiget mei it frysk op to halden – lykas Van der Leest die yn Trotwaer – noch safolle produsearret, hoege wy noch gjin noed to hawwen. Wol falt it jin op dat Van der Leest him yn de kar fan titels (Lampefrysk) en it jaen fan 'Belegstelle" foar minder frekwinte utdrukkings hwat tofolle twinge lit yn de rol dy't syn kritisi him ta hawwe wolle. Hwat hy lykwols mei it frysk uthellet – byg oan wurdgrappen. Boef fan Rys = bouffoneries – hat syn eigen waerde en ek syn eigen (tael-)noarmen.

In model fan in tendinsroman is *It geheim fan Tritswerd* fan G. Tsj. Koaistra printe by De Terp to Ljouwert (utjefte yn eigen bihear, 255 pp.). Koaistra, bikend fan syn bisykjen om in aparte Frysk Grifformearde sekte to stiftsjen, jowt hjuryn in byld fan de yn mear as ien opsicht ûngeresten, lykas wy dy hjoed de dei yn tsjerklik en maetskiplik libben moetsje.

Op it mêd fan de poesy is binammen de Koperative utjowerij aktyf mei bondels fan Joop Boomsma *(Ierlitte* 32 pp.), Daniel Daen *(Mosken en goaden* 45 pp.), Van der Leest en Tr. Riemersma *(Roazen forwylje* 30 pp.).

Fan Gerben Brouwer, ien fan de meiwurkers oan de oersetting fan it nije gesangboek yn it frysk, kaem in bondel 'geastlike lieten" *Preludium* ut (Baarn: Bosch en Keuning, 72 pp.). In leafdefers nei it Heechliet fan Jan Dotinga *Apel en aei* is de tredde utjefte fan Alternatyf en waerd dan ek fan lino's forsjoen troch de Alternatyfillustrator en typograaf Gerrit H. Messchendorp. Josse de Haan soarge sels foar illustraesjes, printsjen en utjaen fan syn trije bondels om sadwaende folslein ûnofhinklik to wezen fan in utjower. (Titels: *Bonifatius en it ûnderbroekje fan God of syn opfolger, Ik haw dyn toskfleis fruchtber makke, Ynferzen.*)

By wize fan oantinken oan de jong-forstoarne Tytsy Wyngaarden soarge it K.F.S. der foar dat in kar ut har neilitten teken- en dichtwurk utjown waerd, under de titel *Underweis nei hûs en oare paden* (32 pp.).

Sa stadich oan forskout it swiertepunt by de bondels yn dizze rige fan it verbale nei it visuele elemint. Dat visuele elemint bistiet by *Jo hawwe myn kleijen yn dounsjen foroare* (Boalsert, Osinga, 32 pp. KFFB) ut de foto's fan Jehannes D. de Jong dert Maria J. van Everdingen teksten ut it boek fan de psalmen by socht hat.

S. SYBRANDY

Archeologie

De constellatie van het oudheidkundig bodemonderzoek met betrekking tot de uitvoerende, tot opgraven bevoegde instellingen bleef dezelfde als voor 1971 werd vermeld en zal voorshands ook niet meer gewijzigd worden.

De bezuinigingsmaatregelen, in 1971 aangevangen, deden zich thans ernstiger gevoelen. Er moet dan ook in toenemende mate een beroep worden gedaan op provincie, gemeenten en andere instellingen, hetgeen veelal tot verheugende bijdragen leidt, maar veel tijd en energie vraagt. Ook de regelingen met betrekking tot de Wet op de Sociale Werkvoorziening bleven dezelfde en er kon zelfs in iets ruimer mate gebruik van worden gemaakt in het kader van de verschaffing van werkgelegenheid in het noorden des lands.

Een ernstig vraagstuk vormt het tekort aan medewerkers, en dat nog wel nu de objecten, die voor onderzoek e.q. bescherming ingevolge de Monumentenwet in aanmerking komen, mede door het vele ruilverkavelingswerk, de uitvoering van uitbreidingsplannen e.d. jaarlijks in aantal toenemen.

Een tweede probleem is de toenemende belangstelling van het publiek voor de archeologie, in de hand gewerkt door de popularisering ervan door geschrift en beeld. Velen worden daardoor geprikkeld om de spade in eigen hand te nemen, en dan niet ten bate

Wumkes.nl

van het algemeen, maar veelal om zichzelf van "oudheden" te voorzien Dat men daarbij zowel de Monumentenwet 1961 overtreedt, die immers het opzettelijk graven naar meer dan vijftig jaar oude zaken verbiedt, als onschatbare gegevens van wetenschappelijke betekenis, zoals grondsporen, de situering van de bodemvondsten ten opzichte van elkaar e d , verloren laat gaan, wordt niet bedacht, dan wel bewust op de koop toe genomen In Friesland zijn in 1972 verschillende van deze 'roofopgravingen' geconstateerd en is terzake rapport opgemaakt en de justitie ingeschakeld

Toch kan gelukkig ook gerekend worden op een aantal goedwillende "amateurs", die graag bereid zijn om onder leiding van de bevoegde instellingen te graven, waarbij zij ook beter leren inzien, welke precisie daarbij noodzakelijk is Een moeilijkheid is, dat de samenstelling van de groep vrijwilligers zich dikwijls snel wijzigt, zodat vaak slechts totaal onervaren krachten ter beschikking zijn Dat vergt niet alleen telkens opnieuw veel tijd voor instructie, maar brengt ook zeer reele gevaren ten aanzien van het niet achtslaan op bepaalde bodemsporen en voorwerpen met zich mede In Friesland werken de vrijwilligers in het kader van de Archeologyske Wurkgroep van Fryske Akademy – Fries Museum, die dit jaar van start ging en zich ook met andere taken, o m de documentatie van bodemvondsten, de inventarisatie van drinkdobben etc bezig houdt, althans op het programma heeft

In 1972 werden onderzoekingen verricht naar *jong paleolithische* ateliers van de Hamburg- en de Tjongercultuur nabij Kolderwolde (Hemelumer Oldeferd) in de Zuidwesthoek Het vaststellen van de Tjongercultuur betekende een nieuwe ontdekking in dit gebied Nabij Snikzwaag (Haskerland) werd een *mesolitisch* atelier ontgraven geheel met behulp van vrijwilligers, waarbij enkele van constructie interessante vuurhaardjes werden gevonden De grote, in internationaal verband uitgevoerde opgraving aan de Bergumermeer nabij Oostermeer (Tietjerksteradeel) kon dank zij de grote steun van provincie en gemeente worden voortgezet, de helft van het uitgekozen grote atelier is thans onderzocht Ook kwam een belangrijk mesolitisch atelier bij Oudkerk/Steenendam (Dantumadeel) aan het licht, dat in het *neolithicum* door een nieuwe cultuurlaag werd overdekt Het onderzoek hiernaar leverde belangrijke gegevens over de bewoning van de thans onder klei- en veenlagen bedolven zandgronden in noordelijk Friesland Ook kwam hier voor Friesland tot nu toe zeldzaam neolitisch aardewerk aan het licht Provinciale Waterstaat verleende grote medewerking aan dit onderzoek, dat in 1973 wordt voortgezet

Bij Winsum (Baarderadeel) werd in de zool van de reeds lang afgegraven terp Bruggeburen een groot aantal waterputten en afvalkuilen gevonden, die naast veel *terpen-* en *middeleeuws* aardewerk, ook *1ste-eeuwse Romeinse* ceramiek opleverden In de Camminghabuursterpolder (ten oosten van Leeuwarden) kwam een overslibde nederzetting uit *ca 200 na Chr* aan het licht, terwijl in Waaxens (Westdongeradeel) een *middeleeuwse* aansluiting bij de 2de-eeuwse terp werd vastgesteld, hetgeen voor de plaatselijke geschiedenis van veel belang moet worden geacht In Oudemirdum (Gaasterland) werd een stortplaats van middeleeuws, in de Zuidwesthoek vervaardigd aardewerk ontdekt en in Hardegarijp (Tietjerksteradeel) een afvalkuil uit die tijd onderzocht In Anjum (Oostdongeradeel), Surhuizum (Achtkarspelen) en Dokkum werden middeleeuwse bouwresten aan het licht gebracht, die een nader onderzoek verantwoord maakten Ook in Leeuwarden werden allerlei waarnemingen gedaan Het is dringend noodzakelijk, dat voor deze stad een gericht onderzoekingsplan wordt opgesteld, tot nu toe werd daarvoor echter geen gehoor gevonden Nabij Oudkerk (Tietjerksteradeel) werd een *16de-eeuwse,* uit hout en steen samengestelde waterafvoer bestudeerd, terwijl in Weidum (Baarderadeel) een stenen dito uit de *18de eeuw* werd opgemeten

Behalve deze gerichte onderzoekingen, al dan niet door toeval noodzakelijk geworden, werden vele andere losse bodemvondsten bekend, die de algemene kennis ten nutte kwamen Men zie hiervoor het verslag van het Fries Museum Ook de verkenningen in de ruilverkavelingen vonden doorgang en droegen tot nieuwe inzichten bij De restauratie van de stinswier tussen Beetgum en Menaldum (Menaldumadeel) kwam vrijwel gereed, terwijl die van het Strieper kerkhof bij Midsland (Terschelling) met kracht werd voortgezet Het weer zichtbaar maken van de in 1970 teruggevonden kerk-sporen te Drachten

Wumkes.nl

is in voorbereiding Helaas kwamen er in 1972 geen archeologische monumentenlijsten van Friese gemeenten gereed, wel een voorstel dienaangaande voor Wonseradeel Het tempo is echter veel te traag

Aan de betekenis, die de numismatiek voor de archeologie kan hebben, werd ruime aandacht besteed in het dit jaar geopende Fries Munt en Penningkabinet te Franeker (onderdeel van het Fries Museum) Vooral de daar aanwezige verspreidingskaarten (van Romeinse en laat Romeinse munten in Friesland en het uitzwermen van 11de-eeuwse munten over Noord Europa) leggen op die betekenis de nadruk Er werden in 1972 drie grotere muntvondsten uit Friesland bekend, namelijk twee 16de-eeuwse (Dokkum en Niawier, gem Oostdongeradeel) en een 19de eeuwse bij Metslawier (Oostdongeradeel), terwijl heel wat losse muntvondsten werden gemeld

Er verscheen weinig speciaal voor Friesland belangrijke archeologische literatuur Vermelding verdient het boek van prof dr W A van Es, De Romeinen in Nederland waarin ook aandacht voor Friesland wordt gevraagd terwijl van het boekje Terpen mens en milieu van J W Boersma e a een tweede, verbeterde druk uitkwam Uit een artikel in 'Westerheem (21 juni 1972) van J Schimmel over middeleeuwse vondsten uit Haarlem, blijkt dat de beroemde 'vedelaars -kan uit Welsrijp (coll Fries Museum) in die stad haar leven kan zijn begonnen In de Friese pers ontstond een opzienbarende polemiek over archeologica, aan welker echtheid ernstig wordt getwijfeld een nuchtere beschouwing daarover verscheen in Dit is Friesland" (juli/aug 1972)

G ELZINGA

Monumentenzorg

K e r k e n De eerste restauratie, die in 1972 gereed kwam betrof de toren te *Menaldum* Op de feestelijke bijeenkomst (5 februari) ter gelegenheid van dit herstel voerde o m ir P van Dun, architect van de Rijksdienst, het woord Volgens het verslag in de Leeuwarder Crt merkte hij o m op 'De toren van Menaldum was voor ons een curieus, maar ook een dubieus geval Ach, het is een vrij jonge toren en onze eerste reactie was niet subsidieren Maar toen ik enige tijd later op een tocht door Friesland de toren zag, hebben we gezegd toch doen, vanwege het bijzonder fraaie landschappelijke aspect van de toren Bij Monumentenzorg valt een erg gelukkige ontwikkeling te bespeuren, van de bescherming van het individuele monument naar dat van het landschaps en dorps beeld De restauratie van deze toren uit 1874 kostte *f* 117 000

Op 16 maart werd de kerk te *Sloten* weer in gebruik genomen Het in en uitwendig herstel van deze kerk werd door Van Dun een esthetische restauratie genoemd volgens oude orthodoxe wijze en het was dan ook met een totaal van *f* 1 160 000 de duurste restauratie, die in 1972 gereed kwam (leiding ir J J M Vegter) Het gave protestantse interieur werd weer in de toestand van 1647 gebracht het vormt met zijn beschilderd tongewelf, blank eikenhouten meubilair en koperen ornamenten een harmonisch geheel Bij de ingebruikneming was Van Dun vrij somber over de toekomst van onze monumenten Hij pleitte voor meer geld, voor een mentaliteitsverandering voor bescherming van gerestaureerde monumenten en voor consolidatie in plaats van uitvoerige restauratie

Op 24 mei werd een wel heel bijzondere restauratie afgesloten namelijk die van kerk en toren te *Lions* (leiding A Baart en J J van der Molen, kosten *f* 253 217,15) De kerk heeft zijn voortbestaan te danken aan mevrouw T Castelein-van der Hem die bij de ingebruikneming zei Yn 1961 dreauwen der binearjende luden oer dit gea It oargel wie forhuze nei oare oarden en de âlde friezen waerden forkocht foar in goune it stik De tsjerke soe tsjin de groun Mar doe kaem der in lyts kloftsje minsken bymoar dy't seine 'Dit is hillige groun Wy wolle dit ste hoedzje en biwarje' En nou jierren letter, kinne Gods wurd en wet op 'e nij har plak hiir fine en sprekke ta de mienskip dy t dit undergean wol" Op 3 september 1961 was de laatste preek gehouden, de kerk werd op afbraak verkocht voor *f* 7777 maar toen kwam mevrouw Castelein met haar actiecomite zij vochten voor het behoud Praten met kerkvoogdij, Monumentenzorg, architect en

Wumkes.nl

aannemer en steeds weer acties voor geld, tenslotte zelfs voor de inrichting Men kan zich eigenlijk niet voorstellen dat deze laat-romaanse kerk, in verschillende opzichten gelijkend op die van Eestrum, verdwenen zou zijn

Bij de ingebruikneming van de kerk te *Wommels* op 22 september bleek weer eens, dat men bij een restauratie wel weet waar men begint, maar niet waar men eindigt, anders gezegd dat consolidatie soms noodzakelijkerwijs moet uitlopen op restauratie wegens de gebreken, die aan het licht komen In Wommels (kosten *f* 223 000) werd de muur uitwendig hersteld na verwijdering van de pleisterlaag, werd de natuurstenen waterlijst opnieuw aangebracht en kregen de vensters weer hun oorspronkelijke bakstenen tracering met glas-in-lood ramen Het gave protestantse interieur van deze laatgotische kerk was reeds eerder hersteld Mr H W Kuipers, de drijvende figuur van deze restauratie, zorgde voor een aardige brochure over de kerk

In het vlak bij Wommels gelegen *Waaksens* moest men wel met een consolidatie (rond *f* 40 000) volstaan omdat C R M op dit moment geen subsidie voor uitvoeriger herstel kon geven Derhalve verdwenen de kloostermoppen van deze, in oorsprong romaanse kerk weer onder de pleisterlaag In *Molkwerum* werd het orgel, dat in 1926 was verkocht aan de Hervormde Evangelisatie te Bozum, teruggekocht en geheel op kosten van de gemeente hersteld (*f* 20 000), in het herstel van het interieur (kosten rond *f* 100 000) kreeg men wel subsidie Het herstel van de zadeldaktoren te *Parrega* was een volledige restauratie onder leiding van A Baart en vergde *f* 260 473,61 De toren is eigendom van de gemeente Wonseradeel. Ook de kerk te *Oudeschoot* werd hersteld (architect H Kluwstra Jzn *f* 318 000)

Vlak voor het eind van het jaar kwam de restauratie van de kerk te *Deinum* gereed, namelijk op 21 december (leiding J G Brugman, kosten rond *f* 750 000) In de nacht van 14 juli 1970 dreigde het dak van de kerk in te storten, hetgeen de mensen van aannemer IJ Schakel met gevaar voor eigen leven wisten te voorkomen, er viel toen aan restauratie niet meer te ontkomen De in oorsprong romaanse turfstenen kerk is in de gotische periode naar het oosten uitgebreid De noordzijde toont een overwegend romaans karakter, terwijl de zuidzijde met zijn spitsboogvensters een gotisch uiterlijk heeft President-kerkvoogd M Gerbrandy sprak vooral over de enorme medewerking, die er niet alleen van officiele zijde maar ook van het dorp is gekomen Hij noemde met name de bliksemactie op een septemberavond in 1970, toen het dorp maar even *f* 30 000 bijeenbracht, ofwel *f* 200 per gezin, ofwel *f* 60 per inwoner In totaal kwam de bijdrage uit de bevolking op meer dan een ton Ook dit aspect van de kerkrestauraties in Friesland mag met ere worden genoemd naast de offers van energie en tijd van enkelingen, de offers in geld van de gehele dorpsgemeenschap

R STEENSMA

W o o n h u i z e n In de volgende plaatsen werden restauraties voltooid

Bolsward Terecht is het pand Kleine Dijlakker 17, dat formeel niet op de monumentenlijst zou worden geplaatst, bij nadere inspectie vanwege zijn markante voorgevel en interieur toch voor subsidiering "meegenomen"

Hindeloopen Van het pand Nieuwstad 21 werden dak en achtergevel gerestaureerd De hellingloods, die eertijds een markant punt was aan de westelijke toegangsweg naar Hindeloopen, is in het centrum van het stadje herbouwd Op initiatief van en in nauwe samenwerking met de Stichting Stadsherstel Hindeloopen is momenteel een vijftal restauratieplannen in een meer of minder ver gevorderd stadium van voorbereiding Dit jaar zal vrij zeker met een viertal restauraties kunnen worden begonnen Verder zijn er plannen ingediend om te komen tot een algehele rehabilitatie van het stadje Deze plannen omvatten o a de bestratingen, de walbeschoeiingen en de bruggen

Irnsum De restauratie/consolidatie van de oude greidboerderij "De Leare" (anno 1663), Learewei 20, is onlangs gereed gekomen

Leeuwarden Doelestraat 6 Met het gereedkomen van de restauratie van dit "deftige 19de eeuwse pand van vijf traveeen, met omlijste ingang in het midden, waarvoor stoep

Wumkes.nl

van twee treden' is het aanzien van het pand en van de gevelwand sterk verbeterd te meer daar het dak een steilere, meer bij de daken der naastliggende panden aangepaste dakhelling heeft gekregen

Piaam De restauratie van de boerderij Buren 25 beter bekend als de 'Wynkepleats', heeft duidelijk aangetoond, dat het mogelijk is een oude boerderij een passende bestemming te geven, zonder daardoor het bouwwerk of de omgeving geweld aan te doen en dat goed en intensief overleg een oplossing kan bieden voor schijnbaar onoverkomelijke moeilijkheden

Schiermonnikoog Het is verheugend te mogen constateren, dat er aan de reeks gerestaureerde eilander-woningen weer een, Middenstreek 60, kan worden toegevoegd Geconcludeerd mag worden, dat en gemeentebestuur en bevolking oog hebben voor het karakteristieke van hun eiland en dat wensen te behouden

Tzummarum Roordamalaan 10 De ernstige gebreken aan deze kop hals rompboerderij met kelder in het midden van het voorhuis zijn hersteld, terwijl de in de laatste jaren foutief aangebrachte veranderingen ongedaan werden gemaakt

West Terschelling Met de restauratie van de woning Molenstraat 24 heeft de vrij goed bewaard gebleven Molenstraat er weer een belangrijk pand bijgekregen

Workum Door de restauratie van Sud 106 is opnieuw een belangrijke stap gezet op de weg naar een algehele rehabilitatie van Workum

Molens In 1972 zijn gerestaureerd de molen in de Bemtemapolder onder *Westergeest*, de molen van Hokwerda onder *Wirdum* de molen van Kramer onder *Wirdum* de drie molens onder *Goengahuizen* de tjasker onder *Augustinusga*, de molen in de Balkendsterpolder onder *Oude Leije* de Kleilandsmolen onder *Marrum* en de molen onder *Scharsterbrug*

J F STALLINGA

Historie

In 1972 verschenen o m twee dissertaties die beide voor de Friese geschiedenis zeer belangrijke aanwinsten zijn n l J A Faber *Drie eeuwen Friesland* Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800 2 dln in A A G Bijdragen Wageningen 1972 en T van der Wal *Op zoek naar een nieuwe vrijheid* Een kwart eeuw arbeiders beweging in Friesland 1870-1895, Fryske Akademy en Universitaire Pers Leiden 1972 De inhoud van de boeken is van een zodanige kwaliteit dat beide schrijvers naar mijn mening als ernstige candidaten voor de Halbertsma-prijs moeten worden beschouwd Het werk van Faber is helaas niet als boek normaal in de handel verkrijgbaar, er worden pogingen gedaan om in dit manco alsnog (door reprint) te voorzien Bijzondere vermelding verdient ook nog een derde dissertatie H de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland 1878 1895*, Wageningen 1971

Friesland in het rampjaar 1672 It jier fan de miste kânsen, Fryske Akademy Leeuwarden 1972, onder redactie van J J Kalma en K de Vries, is een van de boeken die in Nederland verschenen zijn naar aanleiding van het feit dat 1672 – een beroemd en berucht jaar uit onze nationale historie – 300 jaar geleden was Het boek bevat 14 bijdragen, waarin algemene, militaire, bestuurlijke, politieke religieuze en financiele aspecten aan de orde komen

D Kuipers, *IJlst en Sloten in heden en verleden* Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen 1972, geeft een beschrijving van de functioneel ruimtelijke ontwikkeling van beide stadjes met nadruk op de jongste tijd G R Groustra beschrijft in twee zeer beknopte werkjes, n l *Development of Frisia* The Frisians, where they lived and are living now, Leeuwarden 1972, en *Aurea libertas Frisiorum* Die friesische Freiheit ist historisch fundiert, Leeuwarden 1972, 'in a nutshell' respectievelijk de Friese geschiedenis en de ontwikkeling van de Friese vrijheidsmythe *Geschiedenis van Dokkum 1580 1600* Dokkum 1971, door R de Beer, bevat naast een korte kroniek over de hiervoor genoemde periode een transcriptie van de pagina's I tot en met VI van het "Oudt Resolutieboek van Dockum'

Wumkes.nl

In *De stoomtrams van Friesland en N W Overijssel* z p 1972, leveren L Bijkerk e a een bijdrage tot de verkeersgeschiedenis W Chr Donraadt publiceert in *Zij waren er bij* Eilanders op de walvisvaart, z p en 1, een brokje recente visserijgeschiedenis

Uit *It Beaken* 34e jiergong 1972, noemen wij de volgende artikelen A Russchen H Kuhn und die friesische Urgeschichte (p 1 7), P van Schaik, Smallingerland, economisch bekeken tussen 1850 en 1913 (p 26-60) en Leo H Bouma, Ien en oar oer de Fryske houtfeart op Noarwegen (p 134-149) Historische bijdragen in *De Vrije Fries* 52e deel 1972, waren J J Kalma, Strijd om de grytman (p 5 14) en K de Vries, Regionalisering van de vaderlandse geschiedenis in wetenschap en onderwijs (p 26-32)

G BAKKER

Kerkgeschiedenis

In 1972 kwamen een paar grote werken uit, die ook de Friese kerkgeschiedenis raken H A Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid* Een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17de eeuw (Groningen, 1972) evenals Otto J de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972) zullen in de toekomst gebruikt moeten worden, maar vragen nadere toelichting van Friese kant De nieuwe methode van prof De Jong om de kerk als geheel te zien en het verband met de maatschappij niet te verwaarlozen lijkt ons juist, maar maakt de zaak soms niet overzichtelijker De Fries kijkt ongetwijfeld te weinig naar andere streken Dit erkennende, mag hij misschien klagen over het geringe gebruik, dat anderen maken van onze literatuur Van Gelder noemt b v wel Quakers te Dokkum, maar kent niet het uitstekende artikel van Riewald over Harlingen (It Beaken 25, 1963)

Men verwacht in H P R Rosenberg *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag, 1972) weinig over Friesland te vinden Wij telden echter 10 Hervormde 10 Roomse, 3 Doopsgezinde en 1 Gereformeerde kerk uit onze provincie Met dit boek kan men verder op dit verwaarloosde en nu weer boeiende terrein (Cuypers!) Wat dit betreft mogen ook de *Mededelingen* van de Stichting Alde Fryske Tsjerken niet vergeten worden H Halbertsma vervolgde zijn verhaal over kerkopgravingen, Herma van den Berg schreef over Genum en Lichtaard

Een noodzakelijke aanvulling tot de kennis van de reeds lang boeiende figuur van prof G Amesius gaf de emeritus-hoogleraar C van der Woude Amesius' afscheid van Franeker (*Ned Archief voor Kerkgeschiedenis* N S LII 1972, p 153 177) Wij verheugen ons, dat prof Van der Woude weer in het "heitelan" woont en hopen op meer werkstukken Het boekje van de Nederlandse Engelsman Joseph Rees, *Titus Brandsma* A modern martyr (London, 1971) geeft na H W F Aukes' boeken, waarop het gebouwd is, de Nederlandse lezer niet veel nieuws

Al raakt het ons terrein natuurlijk slechts indirect, toch menen wij, dat de dissertatie van J A Faber, *Drie eeuwen Friesland* (Wageningen, 1972) ook onder de aandacht van kerkhistorici moet worden gebracht De sociale ontwikkelingen, waarover Faber spreekt raken de kerk en zijn daar terug te vinden Zo moet eveneens C A Muntjewerff, *Het denken en doen van de Gereformeerde Bonder* Een onderzoek onder boeren in de Dokkumer Wouden (Wageningen, 1971), dat ons wat laat bereikte, onze aandacht hebben Het is belangrijk, dat de sociologen de kerk zien, maar de kerkmensen zullen de sociologische resultaten evenmin mogen veronachtzamen

Dat G Abma en ondergetekende gelegenheid kregen om in *Friesland in het ramp jaar 1672* (Ljouwert, 1972) iets meer te vertellen over de Friese kerk, behoort ook in deze rubriek vermeld te worden Hetzelfde geldt voor de Nijmeegse dissertatie van pater C I Damen, *Geschiedenis van de Benedictijner kloosters in de provincie Groningen* (Assen, 1972) de Groningse en de Friese kloostergeschiedenis zijn niet te scheiden

In de tweede plaats noemen wij een aantal gemeentebeschrijvingen Het genre blijft nodig, is zelfs zeer gewenst Toch is men met de resultaten vaak niet gelukkig G

Wumkes.nl

Venema schreef *Fan Tuskendiken nei de Wal* Ien en oar út de skiednis fan de Gryformearde tsjerke fan Feanwaldsterwâl, een lezing, die kleine en grote dingen noemt Wij horen b v , dat nog in 1937 een Friese brief niet in de kerkeraad werd behandeld En nu reeds deze in het Fries geschreven geschiedenis! W T Keune's boekje *Kerk en dorp van Brantgum* is mooi geïllustreerd met reproducties van potloodtekeningen van Ids Wiersma De correctie laat te wensen over Bij dit toch speciaal voor Brantgumers bestemde geschrift vraagt men zich af, of allerlei begrippen niet wat meer hadden moeten worden toegelicht (ancien regime, Davidsgulden, jongerleen, revenuen) Het is Brunwold Riedel en Niemeyer Waarom het dwaze zate en niet sate? Vgl Spahr's Landbouwgeschiedenis en de Friese Encyclopedie

J ter Steege schreef een vrij uitvoerige kerkgeschiedenis van zijn gemeente *Vinea Domini Kerkgeschiedenis van Aalzum en Wetzens* Er staan interessante dingen in dit boekje, dat door de eigen mensen, ook vanwege de grote hoeveelheid namen, gelezen zal worden Waarom dan echter niet wat meer over b v de floreenplichtigen en hun macht, over de toch wel typische "liefdemalen" (p 64) met "doukshkjen" en tabak? Keune en ook Ter Steege schijnen bezwaar te hebben tegen een wat Friester spelling van namen Vandaar Aalzum en Wetzens "Een uitdragende zaak" (p 27, 31) lijkt mij echter nogal Fries en Wetsumer is dat ook Grappig is het verhaal over de Dokkumer aannemingskwestie (1913) met "geloof, hoop en liefde", waartegen bezwaar was (p 30), terwijl de Aalsumer avondmaalsbeker van 1698 juist medaillons bevat met geloof, hoop en liefde (p 62) Prof W Leendertz schreef niet ten onrechte Hetzelfde is nog niet hetzelfde!

Het geschriftje van mr H W Kuipers over *De Hervormde kerk te Wommels* is zonder pretenties, maar belooft ook niets meer dan het geeft Hadden wij voor alle kerken tenminste maar zo iets Het boek van R van der Kooi over *Foudgum* hebben wij wel geopend, maar heel spoedig weer dicht gedaan Misschien is het voldoende als wij zeggen, dat het zo niet moet In *De Vrije Fries* 52 (p 80-88) bespreekt R de Beer de zaak-Brunsvelt Dit degelijke verslag van de ontwikkeling van een conflict (1653-'78) in de gemeente Aalsum en Wetsens zou nog hebben gewonnen door vergelijking met andere, in diezelfde tijd ontstane conflicten tussen predikanten en hun gemeenten

Tenslotte noemen wij nog J J Spahr van der Hoek's Kerkelijke geschiedenis, een hoofdstuk van het grote boek *Oldeberkoop* (Leeuwarden, 1972) De lichte toon, die Spahr gebruikt, bekoort en prikkelt soms ook Het stuk is bijzonder leesbaar Is het echter wel genoeg van binnen uit geschreven? Waarom niet even geïnformeerd, wat de Raad van Beheer was en wou? Er is wel gevraagd, of de Zuidoosthoek als geheel ooit gechristianiseerd is en of velen daar eigenlijk wel weten, wat een kerk is Mijn ervaring zegt, dat die vragen terecht zijn gedaan In ieder geval leeft in het zuidoosten een apart soort christelijkheid, dat zich dan ook niet christelijk noemt en een ietsje anders is dan b v het christendom in Staphorst, dat niet eens zo ver verwijderd is

J J KALMA

Volkskunde

A l g e m e e n e n v e r z a m e l w e r k e n De nog steeds actieve, hoogbejaarde folklorist D J van der Ven bundelde zijn bijdragen, in de loop der jaren verschenen in het Friesch Landbouwblad, onder de titel *Friese volksgebruiken, weerspiegeld in Europese folklore* (Bergen-Leeuwarden) tot een omvangrijk werk van 600 blz Onder het zetten breidde hij de kopij nog aanzienlijk uit, maar helaas is het resultaat niet meer geworden dan een compilatie die te weinig kennis van het Friese heden verraadt en in zijn fantastische mythologiserende interpretaties verouderd moet heten

Voorbeeldig daartegenover is het kloeke boek van J J Kalma, *Kaatsen in Friesland, Het spel met de kleine bal door de eeuwen heen*, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van de K N K B In 1961 verscheen een Friestalig boek over dit onderwerp, maar dit nieuwe werk is daarmede niet te vergelijken, mede doordat ook aan de sociale context de nodige aandacht is geschonken Verder is van belang de historisch-geografische behande-

Wumkes.nl

ling, terwijl de volksgebruiken (de oude, zoals balopsteken en uitdagen) en de neofolklore (verband houdend met het organiserende element in de kaatssport) mede aan de orde komen. Ook vanwege de illustraties is deze uitgave een aanwinst voor de volkskunde van Friesland. Het pittige boekje *Koaning-keatser Jan I* danken wij dezelfde auteur.

Na jaren kwam ook het Friese molenboek *Molens van Friesland* gereed (1971, maar eerst in '72 verschenen). A. J. de Koning schrijft over molentypen en molenmakerij, A. Bokma over het molenbestand in deze eeuw, terwijl S. J. van der Molen de molengeschiedenis tot 1900 en de volkskunde van de molen voor zijn rekening nam. Ook in de beschrijving van elke molen afzonderlijk komen af en toe mededelingen van volkskundig belang voor.

Volksgebruiken. In *De Miedbringer* (orgaan Stichting Ons Schellingerland) schreef C. R(oggen) een serie van drie artikelen over Terschellinger volksgebruiken, zoals "femen", Pasen, Pinksteren en meibranden. In *Lit us tinke oan âlde tiden* van D. M. van der Woude (is D. Miedema) (verschenen in de L. C. serie, no. 14) vindt men korte bijdragen over paas-, kerst- en kermisbroden, kinderspel vroeger, snippenflouwen in Gaasterland en vastenavondjool in Friesland.

Volksgeloof. In het eerste nummer van de *Meidielingen* van de stúdzjerjochting Frysk oan de Frije Universiteit yn Amsterdam is het resultaat afgedrukt van een project, getiteld "Almenakjes mei unkrityske kolder", waarin onder meer gehandeld wordt over voorspellingen in Friese almanakjes uit de 17de en 18de eeuw en een interessante vergelijking wordt gemaakt met de voorbeelden van volksweerkunde in Petrus Baardt's Friesche Boerenpractica, en die bij de klassieke auteurs Aratus en Vergilius, die zijn bronnen waren.

In *De Vrije Fries* publiceerde drs. K. Terpstra, met uitvoerige toelichting, een welkome vondst: een even unieke als interessante "butter brief voor Ruurd Wybrens tot Friens", een stukje magische praktijk, waarvan in het begin der 17de eeuw in Friesland al sprake is.

Kleederdracht. In *De Vrije Fries* verscheen het eerste deel van een belangrijke, een wel-verluchte studie over de ontwikkeling van de vrouwenkleding in Friesland van 1750 tot 1900, onder de titel "150 jaar mode en dracht", door de dames G. van Slooten-Kaan en drs. T. P. Straat-Osinga. Over "Eilander hoofddracht, in het bijzonder op Ameland" droeg S. J. van der Molen een artikel bij, grotendeels berustend op nog niet eerder gepubliceerd archiefmateriaal. Een artikel van dezelfde, "Een Stauerse vrou uit ± 1550" in de *Leeuwarder Courant* van 5 februari 1972, handelt over het oudst bekende schilderij van een Friese vrouw in dracht, dat deel uitmaakt van een serie klederdrachtpaneeltjes, sinds kort aanwezig in het Rijksmuseum te Amsterdam, het enige "herkenbare" van de kleding is het rijglijf of oerlof (Hindeloopen), in die tijd overigens over een groot gebied in zwang.

S. J. VAN DER MOLEN

Wumkes.nl

Wumkes.nl

FRIES GENOOTSCHAP

FRIES MUSEUM

JAARVERSLAGEN 1972

Wumkes.nl

Wumkes.nl

FRIES GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

144e verslag, over het jaar 1972

In dit verslagjaar vergaderden het algemeen en het dagelijks bestuur beide vijf maal. Veel tijd werd besteed aan een herbezinning op de taak van het Genootschap. De besprekingen met het bestuur van de Stichting Het Fries Museum over de redactie van het contract tot regeling der onderlinge verhouding werden hervat.

In de algemene ledenvergadering van 25 april traden mr. H. Schootstra en mevrouw drs. T. P. Straat-Osinga af, beiden na een 14-jarig bestuurslidmaatschap. Eerstgenoemde, van 1958 tot '64 secretaris en sedert voorzitter, werd benoemd tot erelid. In hun plaats werden gekozen mr. J. G. Beversluis en mr. G. M. Bierman; de tussentijdse benoeming van drs. G. W. Spelde werd bevestigd. Dr. R. Steensma nam het voorzitterschap waar tot de bestuursvergadering van 13 september, tijdens welke drs. L. van der Sluis (ingevolge de in artikel 9 sub 7 der statuten verleende machtiging) in die functie kon worden geïnstalleerd. Aan het einde van het jaar was het bestuur als volgt samengesteld:

drs. L. van der Sluis, *voorzitter*
W. Dolk, secretaris (definitief aftredend 1973)
drs. G. W. Spelde, penningmeester (aftredend 1975)
mr. J. G. Beversluis (aftredend 1975)
mr. G. M. Bierman (aftredend 1975)
H. L. Sixma baron van Heemstra, Balk (aftredend 1974)
jhr. drs. M. J. van Lennep (definitief aftredend 1973)
dr. R. Steensma, Kollum (aftredend 1974)
H. Wierda (aftredend 1974).

De ledenvergadering besloot tot verkoop van de resterende delen der geliquideerde Genootschapsbibliotheek.

Het bestuur achtte het wenselijk, de vermogensbestanddelen der "fondsen" — voor zover juridisch mogelijk — naar het eigen vermogen over te brengen. De staat van inkomsten en uitgaven over 1972 biedt dan ook een geheel ander beeld dan die van vorige jaren. De baten van de voormalige fondsen vloeien thans in de algemene rekening. Het mede daardoor ontstane voordelig saldo biedt perspectieven voor het doen van extra uitgaven ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Genootschap (1977).

Wumkes.nl

Op 30 november werd in kleine kring afscheid genomen van het pensioengerechtigd geworden hoofd van de museumdienst E. J. Penning, die in 1925 als jongste bediende bij het Genootschap in dienst was getreden. Oud-penningmeester H. G. van Slooten huldigde namens de besturen van Stichting en Genootschap "het geheugen van ons museum" en overhandigde hem een geschenk onder couvert.

Het 52e deel van De Vrije Fries kwam eind april van de pers. Van het Fries Museum Bulletin verschenen slechts twee nummers; dit mededelingenblad heeft zijn vorm nog niet gevonden. Het in opdracht van het Genootschap uitgegeven Album Promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811) kwam gereed: op 27 december kon het eerste exemplaar door mr. Schootstra aan de burgemeester van Franeker ter hand worden gesteld. Aan samensteller dr. Th. J. Meijer werd bij die gelegenheid de Frjentsjerter Akademypriis uitgereikt. Indien de financien het toelaten, zal in 1975 een ikonografie der Franeker professoren worden uitgegeven.

De lezingen werden gehouden in het (bij normale stoelopstelling 65 zitplaatsen biedende) zaaltje van de educatieve dienst, dat steeds goed, twee maal zelfs over-bezet (90 toehoorders!) was.

9 februari behandelde de Leeuwarder volkskundige S. J. van der Molen "Eilander klederdrachten, in het bijzonder van Ameland". Kaper en kap op Ameland bleken ontleend aan de Noordhollandse dracht (verslag in Leeuw. Crt. van 10 februari; de lezing is — enigszins omgewerkt — opgenomen in De Vrije Fries 52).

16 maart sprak dr. H. Eichhorn, directeur van het Ostfriesisches Landesmuseum te Emden, over "Kunst in Ostfriesland". Als voorbereiding op de excursie naar Emden, Aurich, Jever en Norden werd de ontwikkeling der kerkelijke en burgerlijke bouwkunst in die hoek van Duitsland belicht (verslag in Leeuw. Crt. van 17 maart).

26 october kwam de aan het Fries Museum verbonden archeoloog G. Elzinga met een aantrekkelijk overzicht in woord en beeld van "Recente opgravingen in Friesland", chronologisch gerangschikt naar de "culturen". Dat in enkele jaren zoveel objecten konden worden onderzocht, is voor een belangrijk deel te danken aan de activiteiten van de veldassistent en van een groep merendeels jeugdige vrijwillige medewerkers.

12 december besprak drs. G. R. Kruissink, directeur van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen, onder de titel "Van boegbeelden, roerkoppen en hakkeborden" de ontwikkeling van het scheepsornament in het algemeen en van de versiering der Friese binnenschepen in het bijzonder (verslag in Leeuw. Crt. van 13 december).

Op verzoek leidde de meerdaagse excursie na vijftien jaar opnieuw naar Oost-Friesland. De 59 deelnemers maakten van 4 tot 6 mei onder aanvoering van dr. Steensma een instructieve tocht langs musea, kastelen en kerken.

Een speciale commissie (bestaande uit mr. E. N. Heemskerk, J. van der Hoek, H. Kingmans, G. F. Kooijman en L. van de Ven) bereidde twee halve-dag-excursies voor, welke veel succes hadden: op 15 april trokken 58 Genootschapsleden naar Franeker (waar de Martinikerk en het juist geopende Fries Munt- en Penningkabinet werden bezichtigd) en op 23 september 55 geinteresseerden naar Dokkum (Stadhuis, Martinikerk en Admiraliteitshuis).

Wumkes.nl

In het verslagjaar stierven 20 leden en bedankten er 44. Aparte vermelding vragen het overlijden op 11 januari van het erelid (1958) mr. R. P. Cleveringa, 19 jaar penningmeester en 7 jaar voorzitter, op 17 januari van het lid (1939) J. IJ. Feenstra, gedurende een lange reeks van jaren lid van de commissie tot nazien van de rekening en in 1955 voorbereider en begeleider van de eerste meerdaagse excursie, en op 19 maart van het buitengewoon lid (1958) N. J. Waringa, bijna 94 jaar oud, die reeds in 1904 tot lid werd benoemd.

Er meldden zich 52 nieuwe leden aan, een corresponderend lid wenste inschrijving als gewoon lid. Aan het einde van het jaar telde het Genootschap 2 ereleden, 1790 leden (waaronder 6 buitengewone en 4 corresponderende) en 35 begunstigers.

Het bestuur waardeert ten zeerste de steun, die het van vele zijden mocht ondervinden.

Leeuwarden, 26 april 1973.

De secretaris,
W. Dolk.

Wumkes.nl

Staat van ontvangsten en uitgaven 1972

Ontvangsten:

Contributies	f 27.075,–
Donaties	„ 4.365,–
Verkoop depôtboeken, gidsen, etc.	„ 8.494,75
Verhuur gebouw aan Stichting Het Fries Museum	„ 10.000,–
Vergoeding dienstwoning door Stichting	„ 1.066,–
Vergoeding gebruik roerende goederen door Stichting	„ 4.323,80
Rente- en winstuitkering	„ 9.001,12
	f 64.325,67

Uitgaven:

Bijdrage in exploitatiekosten museum aan Stichting	f 15.000,–
Bijdragen (incl. f 1500,– aan Stichting) en afschrijvingen	„ 5.170,–
Overige afschrijvingen	„ 3.243,25
Vergoeding diensten aan Stichting	„ 2.000,–
Algemene onkosten	„ 5.252,77
Administratiekosten	„ 638,56
Kosten donaties	„ 445,27
Secretariaat, lezingen	„ 1.619,83
Excursies	„ 306.23
Publicaties	„ 11.302,09
Rente	„ 1,81
Diversen	„ 982,32
Saldo	„ 18.363,54
	f 64.325,67

Wumkes.nl

Nieuwe leden

Baarsma, R. K., Tietjerk
Beest, P. B. v. Voorst v.
Bierma-v. d. Zee, R.
Boer, C. de
Boonstra, S., Sneek
Bottema, mej. H., Roordahuizum
Brand-Wiersma, A. K., Delft
Brandenburg, K.
Broekema, Th., Gorredijk
Cammingha, jhr. V. V. v., Arlington U.S.A.
Cremer, drs. J. D., Hellendoorn
Cuperus, mr. K. W., Capelle a.d. IJssel
Dantuma-de Vries, A.
Detmar, S. J.
Eldert, G. A. v.
Greidanus,K., Amsterdam
Halbertsma, J. J., Bussum
Halbertsma, mej. drs. M. E., Groningen
Heeres, J. H.
Heidanus, B., Drachten
Heldoorn, H. G.
Hes, J. v.
Hogeveen, S.
Hoogwater, W. J., Amsterdam
Kok, R. R., Drachten
Krips-v. Gosliga, G.
Kuipers, D., Stiens
Kuipers, J. E., Wartena
Ley, H.
Loon, H. A. Glastra v., Harlingen
Marks, drs. S., Hardegarijp
Mensonides, G., Harlingen
Meijer, dr. Th. J., Leiderdorp
Miedema, O. S., Franeker
Nijdam, G., Drachten
Popma, H. J., Dokkum
Rademakers-Hammingh, D. H., Heerenveen
Rousseau, L. J., IJlst
Scholten, K. C., Grouw
Slooten, mr. J. W. v., Oosterbeek
Tuinstra, F., Wommels
Veer, C. A. J. v. d., Harlingen
Vleer, mr. A. J., Enschede
Vries, D. de, Menaldum
Wageningen-Mulder, E. H. v.
Walda, T., Marrum
Westerhuis, H.
Westra, W., Beetsterzwaag
Wielinga, P.
Witteveen, H.
Woudstra, S., Oudkerk
Zondervan, G. J., Markelo

Wumkes.nl

Stichting Het Fries Museum, jaarverslag 1972

Door het gelijkblijven van het Rijkssubsidie voor de exploitatie van het Fries Museum over 1972 aan het in 1971 uitgekeerde bedrag moest op diverse punten bezuinigd worden en konden geen nieuwe aktiviteiten worden aangevangen. Van een tentoonstellingsprogramma, zoals in het vorig jaar, werd afgezien. Wel werd aan het einde van het jaar, in het bijzonder met het oog op de kerstvakantie, een overzicht gegeven van aanwinsten uit de laatste tien jaren. Door een uiterst zuinig beleid kon verder de exploitatie binnen de toegestane beperkingen gehouden worden. Een verdere inkrimping van de exploitatiekosten is ten enen male onmogelijk: duidelijk is gebleken dat bij stijgende personeelskosten en verhoudingsgewijs minder stijgende subsidies (het Rijkssubsidie bleef gelijk, dat van de Provincie werd volgens de voorgestelde 50-50 verdeling verhoogd) de exploitatie van het museum de sluitpost van de rekening wordt.

In het licht van deze situatie viel begrijpelijkerwijs niet te denken aan uitvoering van het plan tot uitbreiding van het museum, waarvoor ir. D. H. Kiewiet de Jonge te Arnhem in juni 1971 een voorlopig ontwerp had ingeleverd.

Op 9 maart vond in het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk een bespreking over de museale situatie in Friesland plaats, waarbij aanwezig waren minister P. J. Engels, staatssecretaris H. J. L. Vonhoff, het hoofd van de Directie Musea, Monumenten en Archieven P. J. Yperlaan, de commissaris der Koningin in Friesland mr. H. Rijpstra, de gedeputeerden P. J. van der Mark en mr. P. E. van Krevelen, mr. H. Schootstra, voorzitter en drs. C. Vlas, penningmeester van de Stichting Het Fries Museum. Tijdens deze bespreking werd besloten op betrekkelijk korte termijn de gehele museale situatie in Friesland te onderzoeken en door een commissie het voor de naaste toekomst in Friesland te voeren museumbeleid te laten formuleren. De uit deze bespreking resulterende *Commissie Museumbeleid Friesland* werd op 12 april tijdens een bijeenkomst in de Statenzaal van het Provinciehuis door de Commissaris der Koningin mr. H. Rijpstra officieel geïnstalleerd. De commissie is als volgt samengesteld:
P. J. van der Mark, voorzitter; mr. J. R. van der Kley, secretaris; P. J. Yperlaan, J. Karsten en D. F. Lunsingh Scheurleer, vertegenwoordigers van het Ministerie van C.R.M.; J. D. van der Molen en J. A. Mulder, vertegenwoordigers van de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers; drs. C. Vlas en drs. C. Boschma, vertegenwoordigers van de Stichting Het Fries Museum.
De commissie zal o.m. rapporteren over de volgende onderwerpen:
1. Functie van de streekmusea (streekconservator, centraal depôt);
2. De museumsituatie in Leeuwarden (Fries Museum, Princessehof, Nat. Hist. Museum);
3. Hedendaagse kunst en tijdelijke exposities;
4. Educatie en voorlichtingsbeleid.

Wumkes.nl

Het aanvankelijke doel om tegen het einde van 1972 een eindrapport klaar te hebben kon niet verwezenlijkt worden.

De voorzitter, mr. H. Schootstra, en mevrouw drs. T. P. Straat-Osinga, die vanaf de oprichting lid van het bestuur van de Stichting waren geweest, legden hun bestuursfunctie neer na het beeindigen van hun bestuurslidmaatschap van het Fries Genootschap. Beiden hebben een belangrijke bijdrage gegeven tot het bepalen van vorm en inhoud van de Stichting na de afsplitsing van het Fries Genootschap. In het bijzonder heeft mr. Schootstra, die de voorzitterschappen van het Fries Genootschap en van de Stichting Het Fries Museum in zich verenigde, in belangrijke mate medegewerkt aan de afbakening van de belangensferen der beide instellingen. In de vacatures traden tot het bestuur toe mevrouw drs. M. A. Tichelaar-van den Hoek en de heer J. G. Brugman, die mr. Schootstra als voorzitter opvolgde.
De bestuurssamenstelling per 31 december 1972 was:

J. G. Brugman, voorzitter
mr. E. N. Heemskerk, secretaris
drs. C. Vlas, penningmeester
mevrouw drs. M. A. Tichelaar-van den Hoek
mr. J. G. Beversluis.

Het Stichtingsbestuur vergaderde 11 maal. Het totaal aantal bezoekers van de door de Stichting beheerde musea bedroeg 35.719 (1971:32.676).

Fries Museum

Personeel

Aan de heer E. J. Penning, laatstelijk hoofd van de museumdienst, werd op 1 december 1972 wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd eervol ontslag verleend na een loopbaan van bijna 47½ jaar bij het Fries Genootschap en het Fries Museum. Hij diende onder drie directeuren en ontwikkelde zich in die periode tot een veelzijdig toeverlaat van het museum. Vele veranderingen heeft hij zich in het museum zien voltrekken: in de huisvesting, in de personeelsbezetting en tenslotte in de beheersvorm. Op 30 november werd het afscheid van de heer Penning gevierd in de kring van de besturen van de beide instellingen en het personeel van het museum. Bij deze gelegenheid werd hem o.a. door de oud-directeur, dr. A. Wassenbergh als mede-auteur een "dummy" van de herdruk van het boek "Merken van Friese Goud- en Zilversmeden", door Elias Voet jr. aangeboden. Het is de bedoeling, dat het boek nog in 1973 zal verschijnen. Mejuffrouw S. I. E. Engelsma werd per 1 november in vaste dienst aangesteld.

De personeelsbezetting per 31 december 1972 was:
drs. C. Boschma, directeur
G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
H. Kingmans, hoofd educatieve dienst
mejuffrouw S. I. E. Engelsma, conservatrice kostuumafdeling

Wumkes.nl

Cornelis Springer (1817-1891), De Kanselarij te Leeuwarden, 1873 Inv. no. 1972-115

K. Huisman, administrateur
M. R. Nauta, assistent museumdienst
J. Hofstra, museumassistent
S. T. Postma, museumassistent
J. G. de Wal, museumassistent
mejuffrouw T. van der Brug, assistente archeologische afdeling
mevrouw J. K. Huisman-Salverda, typiste-telefoniste, tevens belast met administratief beheer prentenkabinet
J. K. Boschker, veldassistent
J. Jonkman, concierge
A. Struiksma, toegevoegd medewerker: fotograaf-encadreur.

Gebouw

Diverse kleine onderhoudswerkzaamheden werden door de concierge, de heer J. Jonkman, uitgevoerd. Omtrent de installatie van de inbraak- en brandbeveiliging voor het museum vond uitgebreid overleg plaats met diverse instanties. Met de architect ir. D. H. Kiewiet de Jonge vonden enkele besprekingen plaats in verband met het ontworpen plan tot uitbreiding van het museum. De levering van het op 1 januari aangekochte pand Turfmarkt 18 vond plaats op 31 december 1972.

Wumkes.nl

Werkzaamheden

Inventarisatie: Alle nieuwingekomen voorwerpen werden geïnventariseerd en een aantal stukken van de oude inventaris werd op kaart gezet. In totaal werden 1546 kaarten gemaakt. De heer Dingeman Korf voltooide zijn beschrijving van de Jachthaven-scherven (467 kaarten). Voorts beschreef hij een 50-tal majolicascherven, gevonden bij de zeedijk bij Harlingen.

Kostuumafdeling: De conservatrice bracht oriënterende bezoeken aan het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem en aan het Kostuummuseum in Den Haag. Geïnventariseerd werden alle nieuwe aanwinsten, het grootste deel van de kinderkleding en enkele groepen van voorwerpen, zoals tassen, dekens, gedenkdoeken, vlaggen, omslagdoeken en speldenkussens. Alle wollen goederen werden in de gemeentelijke gaskamer tegen mot behandeld. Waar nodig werden stukken gewassen. Een aantal stukken werd gefotografeerd. Voor het opbergen van hoeden werd voorlopig een nieuwe kast gemaakt, terwijl twee verrijdbare rekken voor kleding in gebruik genomen werden.

Zilver: De heren Wassenbergh en Penning legden de laatste hand aan de revisie van Elias Voet's Merken van Friese Goud- en Zilversmeden, daarin bijgestaan door mevrouw Huisman-Salverda. Op 30 mei werd de volledige kopij bij de uitgever, Martinus Nijhoff te Den Haag, ingeleverd. Na overleg over de wijze van uitgeven kon begin 1973 het kontrakt met de uitgever worden getekend. Het laat zich aanzien, dat de publicatie in het eind van 1973 gereed kan zijn.

Diversen: Het fotograferen van tekeningen met afbeeldingen van kerken in samenwerking met het Liturgisch Instituut te Groningen, werd wegens beperkte financiële middelen op bescheidener wijze voortgezet dan in voorgaande jaren. In samenwerking met hetzelfde instituut werden ook zilveren voorwerpen uit Friese kerken, alsmede de merken daarop gefotografeerd. De film over het Fries Museum, voor Openbaar Kunstbezit samengesteld door ondergetekende en mevrouw Ella Snoep, werd uitgezonden in vier programma's. Een copie van de film zal ter beschikking van het museum komen. Bruikleencontrôle vond plaats in de Oudheidkamer te Heerenveen.

Onderhoud verzamelingen

De heer N. van Bohemen te 's-Gravenhage restaureerde de volgende schilderijen:

inv. 1887 Adr. van Cronenburgh, portret van Rienck van Cammingha,
1901 Meester van het Adie Lambertszportret, portret van Wytze van Cammingha,
1964-399 J. C. K. Klinkenberg, Gezicht op de Waterpoort in Sneek,
1951-146 Wybrand de Geest, portret van Rintke van Eysinga,
1951-145 Wybrand de Geest, portret van Gemme van Burmania,
1951-148 W. B. van der Kooi, portret van Gerrit baron van Asbeck,
1951-150 W. B. van der Kooi, portret van H. R. S. G. Juckema van Burmania baron Rengers,

Wumkes.nl

1951-151 W. B. van der Kooi, portret van H. C. J. W. baronesse van Asbeck,
1951-152 Onbekende schilder, portret van A. J. de Bordes,
1951-154 Otto de Boer, portret van Justinus S. G. Juckema van Burmania baron Rengers,
1972-117 Margaretha de Heer, boerenerf,
1972-118 Margaretha de Heer, boerenerf.

De gehele bekroning van de barokke houten poort, afkomstig uit het interieur van Bennema State te Hardegarijp, zijnde het fronton met putti, dolfijnen en wapenschild, werd na restauratie teruggebracht naar Leeuwarden en voorlopig geëxposeerd boven de doorgang naar de schilderijenzaal. De restauratie, uitgevoerd door mevr. H. R. Popp van het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam, leidde tot een bijzonder aantrekkelijk resultaat. De overige onderdelen van de poort, n.l. de boog en pilasters met kapitelen, zijn nog in bewerking. De heer Jan Kalker te Amsterdam wijdde ten behoeve van een doctoraalscriptie kunstgeschiedenis een onderzoek aan de geschiedenis van het huis en de poort en plaatste deze in zijn kunsthistorische kader.

Aanwinsten

De meest spectaculaire aanwinst van 1972 was het schilderij van Cornelis Springer (1817-1891), voorstellende de Kanselarij te Leeuwarden (1972-115). Het schilderij werd aan het Fries Museum te koop aangeboden uit de nala-

Margaretha de Heer (Friesland, midden 17de eeuw). Boerenerf. Inv. no. 1972-117.

Wumkes.nl

tenschap van mevrouw A. A. C. Bik-van der Sanden te Amsterdam.

Springer bezocht Leeuwarden naar wij weten in 1872 en 1873. Uit eerstgenoemd jaar dateert een klein paneeltje in het Fries Museum, dat gezien van het punt waar op ons schilderij de blik verdwijnt een gezicht geeft op dezelfde gracht, de Turfmarkt, die hem blijkbaar geboeid heeft en die helaas in 1894 gedempt is.

Mogelijk kende Springer dit stadsgezicht uit een schilderij van zijn leermeester Kaspar Karsen, die van vrijwel hetzelfde standpunt uit de Kanselarij schilderde in 1862 (Stedelijke Kunstverzameling, Leeuwarden). Zelf maakte Springer eerst — zoals hij in zoveel gevallen deed — een grote tekening in zwart krijt, die toevalligerwijs in 1969 eveneens voor het Fries Museum kon worden verworven. Deze tekening was eerder eigendom van de Koninklijke Delftsche Aardewerkfabriek "De Porceleyne Fles", waar hij oorspronkelijk gediend heeft als voorbeeld voor een tegeltableau. In de prijscourant kwam dit paneel voor in drie formaten. In particulier bezit in Den Haag troffen wij nog een tegeltableau aan van vier tegels hoog en vijf breed. De tekening is gedateerd 5 mei 1873.

Het schilderij is zoals te doen gebruikelijk bij Springer aan de achterzijde voorzien van een met lakstempels vastgehecht certificaat, luidende: "Le soussigné déclare que ce tableau, représentant vue de la Chancellerie de la Frise à Leeuwarden (Province de la Frise Pays Bas) est peint par lui. Amsterdam 22 Août '73. C. Springer". In zijn aantekenboekje over de jaren 1871-1885, bewaard in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, vermeldt

Margaretha de Heer
(Friesland, midden 17de eeuw),
Boerenerf Inv. no 1972-118.

Wumkes.nl

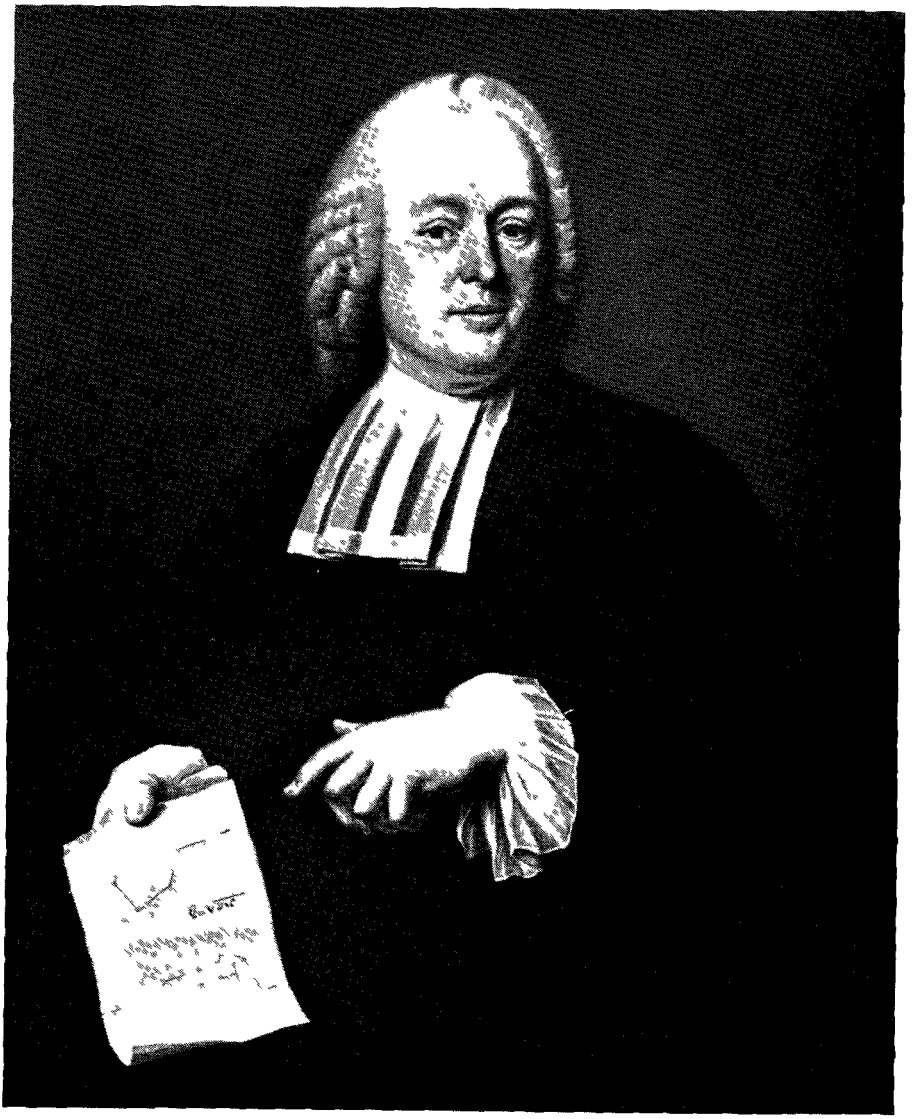

Tibout Regters (1710-1768) Professor Nicolaas Ypeij 1763 Inv no 1972 101

Springer dat hij op 1 mei 1873 begon aan de houtskoolschets, die de 5e voltooid was Deze wordt vervolgens overgetrokken en overgebracht op het doek Daarna volgen "opschilderen', "stoffaadje" en 'retouche' 13 augustus legt hij de laatste hand er aan en blijkt in totaal met tussenpozen 41 dagen er aan gewerkt te hebben

In het "verkoopboek" over de jaren 1868-1884 wordt vermeld, dat het schilderij op 28 augustus wordt verkocht voor ƒ 2 000 – aan de Gebr van der Donck te Brussel, die vaker werk van hem aankochten Het schilderij

Wumkes.nl

Tibout Regters (1710-1768). Elisabeth Helena Smit, 1763. Inv. no. 1972-102.

komen wij eerst weer tegen op de veiling in Amsterdam in 1902, waar het *f* 1.250,– opbrengt. Een jaar later wordt het opnieuw geveild in Den Haag, waar de opbrengst *f* 1.400.– is. De taxatiewaarde, waaraan het Fries Museum voor de overname gebonden was, bedroeg *f* 60.000,–. Deze aankoop werd mogelijk gemaakt door een aanzienlijke bijdrage van de Vereniging Rembrandt en de Provincie Friesland.

Op het gebied der schilderkunst werden vervolgens verworven twee schilderijtjes, voorstellende boerenerven, van Margaretha de Heer, in rijk

Wumkes.nl

gesneden oude lijsten, die vroeger op het Lycklamahuis in Beetsterzwaag hingen (1972-117 en 118). De beide paneeltjes zijn ongelijk van kwaliteit. Het grootste en beste van de twee is op de voorgrond gestoffeerd met eenden, kippen, een haan staande op een op zijn zijde gelegd vat, een hond met een kluif en in het midden een ooievaar. Op de achtergrond een minnend herderpaar en enkele geiten. Het tweede stuk is kwalitatief veel slechter. Het geeft een gezicht op een erf met op de achtergrond een boerderij en onder geboomte pauwen, ganzen, een kalkoen en een eend. Op het tweede plan twee geitebokken. Een tweede versie hiervan, in dekverf op paneel, bevindt zich eveneens in het Fries Museum.

Wat de beide stukken samenbindt zijn de twee identieke ornamentale lijsten. In een hoog relief van acanthusbladeren zijn links en rechts twee slangen gesneden, die, evenals een klein parelsnoertje onder, een bloemfestoen boven in de lijst en twee bloemtrosjes links en rechts onder, verguld zijn. Een dergelijk stel lijsten, te dateren in het einde van de 17de eeuw, is zeldzaam. Mogelijk hebben zij oorspronkelijk ter omlijsting van spiegels gediend, mogelijk ook voor twee andere schilderijtjes, die dan meteen een verklaring zouden kunnen geven van de betekenis van de slangen in de lijsten. Zonder een dergelijke samenhang te kennen kunnen wij niet verder gaan dan er een ornamentale betekenis aan geven. Lijsten en schilderijtjes zijn in elk geval onafhankelijk van elkaar onstaan, hetgeen in de eerste plaats valt af te leiden uit de datering van de schilderijtjes, die vroeger valt, maar ook uit het feit, dat de schilderijtjes niet geheel gelijk van formaat zijn en een der lijsten met het oog daarop pas gemaakt moest worden. Gave 17de eeuwse lijsten van goede kwaliteit zijn zeldzaam en voor het Fries

Andele Andeles Zilveren papkom met deksel, 1717. Inv no. 1972-126

Wumkes.nl

Museum is het bovendien aantrekkelijk, dat dit stel afkomstig is van een Friese buitenplaats waar het vanouds tot het familiebezit behoorde.

Ook voor deze aankoop werd steun verkregen van de Vereniging Rembrandt.

De portretten van professor Nicolaas Ypeij (1714-1785) en zijn vrouw Elisabeth Helena Smit (1729-1783) in 1763 geschilderd door de te Amsterdam werkzame Tibout Regters (1710-1768) werden het museum geschonken door mevrouw W. E. Ypeij te 's-Gravenhage (1972-101 en - 102).

De zilvercollectie werd weer met een aantal stukken verrijkt. Op de

Gabynus van der Lely, Miniatuur zilveren driekraantjeskan, XVIIIa Inv no. 1972-127.

Delftse Antiekbeurs werd door de Ottema-Kingma Stichting een zilveren papkom met deksel van de hand van de Leeuwarder zilversmid Andele Andeles (1717) aangekocht. Een dergelijk voorwerp was nog niet in de collectie opgenomen. Het is een prachtig stuk zilver, eenvoudig en strak van lijn (1972-126).

Als bruikleen mochten wij een bijzonder miniatuurstuk van de Leeuwarder zilversmid Gabynus van der Lely verwerven in de vorm van een driekraantjeskan in Lod. XIV-stijl (1972-127). Eveneens in bruikleen werd ontvangen de avondmaalsbeker van de Ned. Herv. gemeente van Beetgum (1972-25). Tenslotte vermelden wij de aankoop van een historisch belang-

Wumkes.nl

rijke gedachtenislepel, die herinnert aan de intocht van Willem V te Gorredijk in 1791, vervaardigd door Jacobus Halbertsma (1972-1).

Met steun van het Provinciaal Anjerfonds Friesland werd een secretaireorgel, in 1827 gebouwd door A. van Gruisen en zoon te Leeuwarden, aangekocht (1972-38). Met dit zeldzame meubel kwam tevens een instrument in het museum, dat daar nog niet vertegenwoordigd was. Het is thans opgesteld in de Empire-kamer. Na restauratie zal het ook weer bespeeld kunnen worden.

De aardewerkafdeling werd verrijkt met een door de heer Dingeman Korf voortreffelijke gerestaureerde schotel van Noordnederlandse majolica, waarvan de scherven bij Westermeer onder Joure in de bodem gevonden werden (1972-95).

Tentoonstellingen

De tentoonstelling "Antwerps Plateel" liep nog tot eind januari. Op 31 januari werd met een aantal bruikleengevers en deskundigen een symposium "Antwerps Plateel" gehouden, waarvan een verslag gepubliceerd werd in het Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek (nr. 66/67).

Van 10 november tot 3 december was in het museum een tentoonstelling van medische contrasten te zien onder de titel "In dokters handen", georganiseerd ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de afdeling Friesland van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.

De reizende tentoonstelling in Duitsland werd nog gehouden in de volgende plaatsen:

Mülheim/Ruhr	— januari
Saarbrücken	— maart
Bonn	— mei
Tønder, Denemarken	— juni
Wyk/Föhr	— juli
Bocholt	— september
Friedrichshaven	— oktober
Zons/Rheinland	— november

Met een expositie in Bremerhaven zal de tentoonstellingenreeks in januari worden afgesloten. Uit reacties menen we te mogen constateren, dat deze propagandatournee het Fries Museum een grotere bekendheid in de Bondsrepubliek heeft gegeven.

Uitgegeven bruiklenen

Schilderijen en andere voorwerpen werden tijdelijk uitgeleend voor de volgende tentoonstellingen:
Bijbelse voorstellingen op tegels en Fries aardewerk, tegelmuseum "It noflik sté", Otterlo; De Hollander uit en thuis, Boekarest; Van Willibrord tot Wereldraad, Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht; Opstand en Onafhankelijkheid 1559-1581, Augustijnenkerk, Dordrecht; Litona, Drachten; Het

Wumkes.nl

schip in de volkskunst, Museum Het Behouden Huys, Terschelling; Groningen constant, Groninger Museum voor Stad en Lande, Groningen; De Japanse porseleinkast, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam; Nederlandse buitenplaatsen bedreigd?, Stedelijk Museum "Het Prinsenhof", Delft; Tentoonstelling Cor Reisma, Bolsward; Klokkestoelen. Drachten; Nederlands zilver, Zuid-Afrika.

A. van Gruisen en Zoon, Leeuwarden, Secretaire-orgel, 1827. Inv. no. 1972-38

Wumkes.nl

Vertegenwoordigingen

De directeur verbleef van 2-7 juli te Parijs voor het bijwonen van vergaderingen van de I.C.O.M. Van 9-16 juli nam hij op uitnodiging van de (Britse) Museums Association deel aan hun jaarlijkse bijeenkomst, die gehouden werd in Norwich.

Bezoek

Het bezoekersaantal bedroeg 29.053 (vorig jaar 27.921). Per medio december werd het museum op dinsdagavonden voor het publiek opengesteld. Op 27 april werd het museum bezocht door een groep ambassadeursvrouwen, die een tocht door Friesland maakten. Het 25-jarig bestaan van de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers werd op 6 mei feestelijk in het museum gevierd. Op 24 mei kwamen de consul-generaal van de Verenigde Staten en mevrouw Braderman op bezoek. Op dezelfde datum vond 's middags in het museum de uitreiking van getuigschriften plaats aan hen die met goed resultaat de museumcursus van de Nederlandse Museumvereniging hadden gevolgd. Op 16 juni liet de C.H.U.-fractie van de Tweede Kamer der Staten Generaal zich in het museum voorlichten over culturele problemen in Friesland. De dames van de congressisten, bijeen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Noordelijke Leergangen werden op

Schotel van Noordnederlandse majolica, Polychroom. Inv no 1972-95.

Wumkes.nl

2 september in het museum ontvangen. De in Nederland geaccrediteerde Handelsraden uit de E.E.G.-landen kwamen op 11 september. Op 20 oktober ontvingen wij een groep junior stafleden van Britse musea, die een studiereis door Nederland maakten.

Catalogi en gidsen

Er werden 1585 gidsen in de Nederlandse taal verkocht, 356 Engelse, 91 Franse en 251 Duitse. Het aantal verkochte prentbriefkaarten was: 2715 gekleurde en 1158 zwart-wit; 23 diaserie's en 203 diasets werden verkocht.

Kerkmuseum Janum

Het restauratieplan voor de beide door de Stichting aangekochte woningen op de terp te Janum, waarover veel overleg had plaatsgevonden met ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, kon eindelijk worden ingezonden bij Rijk, Provincie en Gemeente. Over het moment waarop de restauratie zal kunnen aanvangen, kon nog geen zekerheid worden verkregen.

Het aantal bezoekers aan het kerkmuseum was 3349 (1971: 2642). Er werden 1128 gidsen verkocht.

Museum Fogelsangh State

In de nacht van 28 op 29 september, één dag voor de sluiting van het seizoen, vond een inbraak op Fogelsangh State plaats, waarbij een aantal stukken uit de inventaris werd gestolen. Het betrof voornamelijk porselein, koperwerk en enkele speelgoedmeubelen, alsmede een aantal stukken uit particulier bezit van de eigenaresse van het huis, w.o. antieke wapens en een stoelklok. Dank zij intensieve inspanningen van de recherche der Rijkspolitie, waarbij wij met name noemen de Officier van Justitie te Leeuwarden mr. H. Niemeyer en de heer J. Miedema, adjudant der Rijkspolitie, konden de daders, die o.m. ook bij de inbraak op Heringa State te Marssum een jaar eerder betrokken waren, worden ingesloten. Van de buit bleek slechts een klein deel achterhaalbaar. In de opstelling van de collecties werd tijdens de verslagperiode overigens geen wijziging gebracht.

Het aantal bezoekers was 2142 (1971: 2113). Er werden 232 gidsen verkocht.

Fries Munt- en Penningkabinet

Eén der oudste huizen van Franeker, de v.m. Camminghastins, later Hotel De Valk, aan de Bredeplaats, werd 12 april 1972 na zorgvuldige restauratie als bijkantoor van de Friesland Bank in gebruik genomen. Bestuur en directie van de Bank hadden het Bestuur van de Stichting Het Fries Museum gevraagd een suggestie te willen doen voor een culturele bestemming van de verdieping van het gebouw. Al spoedig kwam de gedachte op een deel van de sinds 1952 niet meer publiek getoonde munt- en penningver-

Wumkes.nl

zamelingen van het Fries Museum daar op te stellen. Dit idee vond veel weerklank bij de Bank, daar op deze wijze een duidelijke verbinding gelegd werd tussen de twee bestemmingen van het gebouw.

Na overleg met de directeur van het Koninklijk Penningkabinet in Den Haag, Dr. H. E. van Gelder en de conservator G. Elzinga, werd een expositieplan opgesteld. Op grond daarvan maakte de architect, belast met de restauratie en verbouw van de stins, de heer J. G. Brugman, een ontwerp voor de ruimtelijke indeling, dat werd uitgevoerd door het aannemersbedrijf Y. Schakel te Exmorra. Veel hulp werd voorts ondervonden van de Provinciale Waterstaat van Friesland voor het schilderen van kaarten op grote tableaux, van de heer H. Roelink van het Biologisch-Archeologisch Instituut voor de belettering en van mejuffrouw Th. Zijlstra van de Provinciale Griffie en mejuffrouw G. P. Wagenaar van de Friesland Bank voor het tikken van bijschriften. Veel medewerking werd ook verleend door de heer R. Hofstra van het architectenbureau Wiersma en Brugman en het personeel van de Friesland Bank te Franeker.

Voor de keuze van de te exposeren stukken werd behalve van de adviezen van dr. H. E. van Gelder ook dankbaar gebruik gemaakt van de hulp van mevrouw prof. dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta voor wat betreft de Romeinse munten. Met de inrichting van de vitrines op grond van het ontworpen expositieplan belastte zich de heer G. Elzinga, die daarin werd bijgestaan door mejuffrouw T. van der Brug. Beiden hebben hiervoor veel werk verzet.

Voor het dagelijks toezicht in het Fries Munt- en Penningkabinet, waarvan de openingstijden gesteld werden op dinsdag t/m zaterdag 10 - 5 uur gedurende de periode 1 mei — 1 oktober, kon de medewerking worden verworven van de heer H. M. Gerritz.

Contacten met de Gemeente Franeker leidden er toe, dat een gecombineerde toegangskaart ontworpen werd voor de drie Franeker musea: het Coopmanshûs, het Planetarium en het Fries Munt- en Penningkabinet. Verwacht wordt dat deze kaart het Kabinet een grotere bekendheid bij het publiek zal geven.

In het verslagjaar vond een aantal excursies onder leiding van de heer G. Elzinga plaats, o.a. met het Fries Genootschap, de Vereniging van Vrouwen met Akademische Opleiding, het Congres van Geneesheren-directeur van Psychiatrische Inrichtingen, de N.J.B.G. en studenten van de Leidse Universiteit.

Het bestaan van het Kabinet trok de aandacht van televisie en pers. O.a. verscheen een artikel in "De Muntkoerier" (1, 1972, nr. 8).

De heer G. Elzinga schreef artikelen over de rijksdaaldervondst van Metslawier voor het jaarboek van Munt- en Penningkunde en over "Een numismatisch St. Nicolaasgeschenk in 1827" voor "De Geuzenpenning" (1972, nr. 4).

Van de suggestie van de heer Elzinga een systematisch overzicht van de aanwinsten van het Penningkabinet samen te stellen sedert de laatste aanwinstenpublicatie in 1949 is dankbaar gebruik gemaakt.

Het aantal bezoekers aan het Fries Munt- en Penningkabinet in het eerste seizoen was 1175.

C. Boschma

Wumkes.nl

Educatieve dienst

Was 1971 een druk jaar voor de educatieve dienst, in 1972 werden de records ruimschoots gebroken. Er meldden zich 302 groepen aan (in 1971 waren het er 240) en via deze groepen haalde het museum 7301 bezoekers binnen (welk aantal in het voorafgaande jaar 5414 was). Ook het gemiddelde per groep steeg, namelijk van 22,5 tot 24.

Het is overigens gevaarlijk om met gemiddelden te werken. Driehonderd groepen per jaar zou betekenen, dat er per week zes groepen worden ontvangen. Niets is minder waar. Er behoeft dan niet meer te worden gesproken van echte 'spitsuren' — daarvoor is er gelukkig te veel spreiding over de twaalf maanden — maar er zijn nog wel betrekkelijk stille weken en eveneens overbezette perioden. Hoe onregelmatig het groepsbezoek is, ontdek je, wanneer je de eerste helft van het jaar vergelijkt met de tweede helft: tot en met juni kwamen er 207 groepen, zodat er voor het tweede half jaar maar 95 restten. Waaruit vooral blijkt, dat een museum alles te maken heeft met eb en vloed in het onderwijs, dat zijn productiefste maanden heeft liggen tot enkele maanden na de kerstvacantie. De drukste maanden in het museum zijn voor het groepsbezoek dan ook april, mei en juni, voor het individuele bezoek juli, augustus en september.

Ook een groepsgemiddelde is vrijwel niet te hanteren. Je noteert dan wel, dat het vorig jaar op 24 lag, maar de werkelijkheid is, dat groepen van tien, twaalf, vijftien bezoekers zich afwisselen met groepen van een zestig, zeventig belangstellenden. Wanneer men uitgaat van het adagium, dat voor een orthodoxe rondleiding een groep feitelijk niet groter zou mogen zijn dan vijftien personen, dan wordt duidelijk, dat de grote aantallen het museum wel voor problemen plaatsen. Gelukkig kan er altijd een beroep worden gedaan op de suppoosten, zodat er in twee of drie groepen gesplitst kan worden. Meer kan er (nog) niet worden gedaan. Maar er zijn steeds meer weken in het museumjaar, waarin de educatieve dienst al te goed een tweede personeelslid zou kunnen gebruiken.

De grootste groepen komen bijna nooit uit de sector van het onderwijs. Dat komt klassikaal. Het komt bovendien in toenemende mate. Uit alle schooltypen tussen basisonderwijs en hoger beroepsonderwijs, al behoort het basisonderwijs tot de meest frequente afnemers van de museumlessen. Van de vele onderwerpen, die mogelijk zijn in het Fries Museum — er zijn lessen over en opdrachten voor archeologie in het algemeen, voor de geschiedenis der terpen, voor de middeleeuwen, voor de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw — blijkt de archeologie nog altijd het meest gevraagd. Toch ziet het onderwijs steeds meer in, dat er in de collectie aanzienlijk meer toepassingsmogelijkheden zijn. Ook het onderwijs buiten Friesland komt tot die ontdekking: er waren in 1972 opmerkelijk veel bezoeken van schoolgroepen van elders, die tijdens een werkweek doende waren Friesland te verkennen (en dan krijgt het museum steeds weer kans om ook een bijdrage te leveren).

Wumkes.nl

Behalve het werk in het museum waren er in het verslagjaar ook de optredens naar buiten, doorgaans in de vorm van lezingen, waarvan er 25 werden gehouden, alfabetisch gerangschikt in Anjum, Bergum, Bolsward, Boornbergum, Buitenpost, Dokkum, Gorredijk, Grouw, Harlingen (2 keer), Hindeloopen, Joure, Leeuwarden (vijf keer), Molenend, St. Annaparochie, St. Nicolaasga, Surhuisterveen, Terwispel, Witmarsum, Zaandam en Zwolle.

Het klankbeeld, dat een algemene inleiding wil zijn tot het bezoeken van het Fries Museum, werd voor het aanbreken van de zomervacantie geheel vernieuwd. De tentoonstelling van nieuwe aanwinsten, die in december en januari werd gehouden, werd begeleid door een klankbeeld.

H. Kingmans

Wumkes.nl

Archeologische Afdeling

Algemeen

Door de toenemende belangstelling en "goodwill" van particulieren en instellingen ten aanzien van ons werk is het, ondanks de inspanning van het aanwezige personeel van de afdeling, niet gelukt de steeds groter wordende, ook in vorige Verslagen reeds gememoreerde achterstand in te halen, c.q. de lopende werkzaamheden binnen een verantwoorde termijn af te werken. Dat het Verslag niet die nauwkeurigheid heeft, die wij er graag aan hadden willen geven, moge ons dan ook ten goede worden gehouden.

De toenemende belangstelling uit zich niet alleen in een grote toevloed van vondsten, maar ook in een op zich zelf verheugend begrip van overheidsinstanties en particulieren voor de maatregelen die in het kader van de Monumentenwet 1961 worden genomen ter bescherming en bewaring van zowel onroerende als roerende archeologische monumenten en die, door de centrale functie die het Fries Museum te dien opzichte vervult, steeds grotere aandacht vorderen. Ook vraagt de bij velen aanwezige drang zelf naar oudheden te graven, hetgeen bij diezelfde Wet verboden is, een steeds grotere nauwlettendheid en begeleiding van te dien aanzien ontstane initiatieven.

Administratieve en conserverende zorg

De werkzaamheden aan het foto- en brieven-archief werden voortgezet. De correspondentie neemt nog steeds toe en vergt een steeds groter wordend deel van de arbeidsuren, terwijl op het foto-archief steeds meer een beroep wordt gedaan, zowel door vakgenoten als door "amateurs", waaronder ook vele scholieren. De binnenkomende aanwinsten konden dit jaar — door overmacht — niet alle worden geadministreerd, hetgeen natuurlijk uit den boze is en een slechte indruk maakt.

De documentatie van de door de veldassistent ontdekte vindplaatsen werd voortgezet; van elke vindplaats, die van enig belang is, wordt een beschrijving gemaakt, die volgens een bepaald op geografische eenheden berustend systeem in ordners wordt opgeborgen. Door het uitblijven van een vorstperiode gingen alle grotere grondwerken in de provincie door, zodat weinig tijd werd gevonden voor het noodzakelijke ordenen van de gedane vondsten. Voor zover mogelijk ging het in 1971 gememoreerde conserveren en reinigen van reeds oudtijds verworven bezit door, terwijl een aantal nieuwe vondsten ook de nodige behandelingen onderging.

Door bemiddeling van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden de talrijke aardewerkvondsten uit het Martenahuis te Franeker, hoofdzakelijk uit de 16de en 17de eeuw, gerestaureerd. Opnieuw bleek hieruit dat dit een zeer bijzondere verzameling is. In 1973 zal een groot deel in dit gerestaureerde gemeentehuis van Franekeradeel worden geëxposeerd.

Wumkes.nl

Door de bereidwilligheid van de familie van wijlen mr. P. C. J. A. Boeles, kon een belangrijk deel van zijn op Friesland en op zich in het Fries Museum bevindende archeologica betrekking hebbende archiefstukken, die in het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam werden bewaard, definitief aan het Fries Museum worden overgedragen (zie Verslag 1971, p. 123). Zowel de familie Boeles als prof. dr. W. Glasbergen, door wiens bemiddeling en met wiens goedvinden deze overdracht geschiedde, komt voor dit gebaar grote erkentelijkheid toe.

Veldwerk

De heer J. K. Boschker kon zijn veldverkenningen voortzetten. Ruim 40 nieuwe vindplaatsen werden ontdekt, waarvan er enkele tot nader onderzoek aanleiding gaven en een aantal voor toekomstig onderzoek in aanmerking komt. De Cultuurtechnische Dienst (Landinrichting) verleende ook thans weer de gebruikelijke subsidie.

Aan de inventarisatie van archeologische veldmonumenten kon dit jaar niet worden gewerkt, hetgeen bijzonder teleurstellend was, vooral in het kader van de thans in een bindend stadium komende bestemmingsplannen van de gemeenten. Gelukkig konden wel, dank zij de bereidheid van enkele planbureau's en gemeentebesturen zodanige maatregelen worden genomen, dat een aantal objecten als monument zal worden beschouwd. Enige rechtskracht op langere termijn biedt deze noodoplossing echter niet.

In samenwerking met het Biologisch-Archeologisch Instituut werd een aantal opgravingen en noodonderzoekingen verricht. Veel hulp werd daarbij ontvangen van groepjes amateurs, georganiseerd in de Ned. Jeugdbond tot Bestudering van de Geschiedenis of in de Archéologyske Wurkgroep van de Fryske Akademy en het Fries Museum.

a. *Kolderwolde*, gem. Hemelumer Oldeferd.

Van één der ateliers van de paleolithische Hamburgcultuur, in 1971 ontdekt, maar toen in verband met het winterseizoen niet geheel opgegraven, werd in het voorjaar het onderzoek afgesloten. Door middel van de toegepaste schaaftechniek en de water-spoel-methode op zeven werden nog diverse artefacten, etc. gevonden. Inmiddels werd enkele kilometers meer noordwestelijk een atelier van de Tjongercultuur ontdekt, dat bij nader onderzoek verspoeld bleek te zijn, maar blijkbaar in rustig water, want de artefacten en de afslagstukken waren, zij het niet meer in situ, nog aanwezig. Een en ander lag over een oppervlakte van enkele tientallen vierkante meters verspreid. Dank zij Provinciale Waterstaat werd een gedeelte van een berm, waaronder nog een groot aantal vondsten scheen verborgen, mechanisch weggegraven. waarna de vondstenlaag met amateurs werd onderzocht. Inderdaad kwamen toen nog veel artefacten, o.m. spitsen, schrabbers en stekers te voorschijn, alsmede talrijke afvalstukken.

Wumkes.nl

b. *Snikzwaag*, gem. Haskerland.

Een door J. K. Boschker ontdekte vindplaats van mesolithische artefacten in een ruilverkavelingsgebied kon met behulp van amateurs en met grote medewerking van de Kon. Ned. Heidemij, de eigenaar van het land en de Cultuurtechnische Dienst volledig worden ontgraven. Naast een groot aantal artefacten, waaronder spitsen, mesjes, schrabbers, etc. van verschillend type, werden ook enkele vuurhaardjes gevonden, waarvan er één in het midden een vulling van vuistgrote keien bevatte, die door het vuur waren gebarsten.

c. *Oostermeer*, gem. Tietjerksteradeel.

De onderzoekingen nabij het Bergumermeer naar het mesolithische station S. 64 werden o.l.v. dr. R. R. Newell (B.A.I.) voortgezet, waarbij belangrijke financiele hulp werd ontvangen van de Provincie Friesland en het Gemeentebestuur van Tietjerksteradeel. Een verzoek om enige financiele steun bij enkele der grootste industrieen te Bergum en omgeving mocht helaas niet baten. De opgraving concentreerde zich thans op het nog geheel ongeschonden atelier, dat voor bijna de helft en weer in internationaal kampverband, werd onderzocht en waarbij opnieuw verrassend vele vondsten te voorschijn kwamen, alsmede tal van oecologische gegevens. Het ligt in de bedoeling in 1973 de andere helft van het atelier te onderzoeken en de opgraving af te ronden. Er was grote publieke belangstelling op de speciale "bezoekersdagen", terwijl het zeer verheugend was dat ook de Commissaris van de Koningin mr. H. Rijpstra en enkele Gedeputeerden de opgraving bezochten.

afb 1 Met amateurs aan het werk in mesolithische vindplaats SA 38 bij Snikzwaag, oktober 1972

Wumkes.nl

d. *Steenendam*, gem. Dantumadeel.

Een belangrijke vondst werd gedaan in het wegcunet van de nieuwe provinciale weg achter Oudkerk, helaas door "amateurs" tijdens een vacantieperiode. Deze ontzagen zich niet de gevonden cultuursporen geheel te vernielen en zich de vondsten toe te eigenen, zonder enige instantie te waarschuwen. Dit was te betreurenswaardiger, omdat het sporen betrof van een mesolithische nederzetting, vermengd met die van een laat-neolithische bewoning. De calamiteit werd door de heer Boschker ontdekt, die er in slaagde uit de grondhopen van het wegcunet nog talrijke vondsten te bergen, die het bijzondere karakter van de vindplaats aantoonden. Dank zij de grote bereidwilligheid van de Provinciale Waterstaat kon nadien aan de bermzijde van de weg een flinke opgravingsput worden gemaakt, die o.m. met hulp van amateurs en met medewerkers van het Biol.-Archeol. Instituut in onderzoek kon worden genomen. Hieruit bleek, dat zich een nederzetting van de laat-neolithische Standvoetbekercultuur bevond op een enkele duizenden jaren ouder zijnde vestiging van mesolithische voedselverzamelaars. Onder het neolithische scherfmateriaal bevinden zich o.m. scherven van zgn. "Wellenband"-ceramiek, die in Friesland tot nu toe uiterst zeldzaam voorkomen. De aard van de nederzetting is enigszins te vergelijken met die, welke in 1967 bij Bornwerd werd ontgraven, zij het dat daar geen mesolithische sporen werden waargenomen. De opgraving, die uiterst minutieus moet worden uitgevoerd ten einde te trachten een goede scheiding in de beide cultuurcomplexen te verkrijgen, wordt nog voortgezet. Verschillende haardsteden en allerlei typen werktuigen zijn ontdekt. Ook verbrande dierenbeenderresten, hazelnoten, aambeeld- en klopstenen behoren tot het vondstmateriaal.

e. *Buitenpost*, gem. Achtkarspelen.

Door de heer A. Kooistra te Kollumerzwaag werd bij bouwactiviteiten te Buitenpost een onvoltooide stenen hamer van de neolithische Standvoetbekercultuur gevonden en gemeld. Helaas leverde een nader onderzoek geen gegevens op over de oorspronkelijke verblijfplaats van de hamer in een grafkuil of dergelijke. Het bleek nl. dat de bovengrond te zeer vernield was, zowel door genoemde activiteiten als door vroegere inwerking van de zee (inbraken Lauwers!). De hamer is door zijn onvoltooid zijn een voor Friesland bijzonder stuk (Zie onder Aanwinsten).

f. *Winsum*, gem. Baarderadeel.

Ter plaatse van de afgegraven terp Bruggeburen werd een veel omstreden perskade aangelegd, hetgeen voor de archeologie echter wel zeer prettige gevolgen had. Cor Faber uit Winsum ontdekte in de uitgeworpen perskade-aarde nl. een aantal terpenvaatwerkscherven, die hij dadelijk te onzer kennis bracht. Van het graafwerk waren wij niet op de hoogte gesteld, maar de melding van de jongeman Faber bleek van grote betekenis. Bruggeburen was de terp, waaruit in het begin dezer eeuw zoveel vroeg-Romeinse scherven waren gevonden, dat Boeles in 1951 daaraan de gedachte verbond, dat zich hier een Romeinse wachtpost uit het begin der jaartelling kon hebben bevonden. Bij inspectie en latere exploratie van het betrokken terrein werden, met hulp van Cor Faber, door het personeel van de afdeling vele water-

Wumkes.nl

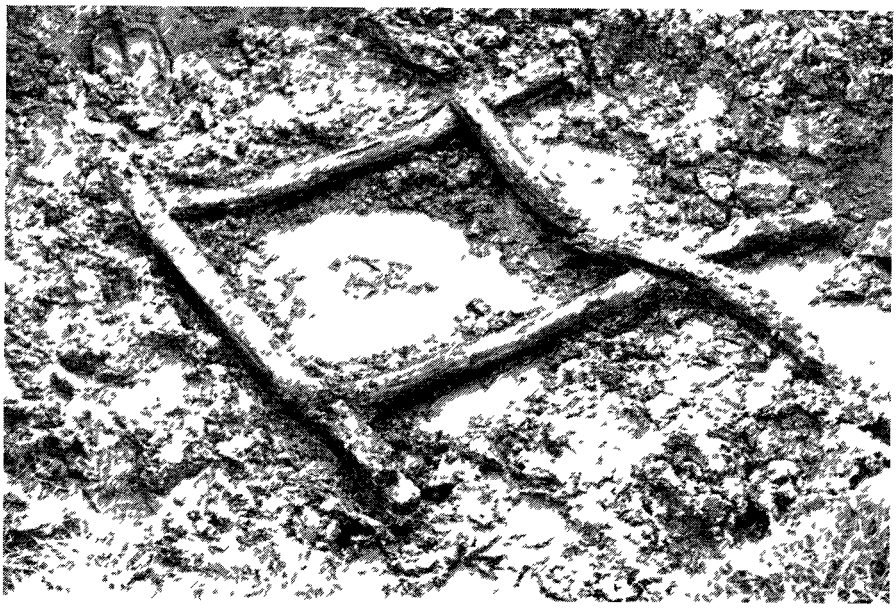

afb 2 Houtconstructie rond put uit terpzool Bruggeburen, Winsum 1972

en afvalkuilen ontdekt en uitgegraven, waarbij talrijke vondsten werden gedaan, daterend van ca. 600 vóór tot ca. 1400 na Chr. Daarbij kwamen ook gave stukken te voorschijn, o.m. van Ruinen Wommels I-aardewerk en bolpotten van Pfaffrath- en Friese makelij uit de 14de eeuw. Opnieuw werd ook een aantal vroeg-Romeinse fragmenten geborgen, o.m. van amforen. De vindplaats, die gelukkig niet door onbevoegden werd ontdekt (de pers verleende daartoe alle medewerking!), werd ook bezocht door prof. dr. W. Glasbergen en andere medewerkers van het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam. Bij die gelegenheid werd met hulp van Provinciale Waterstaat nog een proefsleuf gegraven in de hoop mogelijke sporen van de veronderstelde wachtpost te kunnen vinden. Helaas zijn die niet aangetroffen, o.i. was het terrein daarvoor reeds te diep afgegraven.

g. *Leeuwarden*, gem. Leeuwarden.

Dank zij een melding van de hoofduitvoerder Kregel werd een overslibde nederzetting uit ca. de 12de eeuw na Chr. bekend in het uitbreidingsplan Camminghaburen. Bij een nader onderzoek, dat talrijke scherven, etc. opleverde, werd ook een graf van een paard ontdekt, dat in de nacht na de ontdekking, juist toen het was klaar gemaakt voor een nader onderzoek de volgende dag, geheel werd vernield, waarbij van de uitgehaalde beenderen de woorden "Ha, wij waren hier het eerst" werden gevormd. Ondanks ingeschakelde politiehulp zijn de daders van deze zinloze vernieling nog niet opgespoord.

Wumkes.nl

h. *Waaxens,* gem. Westdongeradeel.

Op verzoek en met medewerking van de eigenaar en de gemeente werd een onderzoek ingesteld op het als een stinsterrein te bestempelen perceel van de boerderij van de heer S. Reitsma.Het onderzoek geschiedde ten einde na te gaan of de niet meer als bedrijfsgebouw dienst doende boerderij inderdaad is voortgekomen uit een kloosterachtig bouwsel, zoals een tekening van J. Stellingwerf aangeeft. Hoewel een laat-15de-eeuwse bebouwing van het terrein inderdaad is komen vast te staan en verschillende bouwfasen, vooral in en rond het tegenwoordige vooreinde zijn vastgesteld (o.m. werd een veel dichter naar het huis toe gelegen hebbende gracht teruggevonden), is het bestaan als "klooster" (nog) niet duidelijk aangetoond, maar het onderzoek wordt nog voortgezet. Wel is geconstateerd, dat het perceel direct aansluit aan de vroegere terp van Waaxens en zijn er in de onderste lagen scherven uit het begin van de jaartelling teruggevonden.

i. *Oudemirdum,* gem. Gaasterland.

Dank zij een melding van de heer K. Idema te Appelscha van de vondst van middeleeuwse scherven in een nieuw gegraven bermsloot, kon met hulp van amateurs en medewerking van de gemeente een stortplaats van kennelijk dicht in de buurt gebakken, maar gebroken inheems zwart gesmoord vaatwerk worden uitgegraven. In dit materiaal zijn vele vormen van bolpotten met en zonder standring en met en zonder tuit, van steelpannen, kannen en potjes met haakoor en zwaluwnestoren te onderscheiden. Een en ander kan in de 14de eeuw worden gedateerd door het voorkomen van enkele scherven van Siegburg-aardewerk. Het materiaal is van veel belang voor de kennis van het inheemse, in de Zuidwesthoek van Friesland geproduceerde vaatwerk.

j. *Hardegarijp,* gem. Tietjerksteradeel.

Door een melding van de gebr. Kloetstra te Noordbergum en met hun medewerking kon een stortplaats van eveneens 14de-eeuws afval in een terrein, waar zich het vroegere Hardegarijp heeft bevonden, worden uitgegraven, waarbij ook enige amateurs behulpzaam waren. Naast de bekende bolpotten e.d. kwamen hier ook twee gedraaide houten dekseltjes van dezelfde ouderdom te voorschijn en een deel van vermoedelijk een houten handboog.

k. *Surhuizum,* gem. Achtkarspelen.

In de als zodanig buiten gebruik zijnde stal van de boerderij van de heer Ridderbosch vond deze middeleeuwse resten, waarvan hij melding maakte. Met amateurs werd een klein onderzoek ingesteld, waarbij een bakstenen vloerplaat werd blootgelegd en scherven van 14de-eeuws vaatwerk werden gevonden.

l. *Anjum,* gem Oostdongeradeel.

Na een mededeling van de streekarchivaris, de heer W. T. Keune te Dokkum, dat door de heer P. Ph. Bakker in zijn boerderij grote bakstenen waren gevonden werd met behulp van enkele W.S.W.-arbeiders, door de gemeente ter beschikking gesteld, een muurrest gevonden die vermoedelijk tot een 15de-eeuwse steenoven heeft behoord. In het muurrestant waren de openingen van de trekgaten duidelijk zichtbaar.

Wumkes.nl

m. *Leeuwarden,* gem. Leeuwarden.

In de bouwput van de A.G.O.-verzekeringen aan de Torenstraat werd in de oostelijke wand een zodanige verkleuring waargenomen dat de indruk werd gewekt dat zich hier een dijkophoging bevond, zoals in de literatuur al eens is verondersteld. Na een aanvankelijke toezegging dat het profiel mocht worden bestudeerd, werd deze later door de directie weer ingetrokken. Dit is bijzonder jammer, omdat hierdoor een voor Leeuwarden belangrijk historisch gegeven verloren is gegaan. Ook in de grote bouwput nabij het Oldehoofster kerkhof, waarin zich een deel van de tijdens de opgravingen op het kerkhof zich manifesterende terp uit de eerste eeuwen onzer jaartelling bevond, konden geen waarnemingen worden gedaan, ondanks een daartoe door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gedaan verzoek. Slechts te elfder ure, toen ons door derden van enige vondsten melding was gemaakt, kon in de bouwvacantie een klein kijkgaatje in de bodem worden gemaakt, waartoe echter door de reeds gestorte betonnen werkvloer moest worden heen gebroken. Dat deze waarneming, die met de moed der wanhoop werd begonnen en uiteraard zeer beperkt moest blijven, geen resultaten opleverde, laat zich denken. Met het uitgraven van de bouwput zijn bijzonder veel mobilia verloren gegaan. Valt dit op zich zelf te betreuren – verlies is immers met de huidige mechanische werkwijzen vrijwel niet te vermijden – erger is dat ook vele gegevens over de structuur van de terp verloren gingen. Met enige goede wil waren, gezien de grote oppervlakte van het terrein, er zeker mogelijkheden geweest om enige profielen te bestuderen zonder noemenswaardig oponthoud van het bouwwerk. In deze gaat ook de gemeente Leeuwarden niet vrij uit, omdat deze, ondanks daartoe gedane voorstellen, nog steeds geen initiatieven neemt om te komen tot een begeleiding van gericht archeologisch stadskernonderzoek. Juist nu in de stadskern grote veranderingen zullen worden en reeds zijn aangebracht (circuit Groeneweg!) is het dringend noodzakelijk te komen tot een weloverwogen plan dienaangaande. Het incidenteel steunen van opgravingen naar bepaalde objecten, wat wel is gebeurd – het zij met erkentelijkheid vermeld – vult nl. slechts zeer ten dele bepaalde hiaten in de kennis der oudste geschiedenis van de stad op.

n. *Oudkerk,* gem. Tietjerksteradeel.

Provinciale Waterstaat meldde het vinden van hout- en muurwerk bij de aanleg van de provinciale weg Oudkerk-Steenendam. Dank zij de medewerking van deze dienst kon een ons inziens als waterafvoer gediend hebbend bouwwerkje, dat uit ca. 1600 dateerde, ten dele worden blootgelegd. Het bestond uit een dikke plankenvloer, waarop aan de zijkanten een steensmuurtje van kleine gele Friese baksteen was opgetrokken. De eiken planken lagen op dwarsliggers. Een bijzonderheid was dat de planken aan één einde alle naar de zelfde richting in de breedte zijwaarts gebogen waren en kennelijk van een afbraak afkomstig en dus secundair verwerkt waren. Dit werd o.m. duidelijk door erin aanwezige houten pluggen, die geen verbinding met de dwarsliggers hadden. Een en ander is opgemeten en getekend. Bij de afwerking van de weg in 1973 zal nog een nader onderzoek volgen.

Wumkes.nl

o. *Menaldum*, gem. Menaldumadeel.
Met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en Staatsbosbeheer werd de stinsheuvel tussen Menaldum en Beetgum naar door ons verstrekte gegevens in zijn oorspronkelijke vorm hersteld, terwijl ook de afscheiding van het terrein, bestaande uit sloten, en de toegang tot aanvaardbare vormen werden teruggebracht. Er is thans een aantrekkelijk geheel ontstaan, waarbij de aan te brengen beplanting het monumentale karakter van deze stinswier, de grootste van de drie aanwezige in Friesland, nog zal versterken. Het is verheugend dat deze restauratie, welke reeds lang zeer gewenst was, door goede samenwerking tot stand kon komen.

p. *Dokkum*, gem. Dokkum.
In het verlengde van de Vleesmarkt werd, na melding van de heer W. T. Keune, een groot deel van de oude walmuur ingemeten, die bij werkzaamheden aan een brugpijler te voorschijn was gekomen.

q. *Weidum*, gem. Baarderadeel.
Dank zij een melding van de heer J. de Groot kon een bij zijn boerderij ontdekte vermoedelijk 18de-eeuwse waterafvoer, bestaande uit een smalle met baksteen overkluisde en met estrikken bevloerde "gang" worden opgemeten.

r. *Strieper kerkhof*, gem. Terschelling.
Enige malen werden aan deze van 1966 tot 1968 en in 1970 onderzochte kerkhofheuvel bezoeken gebracht om de restauratie, die door de gemeente wordt uitgevoerd naar door ons verstrekte gegevens te begeleiden. De plattegronden van de vijf teruggevonden kerken zijn, volgens het ontwerp van ir. K. I. Ruige te Rotterdam, in koperslakkenkeien en met hulp van betonpaaltjes (voor de twee houten kerkjes) thans op zeer suggestieve wijze weergegeven. Met de afwerking van de heuvel en de reconstructie van het oude kerkhof is men ook goeddeels gevorderd.

s. *Drachten*, gem. Smallingerland.
Op verzoek van het Gemeentebestuur werden aan het betreffende planbureau gegevens verstrekt ten einde te komen tot het verantwoord weergeven van de in 1970 teruggevonden kerkplattegrond in het uitbreidingsplan "De Drait". Inmiddels werd een aantrekkelijk ontwerp daarvoor ontvangen en het is zeer te hopen dat dit plan tot uitvoering kan komen.

t. *Metslawier*, gem. Oostdongeradeel.
Een merkwaardig onderzoek vond plaats in de berm van de weg bij het kweekbedrijf "Ropta". Onder toezicht van de veldassistent werd hier door W.S.W.-arbeiders van de gemeente enkele dagen lang gezocht naar rijksdaalders van de Koningen Willem II en Willem III, waarvan er door twee schooljongens uit Anjum een aantal was ontdekt. Totaal zijn er 64 bekend geworden (Zie Verslag Fries Munt- en Penningkabinet).

Wumkes.nl

Voorlichting

Gasten voor bestudering van onze collecties, die soms enkele dagen hier verbleven, waren o.m. S. A. Achterop, Amersfoort (neol. vondsten uit coll. Siebinga); mrs. E. Davidson, Cambridge (vroege middeleeuwen); drs. K. P. Faber, Elburg (sceatta's); drs. J. W. Griede, Amsterdam (middeleeuwse zoutwinning); S. ten Hoeve, Nijland (middeleeuws kerkelijk glaswerk); mr. David Kidd, Oxford (vroege middeleeuwen); prof. dr. M. J. Kingma, Groningen (middeleeuwse en latere beenfracturen); miss. S. Rees, Birmingham (vóór-Christelijke landbouw); H. Rötting, Berlijn (vroege middeleeuwen en Karolingische tijd); drs. H. Sarfatij, Amersfoort (middeleeuwse muntschatvondsten); drs. J. R. G. Schuur, Middelburg (stadsonderzoek Leeuwarden); mr. M. Welch, Oxford (vroege middeleeuwen).

Talrijke inlichtingen werden ook schiftelijk verstrekt, terwijl vele, zonder afspraak komende bezoekers te woord werden gestaan. Een bijzonder bezoek was dat van een televisieploegje o.l.v. de heer J. van der Zee voor opnamen voor het programma "Van gewest tot gewest", o.m. over de opgravingen te Oostermeer.

Excursies werden gemaakt met o.m.: studenten Leidse Universiteit (Instituut voor Prehistorie); Volksuniversiteit Groningen (2x); deelnemers Teleacursus "Graven naar het Verleden"; Ynterfrysk Studintekamp, terwijl lezingen gehouden werden voor: Fries Genootschap, Leeuwarden; Kon. Ned. Heidemij, Oranjewoud; Soroptimist-Club, Leeuwarden; Werkgroep "De Zaanstreek" van de A.W.N., te Zaandam; Prov. Elektriciteitsbedrijf, Leeuwarden; Ouderavond Chr. Lag. School, Staveren; Bejaarden, Opeinde; Fryske Krite "Aldfaers Erf", Leeuwarden; Fryske Krite, Oosterwolde; Ver. v. Terpenonderzoek, Groningen.

Van bijzonder karakter was het inrichten van een grote tentoonstelling gedurende de zomermaanden in de museumboerderij "De Izeren Kou" te Allingawier en de medewerking aan de Floriade 1972 te Amsterdam voor het exposeren van foto's en realia op de daar opgeworpen terp, waarvoor ook gegevens, o.m. voor de van vlechtwerk opgetrokken expositiegebouwtjes en de "terpentuin" waren verstrekt.

afb. 3. Hamer van hertegewei, Vlieland (FM 1972-XII-1).

Wumkes.nl

Langdurige bruiklenen werden verstrekt aan, en door ons op passende wijze opgesteld in de O.L. School "Thrimwalda" te Giekerk en Rijkswaterstaat te Leeuwarden. Bruiklenen voor korte tijd werden verstrekt aan een tentoonstelling te Haarlem ("Van medicijnman tot medicus"), aan de R.O.B. te Amersfoort en het werkkamp te Oostermeer.

De verzamelingen

Noemden wij 1971 reeds een rijk vondstenjaar, 1972 overtreft dat nog. Helaas was het niet mogelijk (zie hiervoor Algemeen), de grote toevloed van vondsten dit jaar volledig te administreren. Vooral betreft dit de grote vondstcomplexen van de paleolithische ateliers in het Gaasterland, uit de terpzool te Winsum en de middeleeuwse stortplaats bij Oudemirdum. Ook een aantal kleinere, maar soms veel bewerking vragende vondsten (reiniging, conservering) kon nog niet worden geïnventariseerd en de achterstand heeft bedenkelijke vormen aangenomen.

afb. 4. Versierde pot van Rumen-Wommels I aardewerk (± 400 voór Chr.), Winsum, Bruggeburen (1972).

Van de aanwinsten, die in de hieronder volgende gemeentelijst zijn gememoreerd, willen wij apart noemen de fraaie collectie Tjongercultuurartefacten uit Kolderwolde, dank zij Provinciale Waterstaat ontdekt en ten dele met amateurs verzameld, en de mesolithische artefacten van Snikzwaag en Steenendam, ook met hulp van amateurs en via een opgraving verkregen. Een neolithisch bijltje uit Bergum werd aangekocht, terwijl de schenking van een dergelijk stuk uit Drachten door Menno van Herwijnen zeer welkom was. De rond Boijl verzamelde collectie prehistorica van wijlen de heer J. Voerman Jr. kon door aankoop en langdurig bruikleen worden verkregen en is een belangrijke aanwinst, daar wij uit dit gebied nog weinig artefacten bezaten. Van bijzondere betekenis is ook de grote pot uit de Late-Trechter-

Wumkes.nl

bekercultuur uit Oostrum, welwillend door de heer H N. Steggerda ter beschikking gesteld Eveneens van groot belang zijn de vermoedelijk neolithische hamer van heitegewei (afb 2) door M de Boer van Dronrijp op het strand van Vlieland, en de niet afgewerkte stenen hamer door A Kooistra van Kollumerzwaag in Buitenpost gevonden

Zeldzaam is de op guirlande-achtige wijze versierde pot van Ruinen-Wommels I aardewerk uit Winsum (afb 4), uit welk dorp nog meer gave stukken afkomstig zijn, o m enige 14de-eeuwse bolpotten uit één tonput Verder noemen wij het merkwaardige bronzen, vermoedelijk 13de-eeuwse bronzen kopje uit Oosterlittens, onderdeel van een staf? Het kon, evenals het bronzen Christusbeeldje uit ± 1500, gevonden nabij Tzummarum, worden aangekocht Ten geschenke werden ook verkregen een zeldzaam 16de-eeuws zwaardgevest uit IJlst en een 17de-eeuws degengevest uit Finkum Verder werden, naar gemeente gerangschikt, o m ontvangen

Achtkarspelen De te *Buitenpost* gevonden neolithische onvoltooide hamer van de Standvoetbekercultuur werd als een zeer gewaardeerd bruikleen verkregen van de heer A Kooistra te Kollumerzwaag (XII-4) terwijl middeleeuwse vondsten uit dezelfde plaats (o m comfoor- en bolpotfragmenten) werden afgestaan door de heer G v d Veer, aldaar

Baarderadeel Te *Jorwerd* werd een zandstenen 13de-eeuwse sarcofaag ontdekt, die door bemiddeling van notaris S G van der Hem voor het Museum werd verworven De familie Van der Hem stond verder een complete van zwaluwnestoren voorziene bolpothals en enig terpenvaatwerk af (IX-6/8) Uit *Oosterlittens* komt een vermoedelijk 13de eeuws bronzen kopje, dat werd aangekocht (IV 2) en uit *Winsum* naast de door Cor Faber en eigen personeel verzamelde grote reeds genoemde collectie vondsten uit de zool van de terp Bruggeburen, als geschenk van J G Koops een bronzen ringetje (III 3)

Barradeel Een prachtige benen punt gevonden bij de ijsbaan te *Tzummarum* werd geschonken door de fam J H Santema aldaar (X 2) en een reeds jaren geleden nabij het dorp gevonden bronzen Christuskindje, onderdeel van een laat-Gotische kaarsenkroon (± 1500) kon worden aangekocht (VIII-4)

Bolsward Provinciale Waterstaat meldde het vinden van enige afvalkuilen van laat middeleeuwse ouderdom ten westen van de stad die echter geen nader onderzoek wenselijk maakten

Dantumadeel De I W G L te Leeuwarden schonk een interessant middeleeuws kruikfragment uit *Rinsumageest* (X 1), terwijl de vondsten van de vindplaats onder *Steenen dam* voorlopig geregistreerd zijn onder het vindpl nr DD 71 Ook de opgravingsvondsten — die zeer talrijk zijn — worden onder dit nummer gerangschikt

Ferwerderadeel Van de familie Hiemstra te *Hallum* werd een aldaar gevonden middeleeuws kanfragment ontvangen (X 6), terwijl door ons zelf nog enig materiaal ter plaatse van nieuwe bejaardenwoningen werd verzameld

Franeker De bij het Camminghahuis door de R O B gedane mobiele vondsten voornamelijk middeleeuwse aardewerkfragmenten werden aan ons overgedragen (I-11/15) terwijl een in het Camminghahuis gevonden glazen wijnpijpet uit ca 1800 door de Friesland Bank werd geschonken (IV-5)

Gaasterland De bij *Oudemirdum* aan het licht gekomen voorraad middeleeuwse vaatwerkfragmenten is reeds genoemd

Harlingen Door eigen personeel werden nog talrijke cultuurresten verzameld ter hoogte van de nieuwe Dijkvaart ten noorden van de stad Hieronder bevinden zich o m gedateerde majolicascherven, ten dele ook met zeer interessante decoratie Deze scherven

Wumkes.nl

worden door de heer D. Korf geïnventariseerd en beschreven. Verder bevinden zich onder het vondstmateriaal o.m. Deens vaatwerk, tot onbekende werktuigen bewerkte beenderen, mesheften, etc. Mej. I. Lindeman te Harlingen schonk een door haar gevonden, fraai versierd 15de-eeuws deksel (X-1), terwijl W. Dullemond uit Franeker een zeer interessant, met puntcirkels versierd "speelstaafje" van bijzondere vorm in bruikleen afstond, gevonden aan de zeezijde van de dijk (IV-1) (afb. 5).

afb. 5. Benen speelstaafje, gevonden aan de kust bij Harlingen (FM 1972-IV-1).

Haskerland: H. Spanninga te *Joure* schonk een door hem aldaar gevonden vroeg-17de-eeuws majolicabord, dat door de heer D. Korf uitmuntend werd gerestaureerd en in de algemene museuminventaris is opgenomen, terwijl ook een fragment van een 15de-eeuws pijpaarden Mariabeeldje van hem werd ontvangen (V-2). Bovendien schonk hij een door hem bij *Snikzwaag* gevonden, vermoedelijk neolithische slijpsteen (VIII-16) van uitzonderlijk model. De vondsten uit het reeds vermelde mesolithisch atelier werden onder het vindpl. nr. S.A. 58 opgenomen.

Hemelumer Oldeferd: J. I. Monderman te Balk stond een door hem nabij *Kolderwolde* gevonden m.e. spinklosje af (III-2), terwijl de door hem ontdekte vindplaats van de Tjongercultuur reeds is genoemd. De vondsten zijn onder het vindpl. nr. G.L. 137 geregistreerd.

Hennaarderadeel: Onder *Hidaard* werd door eigen personeel een slijpsteen uit de terpencultuur gevonden (I-5), terwijl de heer J. van 't Zet uit Anskwerd bij *Oosterend* een bijna complete molensteen van bazaltlava uit de 12de/13de eeuw afstond (I-6).

Kollumerland c.a.: De heer S. Bijker te *Kollumerzwaag* schonk door hem in zijn tuin gevonden, vermoedelijk middeleeuwse ijzerslakken, de eerste van dien aard van de zandgronden bekend (XII-3).

Leeuwarden: De R.O.B. droeg de op het Oldehoofster kerkhof in 1968/'69 gedane vondsten over, maar helaas konden deze nog niet worden geïnventariseerd. Wel is bekend dat zich hieronder verschillende gave stukken bevinden, o.m. een rammelaar van terpenvaatwerk, Romeinse scherven en veel Karolingisch tot middeleeuws materiaal. Ook een gebroken, maar ongezet weer vergroeid menselijk dijbeen behoort ertoe. M. de Boer, thans te Dronrijp, ontdekte een hurkskelet in de zool van de Bilgaarder terp en stond dit gaarne af (V-1), al was het jammer dat wij een en ander niet in situ konden bestuderen. G.Heidstra stond een in Bilgaard gevonden rood aardewerken proen af (VI-1), terwijl K. Boskma te Bergum terpenvaatwerk, een verzwaring, Frankisch aardewerk, een pikhaak, etc. schonk, gevonden in de bouwput van de A.G.O. (VII-3/12). In uit de Groeneweg afkomstige grond bij Werkmanslust ontdekten T. Smidt en A. Sjoukema een 17de-eeuws benen mesje, dat zij spontaan schonken (VIII-2), terwijl uit de Groeneweg zelf een aantal 16de- tot 18de-eeuwse ceramiekresten werd geborgen (VIII-5/14). R. v. d. Meer schonk een groot fragment van een 17de-eeuwse Rijnlandse beker (X-3) en A. v. Keulen een mooie ijzeren veerschaar (X-4), beide te Leeuwarden gevonden, en mej. A. Hoekzema een circa 1800 te dateren steenwerken flessenstop (XI-1). Eigen personeel verzamelde terpenvaatwerk in Camminghaburen en m.e. resten in de binnenstad (IX-2).

Leeuwarderadeel: Uit *Finkum* ontvingen wij van de heer E. Klaver een 17de-eeuws degengevest ten geschenke (I-16).

Menaldumadeel: Met medewerking van het architectenbureau Gerbenzon te Leeuwarden en het betreffende aannemersbedrijf konden veel ceramiekresten van de 13de tot 18de eeuw worden verzameld in de bouwput van de uitbreiding van het Bejaardencentrum te *Berlikum*. Hieronder bevinden zich een interessant deksel, een osseschedel, etc. (VIII-17). M. Nieuwhof te Berlikum gaf een benen touwspanner en een bronzen, vermoedelijk 17de-eeuwse sleutel in bewaring, nabij zijn woonplaats gevonden (IX-4/5).

Wumkes.nl

Oostdongeradeel: De heren J. Posthuma en H. N. Steggerda te *Oostrum* vonden en stonden respectievelijk in bruikleen af een zeldzame grote pot uit de Late-Trechterbekercultuur en schonken fragmenten van een schaal van dezelfde cultuur (I-1/4). Een onderzoek naar de vindplaats zal nog plaats hebben.

Smallingerland: Menno van Herwijnen schonk een door hem te *Drachten* gevonden bijltje van de Standvoetbekercultuur (VI-7) en zijn broer Marnix een 17de-eeuwse glazen kraal (VI-8), terwijl J. Sikkema te Drachten door hem te *Drachtstercompagnie* gevonden vuurstenen artefacten ter inventarisatie aanbood (II-5/14).

Sneek: U. Puite te Sneek vond buiten de stad een glad benen speel(?)staafje met vierkante knoppen dat hij schonk (VI-9), terwijl N. N. een 16de-eeuwse roodaardewerken grape uit de stad zelf afstond (XII-5).

Staveren: Een bij de gemaalwerken gevonden lakenloodje met het symbool van het Gulden Vlies (rond 1500 te dateren) mocht van mevrouw M. Schram-de Vries uit deze stad in bruikleen worden ontvangen (III-1).

Terschelling: Een 17de/18de-eeuwse vuurstenen kanonslag van de Noordsvaarder was een geschenk van W. Conijn te West-Terschelling (I-7).

Tietjerksteradeel: Van J. Kloppenburg te *Bergum* werd een vuurstenen neolithisch bijltje ontvangen, bij de ijsbaan aldaar gevonden (I-8). Nabij *Eernewoude* gevonden netverzwaringen en andere vondsten werden door de heer S. Lap te Wartena geschonken (II-15/16), terwijl de jeugdige Jan de Vries te Hardegarijp samen met een aantal leeftijdgenootjes een met een kruis en kromstaf aan de binnenzijde versierd zandstenen sarcofaaghoofdeinde vond en schonk (1972-133). De vondsten van het onderzoek te *Hardegarijp* werden al genoemd. Bij *Oudkerk* werd een aantal 17de-eeuwse ceramiekresten gevonden en van Prov. Waterstaat ten geschenke ontvangen (V-21/22).

Utingeradeel: W. Hylkema te Irnsum schonk een door hem bij het *klooster Aalsum* gevonden flesfragment met een wapenstempel, waarin de letters EL en VH voorkomen (IV-3).

Vlieland: De heer M. de Boer stond in bruikleen af een door hem op het strand gevonden hamer van hertegewei (XII-1).

Westdongeradeel: K. Talsma te *Foudgum* gaf een aldaar gevonden mini-dobbelsteen van been ten geschenke (VIII-1). De vondsten van *Waaxens* werden nog niet geïnventariseerd.

Weststellingwerf: Een grote collectie mesolithische en neolithische artefacten, waaronder enige stenen bijlen, uit *Boijl* en omgeving, verzameld door wijlen de heer H. Voerman Jr. kon worden aangekocht en reeds grotendeels geïnventariseerd (VI-11 e.v.). De verzameling was zeer nauwkeurig per bekende vindplaats geordend. De oudheidkamer te Steenwijk vulde deze collectie met een bruikleen aan, dat ook van de heer Voerman en van dezelfde vindplaatsen afkomstig was. De oudheidkamer te *Wolvega* stond toe dat wij de daar aanwezige collectie archeologica, uiteraard met behoud van eigendom, inventariseerden op gelijke wijze als dat in 1971 geschiedde met die te Kollum (V-3/20).

Wonseradeel: De heer Y. Schakel te Exmorra schonk als dank voor de door ons ingerichte tentoonstelling te *Allingawier* een aldaar gevonden zwart gesmoorde middeleeuwse kan (VI-10).

Wymbritseradeel: Een te *Wolsum* gevonden slijpsteen van glimmerschist werd door mej. F. G. Twijnstra te Waaxens afgestaan (VII-13).

IJlst: Een in baggermodder gevonden gevest van een 16de-eeuwse, vrij zeldzaam voorkomende "Haus- oder Bauernwehr" (een zwaardtype) gaf C. Zijsling te IJlst ten geschenke (VIII-18).

Wumkes.nl

Allen die op enigerlei wijze medewerkten aan de verrijking van de collecties wordt op deze plaats van harte dank gebracht. Ook degenen wier namen thans niet worden genoemd mogen zich toch van onze erkentelijkheid overtuigd weten.

Naast de aanwinsten moeten ook enkele verliezen worden gememoreerd, bestaande uit het terugnemen van enkele, gelukkig kleine bruiklenen. Mevrouw S. Iest-Postmus te Ureterp vroeg dat van haar zoon P. Iest terug, nl. enkele artefacten; de heer J. Huisman te Westergeest twee benen voorwerpen en de heer J. Hopman te Harlingen de onder zijn huis gevonden vroeg-17de-eeuwse gebak(?)vormen.

Diversen

Ondergetekende woonde het jubileumcongres van de R.O.B. te Amersfoort bij, alsmede de tweede "Reuvensdagen" te Amsterdam. De Ned. Jeugdbond tot Bestudering van de Geschiedenis hielp twee maal één dag met het wassen van de vondsten uit Winsum, terwijl hij verschillende malen onder de reeds enige malen genoemde "amateurs" met verschillende leden vertegenwoordigd was. Enkele malen werd op verzoek te Amsterdam deelgenomen aan besprekingen over de opgraving van een faience-fabriek aan de Overtoom aldaar en schriftelijke adviezen deswege verstrekt.

Van bijzondere aard waren de gebeurtenissen terzake de in ons vorig verslag (1971) genoemde onderzoekingen over de echtheid van een aantal sedert 1948 in het museum binnengekomen voorwerpen, afkomstig uit één bepaalde richting. Door ingezonden stukken van enkele der daarbij betrokkenen onstond een grote publiciteit, o.m. in de Leeuwarder Courant, maar ook in andere bladen en bij radio en televisie. Een nauwkeurig analytisch onderzoek van de metalen voorwerpen is thans nog gaande. Een relativerend artikel van onze hand verscheen over deze kwestie in "Dit is Friesland", juli 1972.

Voor de in 1973 te verschijnen erebundel van prof. dr. H. Brunsting werd een opstel over het in 1971 opgegraven kringgreppelurnenveld bij Oosterwolde geschreven, terwijl ook enkele berichten voor het Fries Museum Bulletin werden samengesteld. Voor de 2de druk van "Terpen, mens en milieu" (1ste druk 1970) werden onze bijdragen verbeterd en vermeerderd en voor een brochure van E. J. Brill's Uitgeverij te Leiden bestemd voor het onderwijs werd een kleine bijdrage geschreven over "Friesland in den Romeinschen tijd".

G. Elzinga

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten

Inventaris nummers 1972

1 Zilveren gedachtenislepel met eivormig blad en rattestaart aan een geslingerde steel Op de top aan de voorzijde de afbeelding van Prins Willem V en aan de achterzijde van Wilhelmina van Pruisen In de binnenzijde van het blad gegraveerd de Prins te paard met de letters P=W=D=V=D= Op de achterzijde P W/ Prins W D / Vijfde is in den/Vlekke Gordijk / ingehaalt door / De borgeri/ Den 16 Septr / 17 91 Lang 17,7 cm Merk mt IH gekroond (Jacobus Halbertsma, Gorredijk)
Aangekocht

2 - 17 Verzameling textiel
Geschenk van M Huisinga Leeuwarden

18 Poppewagen
Geschenk van A Tj de Jong, Leeuwarden

19 Kerkboek met twee gouden sloten
Merk mt HS (Hermanus Smeding, Leeuwarden)

20 Grijs fluwelen tas met zilveren beugel en haak
Merk mt AB/34 (A de Groot Boersma, Sneek)

21 Schildpad naaigarnituur doosje, rustend op vier pootjes Lang 14 cm Breed 9 cm

22 Daguerrotypie, voorstellende Gesina Gertruda Hesse (1834-1914) Hoog 18 5 cm Breed 14,4 cm

23 Zakboekje voor aantekeningen van het jaar 1848
De nrs 19 t/m 23 geschenk van G A Blok van Laer, 's Gravenhage

24 Gevelsteen met opschrift 1739/ Leuwe IJedes/ Jan Foppes/ Kerckvoogden/ van Froubuert Hoog 31,2 cm Breed 31,6 cm
Aangekocht

25 Zilveren avondmaalsbeker op ronde standring Opschrift Dese beker/ komt de kerke/ Fonden van beetgum/ Toe, en Soo wie/ desen drickbeker/ on weerdighlyck/ drickt die is sculdigh des vlo/ ets des Heeren Op de bodem de initialen I W Merken Dokkum, jl I (1660) mt WO (Willem Olthof Leeuwarden) Hoog 15,5 cm
Bruikleen van de Kerkvoogdij der Ned Herv gemeente Beetgum

26 Pastelportret op papier van een onbekende man In een mahonie gefineerde houten lijst achter glas Hoog 48 cm Breed 28 cm
Geschenk van ds H J N Zuidersma, Leeuwarden

27 Gedenkstuk in olieverf, geschilderd op glas Opschrift Geboorte en Huwelijks / Tafereel / Ter Eere / van / Cornelis / Sierks / Halma / geboren / te / Makkum / Den 9 January / 1822 Anje / Derks / Kremer / geboren te / Niekerk / Den 6 Desember / 1825 Gehuwd te Ezinga / Den / XVIIe mei MDCCCXLIX In bruin geverfde houten lijst Hoog 56 5 cm Breed 37 cm
Geschenk van W Kingma-Kalsbeek, Leeuwarden

28 Handboormachine met 10 losse boren
Geschenk van S van Randen, Grouw

29 Zilveren lepel met eivormig blad met dunne breed uitlopende platte steel Op de achterzijde gegraveerd in Riga 1828 Merk CGH Lang 21,1 cm

30 Zilveren lepel met eivormig blad met dunne breed uitlopende platte steel Op de achterzijde gegraveerd mann v Co Riga 1820
Merk CGH Lang 22,1 cm

31 Zilveren lepel met eivormig blad met dunne breed uitlopende platte steel Op de achterzijde ingepunt Nico Kriegsmann Compa in Riga 1817
Lang 22 cm
De nrs 29 t/m 31 geschenk van dr M Roegholt, Baarn

Wumkes.nl

32. Houten raam met koperen bouten om floddermuts te pijpen. Hoog 38 cm. Breed 20 cm.
Geschenk van M. Baarsma, Buitenpost.

33. Zilveren rijgnaald. Lang 7 cm. Merk: A S 107 (A. M. Sustring, Sneek).
Aangekocht.

34. Mutsje.

35. Een paar zwart leren werklaarzen.
De nrs. 34 en 35 geschenk van T. de Jong-Soest, Leeuwarden.

36. Zwart wollen herenjas.
Geschenk van T. J. Zijlstra, Witmarsum.

37. Zwart schortje.
Geschenk van J. Laanstra, Buitenpost.

38. Eikehouten empire sécretaire-orgel. Sleeplade met 3 registers t.w.: holpijp 8, fluit 4, woudfluit 2 en tremulant. Opschrift: Fecit 1827 / A: van Gruisen & Zoon. Orgelmakers. / Leeuwarden. De kast met koperbeslag. Hoog 157,5 cm. Breed 110 cm. Diep 52,5 cm.
Aangekocht met steun van het Provinciaal Anjerfonds Friesland.

39. Pokhouten katrol met ijzeren haak. Gemerkt: B W / 1685. Afkomstig van het torenuurwerk te Hijum. Lang 37 cm.
Geschenk van D. Kuipers, Stiens.

40. Friese stoelklok, XVIIIe eeuw. Hoog 63 cm.

41. Klokkekleedje. Lang 33 cm.

42. Een pauwenbord van Delfts aardewerk. Diam. 30 cm.

43. Bordje van Delfts aardewerk. Diam. 22,5 cm.

44. Bordje van blauw Chinees porselein. Diam. 22,5 cm.

45. Bordje van blauw Chinees porselein. Diam. 22,5 cm.

46. 2 ovaalvormige bakjes van bruin glaswerk.

47. Gedraaid houten rond bakje. Hoog 6 cm.

48. Kerkboek met zilveren sloten. Merken: jl. W (1856); mt. K / 5 (J. Kooiman, Schoonhoven).
De nrs. 40 t/m 48 legaat A. de Walle-van Buren, Leeuwarden.

49 - 61. Verzameling textiel.
Geschenk van M. H. Feenstra, Arum.

62 - 79. Verzameling textiel.
Geschenk van S. van der Bij-van Koten, Leeuwarden.

80. Schort.
Geschenk van J. Heida, Sneek.

81 - 85. Verzameling textiel.
Geschenk van E. H. Pel, 's-Gravenhage.

86. Gedraaid houten kluwenbakje. Hoog 6,5 cm.

87. Drinkglas van wit glas. Opschrift: Vivat Lustiger Jäger. Hoog 8,5 cm.

88. Sigarenkoker met zilveren beslag. Op de ene zijde in zilver uitgezaagd: Brug bij Kuilenburg. Op de achterzijde de initialen: T.A.D.W. 1869.
Lang 13,5 cm. Breed 9 cm.

89. Een houten garenwinder op gegoten ijzeren tafelklem.

90. Peperstrooier van wit geglazuurd aardewerk. Hoog 12,5 cm.
De nrs. 86 t/m 90 legaat A. de Walle-van Buren, Leeuwarden.

91. Een rood gelakt blikken toverlantaarn.
Geschenk van G. Elzinga, Leeuwarden.

92. Zilveren gedreven theebus op 4 bolpootjes. Hoog 16 cm.
Merken: Friesland; Sneek; jl. S (1733); mt. YF (Ype O. Feenstra, Sneek).

93. Zilveren gedreven theepot. Op de bodem gegraveerd: P. W. 1750. Hoog 15,5 cm. Merken: Friesland; Sneek; jl. V (1735); mt. YF (Ype O. Feenstra, Sneek).

Wumkes.nl

94 Rond schildpadden doosje met emaille beschildering in gouden omlijsting Diam 7 cm
De nrs 92 t/m 94 geschenk van N N

95 Majolica schotel (gerestaureerd) Diam 32,2 cm De voorzijde beschilderd in de kleuren oranje, geel, groen en blauw op wit fond Achterzijde bedekt met loodglazuur Gevonden bij Westermeer onder Joure
Geschenk van Hotzo Spanninga, Joure

96 Een dubbele met twee handjes in elkaar grijpende gouden schakelring met resten van groen en wit emaille en op telkens een platte zijde van de schakels een tekst, n l VT+RECHTER+LIEFDE en INT+HARTE×BEMINT XVII Gevonden te Eestrum
Aangekocht

97 Twee riepehouten stoelen met biezen zitting Hoog 91 cm

98 Mahoniehouten wandelstok met achtkante ivoren knop Lang 93,5 cm

99 Theekistje op vier gedraaide houten pootjes Mahoniehout gefineerd Hoog 14 cm Lang 25 cm Breed 13,5 cm

100 Knipsel in lijstje achter glas Vervaardigd door Douwe de Hoop (1800 1830) Hoog 20 cm Breed 25 cm
De nrs 97 t/m 100 geschenk van de heer en mevrouw Gilhuijs Dorenbos, Eelde

101 Schilderij in olieverf op doek voorstellende Nicolaas Ypeij (1714-1785), hoogleraar in de wis- en vestingbouwkunde te Franeker Gesigneerd en gedateerd T Regters pinxit 1763 Hoog 84,5 cm Breed 68,5 cm
In een vergulde bewerkte lijst

102 Schilderij in olieverf op doek voorstellende Elisabeth Helena Smit (1729-1783), vrouw van Nicolaas Ypeij Gesigneerd en gedateerd T Regters pinxit 1763 Hoog 83,5 cm Breed 68 cm In een vergulde bewerkte lijst
De nrs 101 en 102 geschenk van mevrouw W E Ypeij, s-Gravenhage

103 Portret in zwart krijt op papier voorstellende Jan Lammert Tiesinga (1814-1884) Vervaardigd door S J van Loon Hoog 63 cm Breed 50 cm

104 Portret in zwart krijt op papier voorstellende Geesje Lammerts Jonkers (1819-1887), vrouw van Jan Lammert Tiesinga Vervaardigd door S J van Loon Hoog 63 cm Breed 50 cm
De nrs 103 en 104 geschenk van L J Tiesinga, Oosterwolde

105 Schotel van Fries aardewerk Gerestaureerd Diam 42,5 cm
Gevonden te Bozum
Geschenk van Ph Breuker, Bozum

106 Twee zilveren oorringetjes Diam 1,3 cm
Geschenk van R Hiemstra-Wiersma, Hallum

107 Dubbelportret in zwart krijt voorstellende Pieter Pieters Kingma (1844-1937) en Antje Atzes Wallendal (1845 1935) In houten gebeitste lijst achter glas Hoog 29 cm Breed 39 cm

108 Dubbelportret in zwart krijt voorstellende Andries Tiedes de Jong (1851-1922) en Neeltjes Sytzes Brouwer (1850-1924) In houten gebeitste lijst achter glas Hoog 29 cm Breed 39 cm
De nrs 107 en 108 geschenk van P de Jong, Leeuwarden

109 Schilderij in olieverf op doek voorstellende Joukje Luxwolda de Vries, geschilderd door Tjeerd Bottema Hoog 80 cm Breed 60 cm
Legaat M A Luxwolda-Touze, Arnhem

110 Pijpekop van wit gebakken aarde Opschrift W Alkema Coperatieve Vereeniging IJmkers te Koudum Juni 1906" Hoog 5 cm

111 Pijpekop van wit gebakken aarde Opschrift "S Kromhout Coperatieve Vereeniging IJmkers te Hoornsterzwaag Juni 1906' Hoog 5 cm

112 Pijpekop van wit gebakken aarde Opschrift P de Wit Coperatieve Vereeniging IJmkers te Menaldum Juni 1906" Hoog 5 cm
De nrs 110 t/m 112 geschenk uit de nalatenschap van A Keetlapper, Koudum

Wumkes.nl

113. Test van gebakken aarde met oor en groen geglazuurd. Hoog 9,5 cm.
Geschenk van de Kerkvoogdij der Ned. Herv. gemeente Edens.

114. Twee-oren pot van rood gebakken aarde. Hoog 32,5 cm.
Geschenk van K. E. Dijkstra, Beetgum.

115. Schilderij in olieverf op paneel, voorstellende gezicht op de Kanselarij te Leeuwarden aan de Turfmarkt. Linksonder gesigneerd en gedateerd: C. Springer 1873. In vergulde bewerkte lijst. Hoog 70,5 cm. Breed 91 cm.
Aangekocht met steun van de Vereniging Rembrandt en de Provincie Friesland.

116. Lithografische steen met afbeelding van de kaart van Friesland, ca. 1900. Hoog 33 cm. Breed 25 cm.
Geschenk van J. Loman, Beetsterzwaag.

117. Schilderij in olieverf op paneel, voorstellende boerenerf. Rechtsonder gesigneerd en gedateerd: Margarete De Heer f 1658 fecit.
In gesneden houten lijst met bloem- en bladwerk en twee slangen.
Hoog 38 cm. Breed 30,5 cm.

118. Schilderij in olieverf op paneel, voorstellende boerenerf. Middenonder gesigneerd en gedateerd: Margarete Heer fecit 16 . . .
In gesneden houten lijst met bloem- en bladwerk en twee slangen.
Hoog 38,5 cm. Breed 30.5 cm.
De nrs. 117 en 118 aangekocht met steun van de Vereniging Rembrandt.

119. Bronzen plaquette met het portret van Mr. Pieter Jelles Troelstra (1860-1930). Vervaardigd in 1926 door J. C. Wienecke.
Hoog 20 cm. Breed 14,7 cm.
Aangekocht.

120. Floddermuts.

121. Floddermuts.

122. Plisseerplankje met rol.

123. Houten pijpraam met bouten.
De nrs. 120 t/m 123 geschenk van H. Schreinhout, Ruinen.

124. Wit linnen doek.

125 - A. Een paar mitaines.

125 - B. Floddermuts.
De nrs. 124 en 125 geschenk van J. de Jong-Brouwer, Sneek.

126. Zilveren papkom met twee oren en deksel. Merken: Friesland; Leeuwarden; jl. B (1717); mt. A A (Andele Andeles, Leeuwarden). Hoog 11,5 cm.
Bruikleen Ottema-Kingma Stichting, Leeuwarden.

127. Zilveren miniatuur driekraantjes koffiekannetje, staande op drie voluutpootjes. Merk: mt. gekroonde lelie (Gabynus van der Lely, Leeuwarden). XVIII-b. Hoog 8,3 cm.
Bruikleen van prof. dr. Th. Hart de Ruyter, Haren (Gr.).

128. Armstoel van iepehout, bekleed met zwart velours.
Noord-nederlands XVII-d. Hoog 106 cm. Breed 64 cm.
Bruikleen van K. van Messel, Leeuwarden.

129. Symphonion met dertien platen (voorloper van de grammofoon).
Hoog 18,5 cm.
Geschenk van B. Kuitert, Leeuwarden.

130. Steelpan van rood gebakken aarde. Diam. 38 cm.
Geschenk van T. en W. Duursma, Hardegarijp.

131. Soeplepel van aardewerk, wit geglazuurd.
Merk: P. Regout/Ao. 1836/Maastricht. Lang 33 cm.
Geschenk van Ria van der Meer, Leeuwarden.

132. Spaarvarken van wit aardewerk, bedekt met geel/groene loodglazuur.
Lang 23,5 cm.
Geschenk van G. Elzinga, Leeuwarden.

Wumkes.nl

133. Hoofdeinde van een sarcophaag vervaardigd van bontzandsteen. Binnenzijde versierd met kruis tussen twee kromstaven. Hoog 44 cm. Breed 72 cm. Lang 44 cm.
Geschenk van Jan de Vries e.a., Hardegarijp.

134. Dakpan van rood gebakken aarde. Ingegrifd: Simon/Vellinga oud 21 jaar. Lang 36 cm. Breed 23 cm.

135. 7 trotseerloodjes.
De nrs. 134 en 135 geschenk van S. Reitsma, Waaxens (W.D.).

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten Fries Munt- en Penningkabinet, 1949-1972

Na het beëindigen van het conservatorschap van Mr. P. C. J. A. Boeles, die op voortreffelijke wijze na het overlijden van S. Wigersma (1912) de munt- en penningverzamelingen van het Fries Museum heeft beheerd en de belangrijkste aanwinsten daarvan regelmatig publiceerde, is er geen aanwinstenlijst meer gedrukt. Wel verschenen enige berichten over na 1949 verworven grotere muntvondsten, terwijl sedert 1959 de binnengekomen Romeinse munten in de Verslagen der Archeologische Afdeling werden genoemd, maar een volledig overzicht bleef achterwege. Nu de collecties echter in 1972 weer ten dele voor het publiek te bezichtigen zijn in het Camminghahuis te Franeker is het verantwoord de aanwinsten sedert 1949 in één lijst te vermelden. Door ruimtegebrek was het echter niet mogelijk alle stukken volledig te beschrijven, noch de "muntboeken" te vermelden, waarin zij catalogusgewijs voorkomen. Slechts waar van een aantal aanwinsten een apart artikel verscheen, is dit daarbij vermeld. Uiteraard zijn de juiste beschrijvingen e.d. wel in de inventaris van het Museum opgenomen. Munten en penningen zonder vermelding van namen van schenkers etc. zijn door aankoop verkregen. Bij in de bodem aangetroffen munten is de vindplaats tussen haakjes vermeld.

G. Elzinga

G = goud; K = brons of koper; N = nikkel; Z = zilver; Zi = zink

MUNTEN

Provincie Friesland

G. Friese (?) solidus Lodewijk de Vrome (Waaxens W. D.). Leeuw. Crt. 29 jan. 1966.
dubb. dukaat: 1617.
dukaat: z.j. (± 1591) (gesl. te Reiderschans); 1596.

Z. leeuwendaalder: 1594 (gesl. te Reiderschans); 1600 (op Holl. voet); 1603; 1605; 1607; 1608; 1609; 1610 (var.).
½ leeuwendaalder: 1614.
½ rijksdaalder: 1607.
½ florijn: 1684 met klop HOL (mevr. A. Hesselink, Paterswolde); 1686 (J. S. Sytsma, Gorredijk).

K. duit: 1605 en 16.. (beide Hoorn, Tersch.); 1682 (Zurich, N. Th. v. Straten, Franeker); 168. (Winsum, J. G. Koops, aldaar).
duit, Reckheimse nabootsing: 16.2 (Berlikum, P. J. Kuperus, aldaar).

Andere Nederlandse Provinciën en Steden

Gelderland

Z. *gulden*: 1763 (3x) met bijbehorend briefje: "Deeze drie Gerande guldens heeft Antje Tuymelaar Present gekregen van Grootvader H. Tuymelaar, den 6 *Desemb. 1827 tot St. Nicolaas*". De familie Tuymelaar woonde te Heerenveen en dit "present" getuigt van het feit dat ondanks de invoering van *Koninkrijksmunten* de oude provinciale munten nog lang in omloop bleven (mevr. M. ten Cate-Seinstra, Balk). De Geuzenpenning 22, 1972, p. 54/55.
dubbele *stuiver*: 16.. (*Lekkum, B. Hamstra, Heerenveen*).

Wumkes.nl

K. duit: 166. (Hoorn, Tersch.); 1762 (Leeuwarden, G. v. d. Meer, aldaar); 1786 (Vischbuurt, H. Gulmans, Ternaard); 179. (Metslawier, H. de Vries, aldaar).

Stad Nijmegen
Z. daalder (30-stuiverstuk): 1704 (misslag) (mevr. M. ten Cate-Seinstra, Balk).
½ stuiver: 1585 (?) (Ferwerd, T. A. Vonk Noordegraaf, aldaar).
⅛ stuiver: 1525 - 1585 (Weidum, N.N.).

Groningen
Z. statenschelling: 1691 (Makkum, I.W.G.L., Leeuwarden).
Stad Groningen
Z. ½ plak: ? (2x) (Hoorn, Tersch.).
¼ groot: 1544 (Augustinusga).
onbekend: (5x) (Hoorn, Tersch.).

Holland
K. duit: 1702 (Winsum, J. G. Koops, aldaar); 1765 (Franeker, W. Elsinga, aldaar).

Overijssel
Z. dubb. stuiver: 1616 - 19 (Hoorn, Tersch.).
Stad Kampen
Z. 3-steden daalder: 1567 (Mantgum, S. de Boer, Oppenhuizen).
schelling: ca. 1615 (Goïngarijp, gebr. Popma, aldaar).
K. duit: 1659 ('t Schoor, C. Mechlen, Ternaard).

Utrecht
Stad Utrecht
Z. ¼ groot: XVa (Hoorn, Tersch.).
K. duit: 1637 (Hoorn, Terschell.); 168. (Sexbierum, mevr. P. Hollenga, aldaar).

West Friesland
K. duit: 1663 (Tzummarum, S. Brolsma, aldaar).

Zeeland
Z. snaphaanschelling: 1585 (Leeuwarden, I.W.G.L., aldaar).
K. duit: 1754 (Hommerts, M. Dijkstra, aldaar); 17.. (Winsum, J. G. Koops, aldaar).

Koninkrijk der Nederlanden, sedert 1813
G. dukaat: 1926; 1972.
10 -gulden: 1898; 1912; 1927.
5 - „ : 1912.
Z. 10 -gulden: 1970.
2½- „ : 1898; 1931; 1943 (gesl. te Denver, U.S.A.); 1960.
1 - „ : 1892; 1898; 1914; 1928; 1943 (gesl. te Denver, U.S.A.); 1955.
½- „ : 1898; 1912; 1922.
¼- „ : 1901; 1925; 1940; 1944 (gesl. te Philadelphia, U.S.A.).
1/10- „ : 1906; 1919; 1935; 1944 (gesl. te Philadelphia, U.S.A.).
K. 5 -cent : 1939; 1948; 1953.
2½- „ : 1904; 1927.
1 - „ : 1904; 1917; 1948; 1955.
½- „ : 1909.
N. 2½-gulden: 1970.
1 - „ : 1971.
¼- „ : 1948; 1950.
1/10- „ : 1948; 1956.
5 -cent : 1908.
Zi. ¼-gulden: 1942.
1/10- „ : 1942.
5 -cent : 1943.
2½- „ : 1941.
1 - „ : 1942.
Papier: Noodgulden van de Provincie Friesland, gedateerd 12 mei 1940 (K. Terpstra, Apeldoorn).

Wumkes.nl

In Friesland los gevonden vreemde munten

Romeinse, laat-Romeinse / Byzantijnse
Julisch-Claudische Dynastie, 27 v. – 68 na Chr.
Augustus, 27 v. Chr. – 14 na Chr.
Z. denarius, 27 v. Chr. (Leeuwarden?).
K. as, gehalv., gesl. te Nemausus 16 v. Chr. (Oranjewoud).
K. as, gehalv., gesl. te Lugdunum 10 – 3 v. Chr. (Lemmer, teruggenom. bruikl.).
K. as, 10 – 11 na Chr. (Goutum, M. Kalma, aldaar).
K. as, ? (Britsum?, teruggenom. bruikl.)
Caligula, 37 – 41
K. dupondius, 37 – 38 (Ter Idzard).

Flavische Dynastie, 69 – 96
Vespasianus, 69 – 79
K. as, 69 – 70, gesl. te Lugdunum (Arum, A. Kramer, aldaar).
K. sestertius, 70 – 71 (bij Deinum).
K. as, 71 (Oostermeer, P. F. Horjus, Hardegarijp).
Domitianus, 81 – 96
K. dupondius, vrij sterk gesl. (Friesland, D. M. de Leeuw, Terhorne).

Adoptiekeizers, 96 – 193.
Traianus, 98 – 117
K. sestertius, na 104 (Jorwerd, A. Greydanus, aldaar).
K. „ , 112 – 114 (Dronrijp, J. v. d. Veer, aldaar).
Hadrianus, 117 – 138
K. dupondius, vrij sterk gesl. (Friesland, D. M. de Leeuw, Terhorne).
Marcus Aurelius, 161 – 180
K. sestertius, na 164 (Bilgaard, H. Sybrandy, Leeuwarden).
K. „ , 177 – 178 (Klooster Anjum, Berlikum).
K. „ , sterk gesl. (Hijlaard, J. Jager, aldaar).
Commodus, 180 – 193
K. sestertius 186 – 187 (bij de Linde, Wolvega, L. R. Siemonsma, Wolvega).

Militaire Anarchie, 235 - 285.
Gordianus III, 238 – 244
K. as of dupondius, 240 (Lauwerszee, G. J. Lub, Dokkum).
Philippus I, 244 – 247
K. antoninianus, geplat. (Dronrijp, mevr. J. de Wit-Wijma, Franeker).
Gallienus, 253 – 268
K. antoninianus, 261 (?) (Leeuwarden?)
Victorinus, 268 – 270 (Usurpator).
K. antoninianus (Herbaijum, P. C. Kuijer, Heerenveen).
Tetricus I, 270 – 273 (Usurpator).
K. antoninianus (omg. Akkrum, J. Braam, aldaar).

Dynastie Constantijn, 306 – 361
Constantijn de Grote, 308 – 337
K. as, 330 – 335 (Goutum, G. Jonkman, Rauwerd).

Dynastie Valentinianus en Theodosius, 361 tot nà 400
Arcadius, 383 – 408
Z. siliqua met draagoog, echt? (Friesland?, teruggenomen bruikleen, thans collectie S. S. Mensonides, Warffum).

Westromeinse Rijk, nà 400
Julius Nepos, 474 – 475
G. solidus, gesl. te Milaan (Rijperkerk)
129ste Verslag F.G. 1957, p. 27/8. Hierin is Molenend vermeld, maar een vindplaatsverkenning in 1968 verbeterde dat.

Byzantijnse Rijk, nà 500
Justinianus II, 527 – 565.
G. tremis, Visigotische naslag vóór 550 (Wijnaldum). 143ste Verslag F.G., 1971, p. 131.
G. „ , nabootsing (Friesland).

Wumkes.nl

Niet-Nederlandse munten nà 750 na Chr.

Duitse Staten en Steden
Bremen
Z. Sware, 1400 – 1500 (Hoorn, Terschell.).
Frankfurt
K. 1-Heller, 1821 (Friesland, mevr. M. ten Cate-Seinstra, Balk).
K. idem, 1821 (Franeker, mevr. G. Brouwer-Wagenaar, aldaar).
Keulen (Aartsbisdom)
K. ¼-Stüber, 1742 (Zurich, N. Th. v. Straten, Franeker).
Kleef (Hertogdom)
K. 3-Heller, begin 17de (Hoorn, Terschell.).
Lübeck
Z. bracteaat, 13de (Hoorn, Terschell.).
Mecklenburg
Z. bracteaat, 15de (Hoorn, Terschell.).
Oostfriesland
Z. ½-groot Enno I, 1466 – 1491 (Hoorn, Terschell.).
Paderborn (Bisdom)
K. 6-Pfennige, 1706 (Franeker, mevr. G. Brouwer-Wagenaar, aldaar).
Wied-Neuwied (Graafschap)
K. ¼-Stüber, 1750 (Friesland, mevr. M. ten Cate-Seinstra, Balk).

Frankrijk
Z. Blanc Lodewijk XI, 1461 – 1483, gesl. te Parijs (Klooster Anjum o/ Berlikum, P. J. Kuperus, aldaar).
Z. ½-schelling Philips IV, 1621 – 1665, gesl. te Franche-Comté (Garijp).

Groot-Brittannië
Schotland
Z. penny Alexander III, 1249 – 1286, gesl. te Berwick (Metslawier, J. Fokkens, ald.).
Ierland
K. halfcrown James II, 1690 (Herbayum, N. Th. van Straten, Franeker).

Italië
Venetië
Z. denier, Lod. de Vrome 814-840 (Harlingen).
Z. matapan doge Grilli 1523 – 1529 (Cornjum, J. Nijdam, Stiens).

Portugal
G. 4-cruzados, 17de (Leeuwarden, Gem. Bestuur, Leeuwarden).

Portugees-Indië
K. tanga 1826 – 1834 op 60-reis van 1818 – 1826 (Oldeholtwolde, J. Durkstra, ald.).

Rusland
K. 5-kopeken Catharina II, 1780, gesl. te Jekaterinenburg (Bolsward, P. Dijkstra, ald.).

Zweden
K. 1-öre Christina 1640, gesl. te Dalarna (Dokkum, A. Kooistra, Kollumerzwaag).

N.B. De te Hoorn, Tersch. gevonden munten komen uit de Ned. Herv. kerk aldaar, maar werden met toestemming van de Kerkvoogdij door ons geïnventariseerd. Zij bevinden zich echter weer ter plaatse.

Schatvondsten

Er werden vier schatvondsten verworven:
13de eeuw: Augustinusga. In 1954 werden bij het maken van een graf bij de Herv. kerk 12 zilveren munten gevonden, waarvan er 11 in 1965 door bemiddeling van de heer J. Siebinga, arts te Opeinde, konden worden aangekocht:
8 adelaarsgroten van Margareta van Vlaanderen, 1244 – 1278, gesl. te Aalst.
4 engelgroten van Jan I van Brabant, 1268 – 1294, gesl. te Brussel.
Jaarboek M. en P. 52/53, 1965/1966, p. 59-60.

Wumkes.nl

16de eeuw: Hieslum. Op Sierdsma-state werden in 1925 ruim 30 zilveren munten gevonden, waarvan er tot 1963 enkele verloren gingen. In dat jaar konden er 32 door bemiddeling van ds. J. J. Kalma te Sneek van de laatste eigenaar worden verworven:

1 stuiver 1506, 23 ½-stuiver 1505, 1 ¼-stuiver 1505 van Hertog George van Saksen, als "Gubernator" van Friesland, gesl. te Leeuwarden.
2 vliegers van resp. 1499 en 1507 van de stad Groningen.
1 stuiver 1511 (?), Bisschop Frederik van Baden (Utrecht).
1 ½-stuiver 1493, gesl. te Antwerpen, Aartshertog Karel (Karel V).
135ste Verslag F.G. 1963, p. 38-39; Jaarb. M. en P. 51, 1964, p. 52/3.

18de eeuw: Heerenveen. Bij graafwerk voor de I.W.G.L. werden in deze plaats in 1967 vier Nederlandse provinciale guldens gevonden en verworven.
4 1-gulden van resp. Gelderland 1713, Utrecht 1725, Overijssel 1764, Holland 1792.

19de eeuw: Metslawier. Door twee schooljongens werden in de wegberm bij het kweekbedrijf „Ropta" zilveren Nederlandse rijksdaalders gevonden. Met medewerking van de gemeente Oostdongeradeel werd de vindplaats nader onderzocht, waarna er totaal 64 rijksdaalders bekend zijn geworden. Van alle voorkomende jaartallen en typen werd er één door de gemeente aan ons geschonken. De rest werd verdeeld tussen vinders, gemeente en Admiraliteitshuis te Dokkum, terwijl ook een groot deel werd verkocht.
9 2½-gulden Kon. Willem II , 1842 t/m 1849 (1846 2x).
11 2½-gulden Kon. Willem III, 1849 t/m 1862 (1853 en 1855 waren niet vertegenwoordigd).
Jaarb. M. en P. (ter perse).

Muntsieraden

Bij Siegerswoude (Op.) vond de veldassistent P. Mudstra in 1962 een 9de-eeuwse Karolingische muntfibula met portretkop, teruggaande op de Friese solidus van Lodewijk de Vrome (1962-I-10).

Mevr. M. ten Cate-Seinstra te Balk schonk in 1972 een broche bestaande uit:
1 ½-gulden 1862 van Koning Willem III, omringd door 10 5-cent (7x 1850; 1x 1855; 2x onleesbaar).

PENNINGEN EN MEDAILLES

Gildepenningen

Van deze penningen staat niet altijd vast, aan welk gilde of aan welke stads- of dorpsgemeenschap zij kunnen worden toegeschreven. Op grond echter van de er op voorkomende namen, attributen, etc., die een uitgesproken Fries karakter dragen, of door hun herkomst kunnen zij vrijwel met zekerheid als uit Friesland afkomstig worden beschouwd. Zij zijn naar jaartal gerangschikt.

1638/76	K.	"Mirck Tomas 1638" en "Tijs Tomes 1676". Bakkers? (ds. W. C. Huismans, Stiens).
1653	K.	"Marten Pijers" en gekroonde hamer. Kuipers? (uit sloot bij Noordwolde).
1675	K.	"Tietscke Hartmans" (J. Leroy, Ferwerd).
1695	Z.	"Tietje Olferts". Mast- en blokmakers.
1696	Z.	"Wyntien Enties". Bombazijnwerkers Bolsward.
1706	K.	"E.P." en "G.P." met schip. Schippers (mr. G. A. Bontekoe, Oosterwolde).
1728	K.	"Roelof Burdes Buma". Bakkers?
1733	K.	"Wilcke Janssen". Wevers.
1751	K.	"Hendryck Thissen Moeijman" en gekroonde hamer. Kuipers.
1760	K.	"Haitse Gielstra, Meister Bakker Geworden". Bakkers.
1776	K.	"Pyke Jans" en o.m. vogels en kooi. Turfdragers Leeuwarden (A. F. D. Meijers, Leeuwarden). Geneal. Jierb. 1961, p. 41.
1785	K.	"Sybren Hendriks Baas Geworden" en kuiperswerkplaats. Kuipers.
1788	K.	"Hendrik Folkertsma". Bakkers.
1796	K.	"W.S." (Wiemer Sjoerds, schoenmaker te Drachten?) (J. van Wigcheren, Berlikum).
1811	K.	"Pieter K. Smit" met scheermessen. Barbiers/chirurgijns? (A. Zoethout, Amsterdam).

Wumkes.nl

Herinneringspenningen

1777 Z. Harddraverij te Leeuwarden 2 sept. Vereerd aan Jan Runia, keurmeester (verv. door Berent Storm te Leeuwarden) (H. R. Wigersma, St. Annaparochie). Vergel. Cat. Zilver Fries Museum 1968, nr. 744, p. 376.
1898 K. Inhuldiging Kon. Wilhelmina, ontw. P. Pander (C. Reitsma, Leeuwarden).
1909 K. Lt.-Gen. A. Kool 50 jaar off., ontw. P. Pander (C. Reitsma, Leeuwarden).
1922 Z. H. Roorda Pz. te Weidum, 25 jaar bij de Centrale Landbouw Onderlinge (P. Roorda, Zeist).
1935 K. Sportfeesten Leeuwarden 500 jaar stad (mr. A. A. M. v. d. Meulen, Leeuwarden).
1945 K. Staking 1944/1945 bij de Ned. Tramweg Mij. te Heerenveen (C. Reitsma, Leeuwarden).
1947 K. Kinderuitzending 1944/1945 naar Friesland door Bat. Petr. Mij. te Amsterdam, herdacht 5/6 sept. 1947 (ir. C. Rijksen, Amsterdam).
ca. 1950 K. Elfstedentocht Friese Motorclub (verzilverd) (J. Aukema, Grouw).
1962 K. Dr. Henricus Popta en zijn fundatie te Marssum resp. 250 jaar overleden en gesticht (Voogden Popta-Gasthuis, Marssum).
1966 K. Gysbert Japicx 300 jaar overleden, ontwerp mevrouw G. O. Put-Nijland (Gysbert Japicx-comité, Leeuwarden).
1970 K. Franeker 25 jaar bevrijd (2 modellen) (Comité Oranje-Nat. Franeker).

Huwelijkspenning

1754 Z. Twee in elkaar grijpende handen met bloemtuilen en aesculaapteken en 6-regelig versje (Leg. K. de Jong, Warga).

Prijspenningen en medailles

1853 G. Prijspenning van Koning Willem III aan Isaac Telting "Candid. in de Regten" te Groningen (I. Telting, Leeuwarden 1831 – Den Haag 1895) (mevr. Telting, Berg en Terblijt).
1902 K. Tent. Fr. Mij v. Landbouw 1852 – 1902 (ontw. Faddegon) aan Ymkerver. Oenkerk voor Bijenstal enz. (erv. A. Keetlapper, imker, Goutum).
1904 Z. Fr. Mij v. Landbouw, afd. Barradeel-Harlingen voor inzend. Bijenteelt op tent. Tjummarum (erv. A. Keetlapper, imker, Goutum).
1925 Z. 1e prijs landbouwtent. Gorredijk (erv. A. Keetlapper, imker, Goutum).

Collectie H. P. Smids (Tietjerk 1850 – Hardegarijp 1937)
Mevrouw P. Gorter-Smids te Kortenhoef schonk in 1972 alle medailles en diploma's uitgereikt aan haar vader H. P. Smids te Hardegarijp met het inzenden van door hem gefokt rundvee en schapen. Kort na de schriftelijk gedane schenking overleed mevrouw Gorter te Velp, waarna de erven de collectie overdroegen. H. P. Smids was een vooraanstaand figuur in de beginjaren van het Fries Rundvee-Stamboek en voerde in 1882 de methode van het graskuilen in Friesland in. De collectie die een periode van 48 jaar omvat is een belangrijke getuigenis van H. P. Smids' zeer langdurige arbeid en biedt een gevarieerd beeld van de ontwikkeling van de medailleurskunst rond 1900.

Medailles:
1884 K. Antwerpen; 1885 Z. (2x) Antwerpen; 1889 K. ? ; 1890 Z. Leeuwarden; 1891 Z. Dokkum; 1892 K. Tietjerksteradeel; 1893 Z. Bergum; 1902 G. Leeuwarden (met dipl.); 1902 Z. Leeuwarden (met dipl.) (2x); 1905 Z. ? ; 1910 Z. Drachten (2x); 1912 Z. ? ; 1916 B. ? ; 1921 B. ? ; 1922 Z. Drachten (3x); 1922 K. Drachten; 1924 Z. Leeuwarden; 1924 K. Leeuwarden; 1926 Z. Drachten; 1927 Z. Leeuwarden; 1927 K. Leeuwarden (4x); 1928 B. Den Haag.

Diploma's:
1880 Londen; 1910 Tietjerksteradeel; 1912 Giekerk; 1913 Bergum; 1916 Bergum (5x); 1917 Bergum (4x); 1927 Drachten (2x).

Emaille-plaquettes:
1885 Antwerpen (2x).

Rekenpenning

1605 K. Zeeland (Friesland, mevr. M. ten Cate-Seinstra, Balk).

Wumkes.nl

DIVERSEN

Bulla of zegel

Lood, van Paus Gregorius IX (1227 – 1241). Keerzijde met koppen van Paulus en Petrus (Oostrum, K. Feenstra, Akkerwoude).

Politiepenning

K. "Gemeente Veldwachter Leeuwarden, 124" (C. Reitsma, Leeuwarden).

Vreemde penning

K. 1513. Giulano de Medici burger van Rome, gesl. door Paus Leo X te Rome (Weidum, I.W.G.L., Leeuwarden).
G. F. Hill, A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini. Londen 1930, nr. 889, pl. 141.

LITERATUUR

Sedert 1949 zijn over Friese munten en penningen en het overige bezit van het Fries Munt- en Penningkabinet enige belangrijke studies verschenen. Wij noemen o.a.:
(J. M. P. = Jaarboek Munt- en Penningkunde; Verslag F. G. = Verslag Fries Genootschap en Fries Museum).

Munten

G. Albrecht, Das Münzwesen im niederlothringischen und friesischen Raum vom 10. bis zum beginnenden 12. Jahrhundert. Numism. Studien Heft 6, 1959.
J. S. Boersma, Een pseudo-muntsieraad uit Witmarsum. J. M. P. 51, 1964, p. 31.
A. Delmonte, Le Bénélux d'Or/De Gouden Benelux. Amsterdam 1964.
–, Le Bénélux d'Argent/De Zilveren Benelux/The Silver Benelux. Amsterdam 1967.
G. Elzinga, Een numismatisch St. Nicolaas-geschenk in 1827. De Geuzenpenning 22, 4, 1972, p. 55/56.
– en H. Enno van Gelder, Een vroeg-16de-eeuwse muntschat uit Hieslum, gem. Wonseradeel. 135ste Verslag F.G. 1963, p. 38-40.
W. A. van Es, Een aureus van keizer Diocletianus uit Harlingen. J.M.P. 46, 1959, p. 98/99.
–, De Romeinse muntvondsten in de noordelijke provincien. Groningen 1960.
H. Enno van Gelder, Friese leeuwendaalders. 129ste Verslag F.G. 1957, p. 28/29.
–, De Karolingische muntslag te Duurstede. J.M.P. 48, 1961, p. 15-42.
–, Hieslum 1925 (16de-eeuwse muntschat). J.M.P. 51, 1964, p. 52/53.
–, De Nederlandse munten. Aula-boeken, no. 213. Utrecht 1965.
–, Augustinusga 1954 (13de-eeuwse muntschat). J.M.P. 52/53, 1965/'66, p. 59/60.
–, Nogmaals de Leeuwarder munten van Karel V. De Geuzenpenning 21, 1971, p. 2/3.
J. Lafaurie, B. Jansen et A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Le trésor de Wieuwerd. Oudheidk. Meded. Rijksmuseum Oudheden Leiden XLIII, 1961, p. 78-107.
D. M. Metcalf and L. H. Hamblin, The Composition of the Frisian Sceatta's. J.M.P. 55, 1968, p. 28-45.
A. T. Puister, Statistische gegevens betreffende de onder Bruno III (1038-1057) in Friesland geslagen penningen en enkele conclusies daaruit. J.M.P. 47, 1960, p. 11-18, en 55, 1968, p. 55-57.
–, Leeuwarder munten van Karel V teruggevonden? De Geuzenpenning 14, 2, 1964, p. 21/22.
E. Schaaf, Een merkwaardige leeuwendaalder van Friesland (1614). De Geuzenpenning 17, 3, 1967, p. 28.
P. E. van Schie-Herweijer en G. Elzinga, Een pseudo-muntsieraad uit Witmarsum. J.M.P. 55, 1968, p. 54-55.
P. Ch. de Vries en H. J. van der Wiel, Muntboek van de munten van Groningen en Friesland van 1576 - 1795. Gecyclost. Rotterdam 1964.

Wumkes.nl

A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Een merkwaardige muntvondst te Molenend. 129ste Verslag F.G. 1957, p. 27/28.
–, De collectie Quaestius in het Fries Museum, II. J.M.P. 47, 1960, p. 7-10 (I in J.M.P. 42, 1953, p. 1-5).
–, Midlum 1925 (solidi 5de en 6de eeuw). J.M.P. 47, 1960, p. 94-96.
–, De eerste muntslag te Wijk bij Duurstede. J.M.P. 48, 1961, p. 1-14.
–, Boxum (Fr.) plm. 1920 (7de-eeuwse gouden munt). J.M.P. 48, 1961, p. 97/98.

Penningen

Olga N. Roovers, De Noord-Nederlandse triumfpenningen. J.M.P. 40, 1953, p. 1-48.
O. N. Keuzenkamp-Roovers, De collectie gildepenningen in het Fries Museum te Leeuwarden (met uitzondering van de Friese). J.M.P. 45, 1958, p. 1-82.
–, Penningen (van Friese zilversmeden). Fries Zilver, catalogus Fries Museum, Leeuwarden 1968, p. 343-381.

Wumkes.nl

Uitgaven van het Fries Genootschap

Voor de leden van het Genootschap zijn onderstaande werken bij bestelling aan het Fries Museum verkrijgbaar tegen gereduceerde prijs (eventueel verhoogd met portokosten).

		gewone prijs	leden prijs
DE VRIJE FRIES, dl. I-LIII (met hiaten); naar gelang van oplaag en omvang varieert de prijs per afl. en deel	van	*f* 3,–	*f* 2,–
	tot	„ 12,50	„ 10,–
JAARVERSLAG, no. 1-144 (met hiaten); de prijs varieert	van	„ –,50	„ –,25
	tot	„ 3,–	„ 1,50
WORP TYAERDA VAN RINSUMAGEEST's kroniek, 5e boek, uitg. Dr. J. G. Ottema, 1871		„ 10,–	„ 7,50
JR. FREDERICH VAN VERVOU, Enige aantekeningen van 't gepasseerde in de Staten-Generaal 1616-1620, uitg. Dr. W. Bisschop en Dr. J. G. Ottema, 1874		„ 5,–	„ 2,50
HONDERD JAREN uit de geschiedenis der kerkhervorming en der Herv. kerk in Friesland, door Dr. J. Reitsma, 1876		„ 20,–	„ 17,50
AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN van Romein's Naamlijst van Herv. predikanten, door Dr. S. D. van Veen, 1892		„ 5,–	„ 3,–
NALEZING op de Nieuwe naamlijst van grietmannen, door Mr. A. J. Andrae, 1893		„ 5,–	„ 3,–
FRIESISCHE PABSTURKUNDEN, uitg. Dr. H. Reimers, 1908		„ 7,50	„ 5,–
OUDFRIESE OORKONDEN, deel II, door Dr. P. Sipma, 1933	in losse vellen		„ 10,–
REPERTORIUM FRIESLANDS VERLEDEN, door J. J. Kalma, 1955	geb.	„ 15,–	„ 10,–
	ingenaaid	„ 12,50	„ 7,50
NAAMLIJST Friese Hervormde predikanten (1880-1959) door Ds. J. J. Kalma, 1959		„ 6,50	„ 4,–
NAAMLIJST Friese Doopsgezinde leke- of liefdeprekers en predikanten, door Ds. J. J. Kalma, 1962		„ 5,–	„ 3,–
NAAMLIJST Friese Gereformeerde predikanten, door Ds. J. J. Kalma, 1964		„ 8,50	„ 6,–
INDEX op de tweede druk van Boeles' FRIESLAND TOT DE ELFDE EEUW, door Mr. H. T. Obreen, 1962		„ 2,–	„ 1,–
CATALOGUS FRIES ZILVER (rijk geïll.), 1968		„ 50,–	„ 40,–
HANEPRENT, facsimile van een Friese heiling, met gedichtje van Tj. Halbertsma		„ 2,50	„ 2,25

Bovendien worden ook catalogi van enkele der in het Fries Museum gehouden tentoonstellingen, overdrukken van diverse in De Vrije Fries verschenen artikelen en andere boeken en brochures, verband houdende met de activiteiten van Genootschap en museum, aan de balie van het Fries Museum (Turfmarkt 24, Leeuwarden) verkocht.

Wumkes.nl